

EUROPE

Breuer
ONDERZOEK & INTRAVAL
ADVIES

Onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland

Stijn Hoorens, Fook Nederveen, Jacco Snippe,
Jorine de Muijnck en Maurits Sijtstra

For more information on this publication, visit www.rand.org/t/RRA736-1

Published by the RAND Corporation, Santa Monica, Calif., and Cambridge, UK

RAND® is a registered trademark.

© 2020; Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form by any electronic or mechanical means (including photocopying, recording, or information storage and retrieval) without permission in writing from the WODC.

Cover image: Fatih-Moskee, Rozengracht Amsterdam. Shared by Henk-Jan van der Klis, No known copyright restrictions, Creative Common License via Flickr: <https://www.flickr.com/photos/hjvanderklis/27587994929>

RAND Europe is a not-for-profit research organisation that helps to improve policy and decision making through research and analysis. RAND's publications do not necessarily reflect the opinions of its research clients and sponsors.

Support RAND

Make a tax-deductible charitable contribution at www.rand.org/giving/contribute

www.rand.org

www.randeurope.org

Voorwoord

Sinds enkele jaren wordt er in Nederland een maatschappelijke en politieke discussie gevoerd over buitenlandse financiering van religieuze instellingen en de mogelijke ongewenste invloed die daarmee gepaard zou kunnen gaan. In mei 2018 verzocht de Tweede Kamer de regering om een onafhankelijk onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze organisaties (Sjoerdsma & Segers, 2018). De onderzoeksprocedure en aanbesteding is vervolgens neergelegd bij het WODC, die de opdracht voor dit onderzoek heeft verleend aan RAND Europe en Breuer&Intraval.

Dit document rapporteert over de bevindingen van het voornoemde onderzoek. Conform de onderzoeksaanvraag is er voor dit onderzoek gekozen voor een *bottom-up* benadering, waarbij wordt begonnen bij de religieuze instelling in Nederland, om vervolgens de mogelijke buitenlandse financiering te achterhalen. De studie maakt gebruik van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methoden, waarvan de afzonderlijke resultaten vervolgens met elkaar worden vergeleken door triangulatie. De bevindingen van dit rapport geven inzicht in de relatieve omvang van buitenlandse financiering bij de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland. Daarmee draagt dit rapport bij aan een op feiten gebaseerd debat over ongewenste beïnvloeding van religieuze instellingen, maar laat het ook zien hoe lastig het is om dit fenomeen in kaart te brengen.

RAND Europe is een onafhankelijk not-for-profit-onderzoeksbureau voor beleidsanalyse met het doel beleid en besluitvorming te verbeteren. **Breuer&Intraval** is een onafhankelijk onderzoeks- en adviesbureau dat voornamelijk werkt in opdracht van overheden, onderwijsinstellingen, non-profitorganisaties en publiek-private samenwerkingen.

Conform de kwaliteitsstandaarden van RAND voor onderzoek heeft dit rapport een peer review ondergaan. De auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit rapport. Voor meer informatie over dit rapport of over RAND Europe kunt u contact opnemen met Stijn Hoorens (hoorens@randeurope.org).

RAND Europe
Rue de la Loi 82, bus 3
1040 Brussel
België
Tel: +32 2669 2400

RAND Europe
Westbrook Centre, Milton Road
CB4 1YG Cambridge
Verenigd Koninkrijk
Tel: +44 1223 353 329

Inhoud

Voorwoord.....	iii
Inhoud.....	v
Tabellen, kaders en figuren.....	vii
Samenvatting... ..	ix
Executive Summary.....	xvii
Dankwoord.....	xxv
1. Introductie	1
1.1. Achtergrond van financiering van religieuze instellingen uit het buitenland	1
1.2. Recente aandacht voor buitenlandse financiering aan religieuze instellingen.....	5
1.3. Kabinetsaanpak ongewenste beïnvloeding van religieuze instellingen	6
1.4. Een nieuw onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen.....	8
2. Doelstelling en aanpak.....	9
2.1. Doelstellingen en onderzoeksopzet.....	9
2.2. Onderzoeksvragen	10
2.3. Afbakening	13
2.4. Uitgangspunten	14
2.5. Methodologie	15
2.6. Doorlooptijd	32
3. Religieuze instellingen in Nederland en hun financiën	33
3.1. Geloofsgemeenschappen in Nederland.....	33
3.2. Rechtsvormen van religieuze instellingen	34
3.3. Financiële huishouding van religieuze instellingen	37
3.4. Christelijke geloofsgemeenschappen.....	40
3.5. Islamitische geloofsgemeenschappen	52
3.6. Conclusies	67
4. Resultaten van de enquête.....	69
4.1. Respons	70

4.2.	Kenmerken van deelnemende instellingen.....	73
4.3.	Bevindingen per groep	75
4.4.	Beperkingen van de resultaten.....	78
4.5.	Conclusies	79
5.	Resultaten van het bureauonderzoek	83
5.1.	Analyse van mediaberichten over buitenlandse financiering	83
5.2.	Informatie van overheidsinstellingen	86
5.3.	Triangulatie van bevindingen.....	88
5.4.	Conclusies	92
6.	Casestudies.....	95
6.1.	Gegevens casussen.....	95
6.2.	Activiteiten en mediagebruik	101
6.3.	Gedragsvoorschriften en geloofsopvattingen.....	111
6.4.	Buitenlandse financiering en beïnvloeding	121
6.5.	Conclusies	124
7.	Conclusies en reflectie	127
7.1.	Beantwoording van de onderzoeksvragen	127
7.2.	Reflectie onderzoeksopzet	133
	Bronnen.....	139
Bijlage A.	Interviews.....	149
Bijlage B.	Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB).....	151
Bijlage C.	Complete vragenlijst enquête	155
Bijlage D.	Contact met islamitische koepelorganisaties	169
Bijlage E.	Topiclijst interviews	171
Bijlage F.	Toelichting van de doorlooptijd.....	175
Bijlage G.	Inkomstentypologie Nederlandse religieuze instellingen	177
Bijlage H.	Overige Turks-islamitische stromingen en bewegingen.....	179

Tabellen, kaders en figuren

Tabellen

Tabel 2-1. Onderzoeksvragen.....	11
Tabel 2-2. Onderzoeksvragen die in de online enquête aan bod komen.....	16
Tabel 2-3. Bronnen voor het opstellen van de lijst met instellingen en adressen.....	17
Tabel 2-4. Aantallen parochies en gemeenten per christelijk kerkgenootschap	19
Tabel 2-5. Aantallen moskeeën ingedeeld naar etnische affiliatie en koepelorganisatie	19
Tabel 2-6. Aantallen migrantenkerken	20
Tabel 2-7. Onderzoeksvragen die in het bureauonderzoek aan bod komen	21
Tabel 2-8. Onderzoeksvragen die in de verdiepende casestudies aan bod komen.....	25
Tabel 2-9. Selectiecriteria cases.....	27
Tabel 2-10. Selectie van casussen.....	29
Tabel 2-11. Onderzoeksvragen die in de synthese aan bod komen.....	31
Tabel 3-1. Indicatieve kerngetallen per kerkelijke gezindte	34
Tabel 3-2. Inkomstentypologie Nederlandse religieuze instellingen	38
Tabel 3-3. Inkomsten en uitgaven in euro's van de rooms-katholieke parochies in 2017.....	43
Tabel 3-4. Baten en lasten in euro's van de PKN-gemeenten in 2015.....	46
Tabel 3-5. Regionale koepelorganisaties	65
Tabel 4-1. Deelname aan het onderzoek per religieuze groep.....	71
Tabel 4-2. Geografische spreiding van de steekproef en de respons	73
Tabel 5-1. Mediaberichten over buitenlandse financiering per religieuze groep.....	86
Tabel 5-2. Informatie op basis van <i>notes verbales</i> via het Ministerie van Buitenlandse Zaken.....	87
Tabel 5-3. Instellingen genoemd in de <i>notes verbales</i> , verdeeld naar herkomstland (aangevraagde financiering).....	88
Tabel 5-4. Triangulatie van resultaten over buitenlandse financiering uit de enquête en uit bronnen.....	89
Tabel 5-5. Indicaties van buitenlandse financiering in de enquête en uit het bureauonderzoek, uitgesplitst naar kerkgenootschap, etnische affiliatie en koepelorganisatie.....	90

Tabel 5-6. Triangulatie van instellingen die volgens bronnen invloeden kennen door stromingen die een andere rechtsorde voorstaan en waarbij een indicatie is van buitenlandse financiering.....	92
Tabel 6-1. Selectie van casussen.....	96

Kaders

Kader 1. Politiek-salafisme in de context van de publieke discussie over ongewenste beïnvloeding.....	4
---	---

Figuren

Figuur 4-1. Opbrengsten in het jaar 2018 van deelnemende religieuze instellingen	74
Figuur 4-2. Respons en buitenlandse financiering per religieuze groep.....	75

Samenvatting

In Nederland zijn religieuze instellingen zelf verantwoordelijk voor hun financiën; de overheid financiert (sinds 1983) geen religieuze activiteiten of instellingen. Bij deze terughoudende opstelling wordt er verwezen naar het principe van de scheiding van kerk en staat. Naast leden van de eigen geloofsgemeenschap, kan voor donaties een beroep worden gedaan op particulieren, fondsen of private organisaties. Net als andere maatschappelijke organisaties of bedrijven, staat het religieuze instellingen vrij om hierbij fondsen te werven buiten de landsgrenzen. Hierover wordt sinds enkele jaren een maatschappelijke en politieke discussie gevoerd in Nederland, die is toegespitst op islamitische instellingen. Vanuit de gedachte ‘wie betaalt, bepaalt’ bestaan er zorgen over ongewenste beïnvloeding van religieuze instellingen vanuit onvrije landen. Deze zorgen richten zich met name op nationalistische invloed via religieuze instellingen en op invloed door religieuze stromingen die een andere rechtsorde voorstaan dan de Nederlandse democratische rechtsstaat.

In het regeerakkoord van 2017 stelde Kabinet Rutte III dat voorkomen moet worden dat vanuit het buitenland via geldstromen ongewenste invloed wordt verkregen binnen religieuze (en andere) organisaties. Het kabinet acht beïnvloeding ongewenst wanneer deze leidt tot gedrag dat in strijd is met de beginselen van de democratische rechtsorde. De aandacht voor dit onderwerp werd in 2018 verder aangewakkerd naar aanleiding van reportages van Nieuwsuur en NRC over islamitische organisaties die financiële steun hadden aangevraagd in en/of ontvangen uit het Midden-Oosten. Na een debat in de Tweede Kamer werd besloten een nieuw onafhankelijk onderzoek te laten uitvoeren om de aard en omvang van buitenlandse financiering van religieuze organisaties in kaart te brengen. Dit onderzoek, uitgevoerd door RAND Europe en Breuer&Intraval is van start gegaan in september 2019.

Onderzoeksopzet

Aangezien een haalbaarheidsstudie door RAND naar dit onderwerp in 2015 had uitgewezen dat de beschikbare informatie tekortschoot om tot een betrouwbare inschatting van de totale omvang van buitenlandse financiering van moskeeën te komen, werd in de opzet van dit onderzoek gekozen voor een bottom-up benadering, waarbij informatie wordt opgevraagd bij de religieuze instellingen zelf. Daarnaast is het onderzoek breder opgezet dan eerder onderzoek, door het onderzoek niet te beperken tot islamitische instellingen maar het te richten op de grootste kerkgenootschappen en geloofsgemeenschappen in Nederland: kerken, parochies en gemeenten aangesloten bij de Rooms-Katholieke Kerk (RKK), Protestantse Kerk in Nederland (PKN), Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), Gereformeerde Gemeenten, Christelijke Gereformeerde Kerken, Hersteld Hervormde Kerk en de Anglicaanse Kerk in Nederland, evenals een groot

aantal migrantenkerken en alle identificeerbare moskeeën. De aandacht van het onderzoek gaat uit naar de jaren na publicatie van het vorige RAND-rapport: de periode 2016-2019.

In plaats van de totale omvang van buitenlandse financiering is dit onderzoek gericht op de *relatieve omvang* van buitenlandse financiering aan deze instellingen: enerzijds relatief ten opzichte van de totale inkomsten van de instellingen binnen een religieuze stroming en anderzijds ten opzichte van andere religieuze stromingen of geloofsgemeenschappen.

De **centrale vraagstelling** van dit onderzoek luidt derhalve: *Wat is de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen tussen de grootste denominaties in Nederland en binnen relevante stromingen of afsplitsingen van deze denominaties en in hoeverre gaat deze financiering gepaard met ongewenste beïnvloeding?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een enquête uitgevoerd, aangevuld met bureauonderzoek, interviews en casestudies om het risico te ondervangen dat de enquête onvoldoende respons zou opleveren. Het onderzoek is opgedeeld in drie analytische delen en een synthesesdeel: A) een schriftelijke enquête onder religieuze instellingen met vragen over hun financiering; B) bureauonderzoek en consultatie van deskundigen en betrokkenen, waarbij informatie uit mediaberichten en gegevens beschikbaar bij overheidsinstellingen over buitenlandse financiering aan religieuze instellingen worden gebruikt om de resultaten van de enquête te valideren (en inzichtelijk te maken in hoeverre het enquête-instrument meerwaarde biedt); C) casestudies waarbij twintig religieuze instellingen nader worden bekeken om de informatie over buitenlandse financiering en beïnvloeding, of de afwezigheid daarvan, uit te diepen; en D) een synthese-deel waarin de concluderende onderzoeksvragen worden beantwoord.¹

Bevindingen van dit onderzoek

Het antwoord op de centrale vraag ligt besloten in de bevindingen. Hoewel er beperkingen verbonden zijn aan de beschikbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van de informatiebronnen en de verzamelde gegevens, zijn we tot de volgende inzichten gekomen met betrekking tot de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen en mogelijke beïnvloeding.

De organisatiestructuren van religieuze instellingen

Geloofsgemeenschappen in Nederland genieten een grote mate van organisatorische vrijheid. Eisen aan hun interne organisatie en hun financiering zijn zeer beperkt. Onder religieuze instellingen in Nederland komen dan ook uiteenlopende organisatievormen en samenwerkingsverbanden voor. Niet alleen tussen, maar ook binnen de denominaties bestaan er verschillen. De wijze waarop een religieuze instelling is georganiseerd zegt iets over de onafhankelijkheid van een lokale instelling om eigen (financieel) beleid te bepalen.

Christelijke geloofsgemeenschappen, waaronder de RKK, de PKN, de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), de Gereformeerde Gemeenten, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Hersteld

¹ Het kwantitatieve deel is aangevuld met kwalitatief bureauonderzoek, interviews en casestudies om het risico te ondervangen dat de enquête niet de gewenste resultaten zou opleveren door een onvoldoende of selectieve bereidheid tot medewerking onder de religieuze instellingen.

Hervormde Kerk, de Anglicaanse Kerk in Nederland en sommige migrantenkerken, hebben zich georganiseerd als kerkgenootschap. De interne organisatie van een christelijk kerkgenootschap kan hiërarchisch van aard zijn en de nationale grenzen overschrijden, zoals bij de episcopaal-hiërarchische RKK, maar kan ook juist van onderaf op lokaal niveau georganiseerd zijn, zoals bij de presbyteriaal-synodale protestantse kerkgenootschappen. Dit laat onverlet dat de meeste individuele parochies, gemeenten en kerken doorgaans op lokaal niveau verantwoordelijk zijn voor hun financiële huishouding, zoals het opstellen van de begroting en de jaarrekening. Dit geldt over het algemeen ook voor migrantenkerken, waarbij de variatie in de organisatiestructuren nóg groter is; deze kerken behoren tot allerlei christelijke stromingen, zijn op diverse manieren georganiseerd (vaak ook als stichting) en onderhouden veelal uiteenlopende relaties met het buitenland, waaronder in uitzonderlijke gevallen financiële.

In vergelijking met de traditionele christelijke instellingen zijn islamitische geloofsgemeenschappen minder sterk georganiseerd. Het zijn relatief jonge instellingen waarvan de organisatie nog niet altijd uitgekristalliseerd is. Doorgaans zijn islamitische instellingen georganiseerd als een stichting of vereniging. Doordat de moskeeën van oorsprong veelal zijn geordend langs etnische lijnen, is er een duidelijk onderscheid te maken tussen islamitische instellingen van Turkse, Marokkaanse en ‘overige’ signatuur. De Turkse moskeeën kennen de hoogste organisatiegraad en zijn vrijwel allemaal aangesloten bij een van de islamitische koepelorganisaties zoals Diyanet (ISN) en Milli Görüş. De moskeeën met een Marokkaanse signatuur zijn een herkenbare groep, maar in vergelijking met de Turkse moskeeën bestaat er minder onderlinge samenhang en zijn de verhoudingen minder hiërarchisch. Ze zijn in meer of mindere mate georganiseerd in regionale koepels met weinig coördinatie op nationaal niveau. Tevens kennen sommige van oorsprong Marokkaanse moskeeën een diversiteit aan bezoekers uit tientallen landen door de instroom van vluchtelingen uit islamitische landen. Zij bezoeken deze moskeeën omdat de preken vaak in het Arabisch zijn. De groep moskeeën die overblijft, is zeer divers en bestaat voornamelijk uit Surinaamse, Indonesische, overige of ongebonden lokale moskeeorganisaties.

In de breedte geldt dat de religieuze instellingen in Nederland op lokaal niveau, bijvoorbeeld een katholieke parochie, een protestantse gemeente of een islamitische moskeeorganisatie, grotendeels op zichzelf aangewezen zijn voor hun financiering.

Financiële huishouding van religieuze instellingen

De belangrijkste inkomstenbron voor religieuze organisaties in Nederland wordt gevormd door donaties en contributies van leden uit de aangesloten geloofsgemeenschap. Van oudsher in Nederland gevestigde kerken hebben vaak een stevigere financiële basis dan relatief recent in Nederland gevestigde kerken, moskeeën en sommige migrantenkerken. We zien dat de gevestigde christelijke kerken jaarlijks meer structurele inkomsten ontvangen uit donaties, verhuur van vastgoed, overige bezittingen en uit vermogen. Voor de gevestigde christelijke kerken geldt weliswaar dat het bezitten van grote kerkgebouwen, bijgebouwen en bijvoorbeeld begraafplaatsen, veel onderhoud vergt waardoor de kosten vaak ook hoog zijn. Hiervoor worden soms aparte fondsenwervingsacties opgezet, waarbij een breder publiek wordt aangesproken dan de eigen kerkgangers; ook mensen die het voortbestaan van de kerk als monumentaal en gezichtsbepalend pand (los van de religieuze betekenis) van belang achten, doen donaties. Daarnaast zijn er op landelijk en lokaal niveau diverse subsidierelaties en stichtingen gericht op het behoud van kerkelijke gebouwen. Ook hierbij zien we dat de gevestigde kerken gemakkelijker aanspraak kunnen doen op (aanvullende) financiële

mogelijkheden in Nederland. Vooral voor de relatief nieuwe migrantenkerken en moskeeën is dergelijke financiering minder vanzelfsprekend. Veel van deze instellingen hebben geen eigen vastgoed of hebben een gebedsruimte in een reeds bestaand, vaak relatief goedkoop pand, dat vooral aantrekkelijk was vanwege de ligging. Een dergelijk gebouw leent zich minder voor verhuur voor andere doeleinden en er zijn geen fondsen beschikbaar voor behoud of nieuwbouw. Al met al zijn de ‘jongere’ instellingen, ten opzichte van gevestigde kerken, voor een groter deel van hun inkomsten aangewezen op donaties van hun leden. Voor grote uitgaven als nieuwbouw ontbreekt vaak de financiële draagkracht bij de achterban; in de onderzochte casussen zien we enkele voorbeelden van moskeeën die al jaren sparen voor de bouw van een nieuwe moskee.

Verschillen tussen de denominaties

Uit de enquêteresultaten blijkt dat buitenlandse financiering hooguit een klein aandeel van de inkomsten vertegenwoordigt onder deelnemende instellingen. Tegelijkertijd kan worden geconstateerd dat buitenlandse financiering incidenteel voorkomt bij zowel christelijke geloofsgemeenschappen als bij islamitische instellingen.

Bij **de traditionele christelijke kerkgenootschappen** gaat het om enkele incidentele gevallen, waarbij de gelden doorgaans van individuen uit omliggende landen afkomstig zijn. Door de teruglopende ledenaantallen bestaat er bovendien weinig behoefte aan nieuwbouw of uitbreiding bij de christelijke kerkgenootschappen, waarvoor doorgaans grote bedragen nodig zijn. Door de historische verankering in de Nederlandse samenleving kan ook een nationaal in plaats van internationaal netwerk worden aangesproken (met name bij protestantse kerkgenootschappen). Mede daardoor zou van buitenlandse financiering zelden sprake zijn.

Bij **migrantkerken** daarentegen bestaat er een nauwere band tussen de diaspora in Nederland en het oorspronkelijke land van herkomst, bijvoorbeeld door familiebanden of banden van de instelling met een koepelorganisatie van de kerk gevestigd in het buitenland. Volgens de literatuur en interviews behoort een gebrek aan financiële middelen tot de belangrijkste problemen van de migrantkerken. Dit maakt het waarschijnlijker dat er naar financiering uit het buitenland wordt gekeken. De enquêteresultaten bevestigen dit tot op zekere hoogte. Ook vinden we in de casestudies dat er onder bepaalde migrantkerken wél sprake is van structurele financiering.

Bij **islamitische instellingen**, ten slotte, wordt zowel structureel als incidenteel financiering uit het buitenland ontvangen. Van structurele ondersteuning uit het buitenland van de lopende financiering is sprake bij de Turkse Diyanetmoskeeën: het Directoraat voor Godsdienstzaken van de Turkse overheid betaalt het salaris van hun imams. Ook de Marokkaanse overheid stuurt jaarlijks imams om Nederlandse moskeeën tijdens de heilige maand ramadan te ondersteunen. Incidentele ondersteuning komt ook voor. Twee moskeeën in de casestudies met nieuwbouwplannen hebben ingespeeld op de mogelijkheid hun plannen gefinancierd te krijgen door aanvragen in te dienen bij buitenlandse partijen. Beide moskeeën zeggen geen geld uit het buitenland te hebben ontvangen. Uit de verschillende geraadpleegde bronnen volgt dat er in Nederland tientallen islamitische instellingen zijn waarbij een indicatie is dat er financiële steun in het buitenland is aangevraagd of ontvangen. Deze steun loopt uiteen van enkele honderden euro's voor iftar-maaltijden of offerdieren tot enkele tonnen of miljoenen voor de aankoop van panden of de financiering van nieuwbouw. In een aantal gevallen bevestigen bestuursleden in de media dat er partijen in het Midden-Oosten zijn benaderd. Veel van de instellingen die financiering in het buitenland hebben

gezocht en/of gekregen hebben nieuwbouw- of renovatieplannen. Het betreft hier grotendeels moskeeën met een Marokkaanse signatuur, waarvan een groot deel in bronnen is aangemerkt als politiek-salafistisch. Beide vormen van buitenlandse financiering aan moskeeën in Nederland, structureel en incidenteel, zijn de laatste jaren regelmatig onderwerp van discussie geweest.

Ongewenste beïnvloeding

Op basis van uitsluitend de enquêteresultaten kan weinig worden gezegd over mogelijke ongewenste beïnvloeding. Slechts enkele instellingen rapporteerden in de enquête dat buitenlandse financiering gepaard ging met voorwaarden. Geen daarvan kan direct als ‘ongewenst’, zoals door het kabinet geformuleerd, bestempeld worden. Ook in overige bronnen worden weinig aanwijzingen gevonden dat financiële steun uit het buitenland gepaard is gegaan met expliciete voorwaarden, bijvoorbeeld ten aanzien van de benoeming van bestuursleden of predikers. Echter, ook wanneer er geen voorwaarden voor financiering zijn vastgelegd, roept de financiering door religieuze (zakat)fondsen uit landen als Saoedi-Arabië of Koeweit aan Nederlandse moskeeën die als politiek-salafistisch worden aangemerkt, vragen op over mogelijk anti-integratieve, ondemocratische of discriminatoire invloed op een bevolkingsgroep in Nederland. Anderzijds blijkt uit gesprekken met experts en uit bronnen dat de schaarse financiering uit het buitenland aan kerken in veel mindere mate afkomstig is uit onvrije, ondemocratische landen met politieke belangen die botsen met de Nederlandse of Europese belangen.

Door enkele casussen te selecteren waarbij vanuit de mediaberichten reeds bekend was dat de instelling gefinancierd werd vanuit het buitenland is dieper op deze vragen ingegaan. In onze casestudies hebben we gebruik gemaakt van interviews en openbare bronnen, zoals websites, sociale media of gepubliceerde jaarrekeningen. Voor directe beïnvloeding vanuit het buitenland (politiek dan wel religieus; via staatswege dan wel via de religieuze koepel of anderszins), bijvoorbeeld door voorwaarden te stellen aan de financiering, hebben we in de casestudies geen indicaties gevonden. Over bijvoorbeeld Diyanet zijn in de afgelopen maanden – mede ingegeven door de Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB) – diverse berichten over beïnvloeding door de Turkse staat verschenen in de media. In de ons beschikbare informatie en de gesprekken met moskeebestuurders is geen indicatie of bevestiging van beïnvloeding gevonden.

Relatie van dit onderzoek met de Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB)

De uitvoering van dit onderzoek, in opdracht van het kabinet, liep parallel aan het onderzoekstraject van de POCOB van de Tweede Kamer. Ook de POCOB was gericht op buitenlandse financiering en ongewenste beïnvloeding, maar had een andere insteek. Ten eerste concentreerde de POCOB zich vrijwel uitsluitend op islamitische instellingen, waar het voorliggende onderzoek ook katholieke en protestantse instellingen omvat. Ten tweede ging de ondervragingscommissie anders te werk: negentien deskundigen en getuigen werden onder ede verhoord en waren verplicht tot medewerking, terwijl het voorliggende onderzoek juist gestoeld is op vrijwillige medewerking en garantie van vertrouwelijkheid. Daarnaast is het voorliggende onderzoek minder gericht op bekende gevallen van buitenlandse financiering, maar meer op het plaatsen van het fenomeen van buitenlandse financiering in een bredere context.

Het samenvallen van de POCOB heeft tevens een zekere impact gehad op dit onderzoek. De publieke verhoren, de media-aandacht eromheen en de negatieve beeldvorming werden regelmatig aangehaald door (met name) islamitische koepelorganen en moskeebesturen, onder meer als reden voor het afwijzen van ons verzoek tot medewerking aan het voorliggende onderzoek.

Methodologische reflectie

Onderzoek op het gebied van buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland en mogelijk ongewenste beïnvloeding is complex. Bij de interpretatie van de bevindingen van dit onderzoek moet rekening worden gehouden met een aantal methodologische beperkingen:

- **Beperkt beschikbare informatie.** Publiek toegankelijke informatie die indicaties over buitenlandse financiering kan geven is beperkt. Ook gegevens die gepubliceerd worden in het kader van de ANBI-regeling geven geen inzicht in welk deel van de inkomsten uit het buitenland komt. De gevoeligheid van het onderwerp en de vertrouwelijkheid van de informatie maken het moeilijk om bepaalde beschikbare gegevens, documenten en analyses bij overheidsorganisaties op het niveau van individuen of van individuele instellingen onvoorwaardelijk te delen met het onderzoeksteam. Financiële instellingen en fraude-opsporingsdiensten delen geen informatie over hun onderzoeken..
- **Kwaliteit beschikbare informatie.** Het onderliggende bewijs voor informatie over buitenlandse financiering en politiek-salafistische instellingen die we wél hebben kunnen verzamelen (op basis van mediaberichten en via de Rijksoverheid), is niet altijd te controleren en mogelijk onvolledig.
- **Non-respons.** Deelname aan het (enquête-)onderzoek vond plaats op vrijwillige basis. Het succes van de onderzoeksopzet was dus afhankelijk van de bereidheid van religieuze instellingen om gevoelige informatie te delen. Instellingen waarvan op basis van andere informatiebronnen bekend is dat ze ervaringen hebben met het aanvragen en/of ontvangen van buitenlandse financiering blijken in de enquête veelal niet bereid (volledige) openheid van zaken te geven.
- **Biases.** De reacties van respondenten zijn als gevolg van een *selectiebias* (de instellingen die buiten de steekproef vallen zijn niet representatief voor de gehele groep), *non-respons bias* (de instellingen die niet hebben gereageerd, zijn niet representatief voor de gehele groep) en *selfreporting bias* (de antwoorden wijken bewust of onbewust af van de realiteit) niet representatief voor de gehele populatie van religieuze instellingen in Nederland behorend tot de drie grootste denominaties. Uit de triangulatie blijkt bovendien dat de instellingen die in verband zijn gebracht met buitenlandse financiering oververtegenwoordigd zijn in de non-responsgroep.
- **Beeldvorming.** Buitenlandse financiering van religieuze instellingen is een politiek beladen onderwerp. Door de aandacht van de media en de politiek voorafgaand en vooral tijdens het onderzoek, was het verkrijgen van medewerking van koepelorganisaties, deskundigen en betrokkenen lastig. Hun medewerking blijkt echter van grote waarde voor de bereidheid tot deelname aan het onderzoek van de aangesloten instellingen. Waar die medewerking achterwege bleef, was de respons laag. Onder de islamitische instellingen, ongeacht of zij buitenlandse

financiering ontvangen, lijkt de aanhoudende (negatieve) aandacht ook te leiden tot een zekere onderzoeks- en mediamoeheid.

- **Terughoudende opstelling deskundigen en betrokkenen.** Een aanzienlijk deel van de uitgenodigde deskundigen en betrokkenen waren niet bereid medewerking te verlenen aan het onderzoek, omdat men zich niet voldoende deskundig achtte of omdat men niet bereid was aan een interview “*on the record*” deel te nemen.
- **Timing.** Dit onderzoek is samengevallen met het onderzoekstraject van de POCOB én de beperkende maatregelen in het kader van de bestrijding van het coronavirus en het aanverwante (tijdelijk) sluiten van vele religieuze instellingen. Dit heeft een zekere impact gehad op de bereikbaarheid van de religieuze instellingen en de bereidheid om deel te nemen aan dit onderzoek (zowel de enquête als de casestudies).
- **Vergelijkbaarheid van religieuze groepen.** Op basis van de door ons verzamelde gegevens blijken de religieuze groepen lastig te vergelijken. Ten eerste zijn door verschillen in de respons per groep niet alle resultaten representatief. Daarnaast is het lastig om islamitische instellingen te vergelijken met protestantse of katholieke instellingen, omdat, uit praktische overwegingen, niet alle christelijke kerkgenootschappen in het onderzoek zijn meegenomen. Daarentegen hebben alle identificeerbare moskeeën een uitnodiging voor de enquête ontvangen.
- **Onderzoekseenheden.** Dit onderzoek is gericht op religieuze instellingen. Beïnvloeding kan echter ook plaatsvinden buiten de context van een religieuze instelling. Financiering of ondersteuning uit het buitenland van rechtspersonen, personen of groepen van personen binnen de geloofsgemeenschap zou eveneens tot beïnvloeding kunnen leiden. Bovendien lijken tussenpersonen een belangrijke rol te spelen in het faciliteren van financiering. Door de formulering van de onderzoeksopdracht en de daaruit volgende afbakening en onderzoeksopzet zijn deze aspecten onbelicht gebleven.

Dit onderzoek heeft tot relevante inzichten geleid ten aanzien van de centrale onderzoeksvraag. Maar tegelijkertijd heeft het, als gevolg van de aard van het onderwerp, methodologische beperkingen en externe factoren, geen kwantitatieve omvangsschatting van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen opgeleverd, noch een numerieke schatting van de *relatieve* omvang. Er kan gesteld worden dat een *bottom-up* benadering meer heeft opgeleverd dan hetgeen van een *top-down* benadering – op basis van de haalbaarheidsstudie uit 2015 – kon worden verwacht. Dit is te danken aan de combinatie van een kwantitatieve benadering met behulp van een enquête en triangulatie met informatie uit andere bronnen, en een kwalitatieve benadering met interviews, literatuuronderzoek en casestudieanalyse.

Het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van een betrouwbare en omvattende inschatting van aard en omvang van buitenlandse financiering en beïnvloeding is een lastige opgave. Voor een belangrijk deel valt dit terug te voeren op de aard van de benodigde informatiebronnen. Deels betreft het vertrouwelijke informatie of gevoelige informatie die voor wetenschappelijk onderzoek op basis van vrijwillige deelname en openbare bronnen slechts beperkt ontsluitbaar is. Om de omvang van ongewenste beïnvloeding betrouwbaar in kaart te brengen, lijkt het noodzakelijk om documenten te kunnen vorderen, getuigenissen te kunnen afdwingen en/of toegang te krijgen tot vertrouwelijke informatie. Verplichte

verstrekking van informatie verhoudt zich slecht met de normen voor wetenschappelijk onderzoek. Ook roept het de vraag op of dit een proportioneel middel zou zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.

Executive Summary

In the Netherlands, religious institutions are responsible for funding their own religious activities. Based on the principle of separation of church and state, the Dutch government has not contributed to funding religious institutions and their activities since 1982. Religious institutions, therefore, primarily rely on donations from within their own community. In addition, they can raise funds from other private individuals, foundations and private organisations. Like any other organisation, religious institutions are not bound by the national borders in their fundraising activities. However, the desirability of such foreign funding to religious institutions has been subject to a public debate in the Netherlands, which has primarily focused on Islamic institutions. Based on the idea that ‘he who pays the piper calls the tune’, concerns have been voiced about potential undesirable influence from unfree countries. There are concerns about nationalist influence from foreign states through religious institutions in the Netherlands and influence from religious movements that advocate a legal system incompatible with the rule of law principles underpinning Dutch democracy.

In the coalition agreement of 2017, the government of Prime Minister Mark Rutte stated that it aims to prevent undesirable influence through the foreign funding of religious (and other) institutions. The Dutch Cabinet considers influence undesirable when it causes behaviour that is at odds with the principles of the democratic legal order. In 2018, the debate intensified when television programme *Nieuwsuur* and newspaper *NRC* reported on a number of Islamic organisations that had requested or received financial support from the Middle East. Following a debate in the House of Representatives, it was decided that a new independent study was to be conducted to map the nature and size of foreign funding of religious institutions. RAND Europe and Breuer&Intraval were commissioned to conduct this study and started their research activities in September 2019.

Research Design

In 2015, a feasibility study conducted by RAND Europe into this topic found that the available information was insufficient to make a reliable estimate of the total size of foreign funding of Islamic institutions. Therefore, a bottom-up approach was chosen for this study: information on funding sources would be requested from the religious institutions themselves. In addition, this study has a broader focus than previous research, as it is not limited to Islamic institutions. Rather, the scope includes religious institutions within the largest denominations in the Netherlands: churches, parishes and congregations affiliated to the seven largest Christian churches in the Netherlands by membership: Roman Catholic Church (*Rooms-Katholieke Kerk, RKK*), Protestant Church in the Netherlands (*Protestantse Kerk in Nederland, PKN*),

Reformed Churches (liberated) (*Gereformeerde Kerken, vrijgemaakt*), Reformed Congregations (*Gereformeerde Gemeenten*), Christian Reformed Congregations (*Christelijke Gereformeerde Kerken*), Restored Reformed Church (*Hersteld Hervormde Kerk*) and the Anglican Church in the Netherlands (*Anglicaanse Kerk in Nederland*), as well as a large number of migrant churches and all identifiable mosques. This study focuses on the years after the previous RAND-report, i.e. the period from 2016 to 2019.

Instead of analysing the *total size* of foreign funding, this study focuses on the *relative size* of foreign funding of the religious institutions: on the one hand *relative vis-à-vis* the other sources of funding of the institutions within a denomination; and on the other hand *relative vis-à-vis* other religious movements or communities.

The **central question** of this study was: *What is the relative size and nature of foreign funding of religious institutions between the largest denominations in the Netherlands and inside the relevant movements or branches of these denominations and to what extent is the funding combined with undesirable influence?*

To answer this question, we conducted a survey among religious institutions in the Netherlands, which was complemented by desk research, interviews and case studies to overcome the risk that the survey would return insufficient responses. This study consists of three analytical parts and a synthesis part: A) a survey among religious institutions with questions about their funding; B) desk research and consultations with experts and stakeholders, in which media reports and information from governmental organisations about foreign funding of religious institutions are used to validate the results of the survey (and to gain insight into the usefulness of a survey in answering the central question); C) case studies in which twenty religious institutions are analysed in more depth to gain further insight in foreign funding and possible influence; and D) a synthesis in which the concluding research questions are answered.

Findings of this study

The answer to the central research question is encapsulated in the findings. Although there are limitations to the availability, validity and reliability of the sources and the gathered data, we have come to the following insights about the relative size and nature of the foreign funding of religious institutions, and the potential associated influence.

Organisational structures of religious institutions

Religious groups in the Netherlands have a high degree of organisational freedom. There is relatively limited government oversight and regulation of their governance and funding. As a result, there is a variety of governance structures among religious institutions in the Netherlands. There are differences between denominations, as well as within denominations. The way a religious institution is organised and embedded in wider structures of the denomination says something about the independence of an individual institution's discretion about its own (financial) policies.

The individual institutions within Christian communities, including the RKK, the PKN, the Reformed Churches (liberated), Reformed Congregations, Christian Reformed Churches, Restored Reformed Church and the Anglican Church in the Netherlands and some migrant churches, are governed in a legal entity

called “*kerkgemeenschap*”.² The internal organisation of these religious communities can be hierarchical and international, such as the episcopal-hierarchical RKK. But they may also be organised locally, such as the presbyterial-synodal protestant communities. Most local parishes, congregations and churches are responsible for their own finances, such as drawing up their annual accounts. This usually also applies to migrant churches, where the diversity between the organisational structures is even more pronounced. These churches belong to a variety of Christian groups, using different types of legal entities (often foundations) and they frequently maintain cross-border relations, which, in exceptional cases, include financial relations.

In comparison to established Christian religious groups, Islamic religious groups have a lower degree of organisation. Islamic religious institutions are relatively young and the organisation structures have not fully crystallised yet. Islamic institutions are usually organised as a foundation (*‘stichting’*) or association (*‘vereniging’*). Since mosques in the Netherlands are often originally organised along ethnic lines, there is a clear distinction between Islamic institutions of a certain Turkish, Moroccan or other origin. Turkish mosques tend to have the highest degree of organisation and almost all Turkish mosques are a member of an Islamic umbrella organisation, such as Diyanet (ISN) or Milli Görüş. The mosques of Moroccan origin are recognisable as a group, but their inter-institutional ties are looser, and relations are less hierarchical than among Turkish mosques. Many participate in regional umbrella organisations, but relatively little coordination exists at the national level. Additionally, some mosques that were originally catering to the Moroccan community now welcome Muslims from a variety of ethnic backgrounds, including migrants and refugees arriving from other Islamic countries. They often visit these mosques because the sermons are usually held in Arabic. The group of mosques that remains is highly diverse and includes for example Surinamese, Indonesian and other or ungrouped local mosques.

In general, local religious institutions in the Netherlands, such as Catholic parishes, Protestant congregations or Islamic mosques, have to raise their own funding.

Funding of religious institutions

The main source of income for religious institutions in the Netherlands consists of donations and contributions from members of their community. The traditional churches in the Netherlands tend to have a stronger financial foundation than churches, mosques and some migrant churches that were established more recently in the Netherlands. Annually, the traditional Christian churches receive more structural income from donations, rent of real estate, or other assets and capital. At the same time, these churches often own large buildings, outbuildings and, for example, graveyards, which may require considerable maintenance and can therefore be expensive. Sometimes, crowdfunding actions are launched to reach an audience beyond the members of the church, i.e. individuals who believe that the church is worth a donation because it is a monumental and architecturally significant building (beyond its religious meaning). Moreover, there are several subsidies and charities supporting the maintenance of churches as national or local heritage. Here we observe again that traditional churches are more likely to qualify for such (additional) financial support in the Netherlands: relatively new migrant churches and mosques tend to benefit less from such funding instruments. Many of these institutions do not own their buildings. Their place of worship is

² Literally translated a “church community”.

often located in an already existing building that is often relatively cheap and which was mostly attractive because of its convenient location. These types of buildings do not lend themselves well for renting to third parties for other purposes and there is often no funding available for maintenance or acquisition of a new building. All in all, these 'younger' institutions tend to rely more heavily on their own members for their funding compared to the traditional churches. Consequently, it can be very difficult to collect the financial resources for the construction of a new building. The case studies included some Islamic institutions that have been saving for the construction of a new mosque for years.

Differences between religious groups

The results of the survey show that foreign funding accounts for only a small portion of the income of the participating institutions. At the same time, it shows that foreign funding occurs among both Christian and Islamic institutions.

For **traditional Christian churches**, there are a few incidental cases of funding from individuals residing in countries neighbouring the Netherlands. Owing to a shrinking membership, demand for new buildings or expansion is limited among these institutions, which usually requires significant additional financial resources. Because of the historical embedding of these churches in Dutch society, these churches (especially Protestant) can rely on a national instead of an international network. This is one of the reasons why foreign funding seldomly occurs.

Migrant churches on the other hand often have close international ties between their diaspora in the Netherlands and their country of origin, for example through family connections or links between the church in the Netherlands and the foreign umbrella organisation to which the church belongs. According to literature and interviewees, a shortage of financial resources is one of the main issues migrant churches face. The need for additional funds makes it more likely that these churches will also look for funding abroad. The results of the survey confirm this to a certain extent. The case studies showed that some migrant churches also receive funding on a structural basis.

Finally, **Islamic institutions** receive both structural and occasional funding from abroad. The Diyanet mosques receive structural support from Turkey, as the Directorate of Religious Affairs of the Turkish government pays the salaries of their imams. The Moroccan government also sends imams to the Netherlands to support mosques during the holy month of Ramadan. Other types of support are more of an incidental nature. For example, two mosques in the case studies applied for foreign funding with charities in the Middle East to support the construction of their new building. Both mosques indicate that they never received any funding from abroad. Taken together, the various sources we consulted point to several dozen Islamic institutions for which there are indications that they applied for or received foreign funding. The financial value of such support ranges from several hundreds of euros for iftar meals or sacrificial animals to millions for the purchase or construction of new buildings. In some of these cases, mosque board members confirmed in the media that funders in the Middle East had been approached. Many of these institutions that received or applied for foreign funding have plans for construction or renovation. These mosques are typically of Moroccan origin and sources suggest that for many of them political Salafist influences play a role. Both forms of foreign funding of mosques in the Netherlands, structural or occasional, have been a recurrent subject of debate in recent years.

Undesirable influence

Based on the results of the survey, little can be concluded about possibly undesirable influence. Very few institutions that responded to the survey reported that the funding they received from abroad was conditional. None of these conditions could be regarded as ‘undesirable’, according to the definition of the Dutch Cabinet. Similarly, other sources also provide scant evidence that foreign funding is accompanied with explicit conditions, for example with regard to the appointment of board members or preachers. However, even if it is unconditional, financial support from religious (zakat) funds in countries such as Saudi-Arabia or Kuwait to mosques with political Salafist influences could raise questions about possible anti-integrative, undemocratic or discriminatory influences on a religious community in the Netherlands. The limited foreign funding to churches on the other hand, according to experts and other sources, is much less likely to originate from unfree, undemocratic countries with interests that are at odds with Dutch or European interests.

We analysed these questions in more depth by selecting some case studies that had been linked to foreign funding in the media. In our case studies, we used interviews and publicly available information, such as websites, social media and published annual accounts. We did not find any indication of direct foreign influence (political or religious; from states or umbrella organisations or other organisations) by for example setting explicit conditions for the financial support. In the past few months – partially due to the Parliamentary committee of inquiry on the undesirable influence of unfree countries (*POCOB*) – several news items appeared in the media about, for example, Diyanet and the influence the Turkish state has on ISN mosques. The information available in the public domain and the interviews with the board members of mosques did not indicate or confirm the presence of influence.

Relation between this study and the Parliamentary committee of inquiry on the undesirable influence of unfree countries (POCOB)

This study, commissioned by the Cabinet, was carried out concurrently with the investigation of the POCOB of the House of Representatives. The POCOB also focussed on foreign funding and undesirable influence, but it had a different approach. Firstly, the POCOB focused almost exclusively on Islamic institutions, whereas this study also includes Catholic and Protestant institutions. Secondly, the committee used a different methodology: nineteen experts and stakeholders/witnesses were questioned under oath and obliged by law to participate, whereas our study is based on voluntary participation and guaranteed confidentiality. Moreover, this study focuses less on well-documented cases of foreign funding and more on placing the phenomenon of foreign funding in a broader context.

The coinciding activities of the POCOB has had an impact on the efforts of our study. The public hearings, the media attention surrounding the POCOB and the negative public perception were regularly mentioned by (mostly) Islamic umbrella organisations and the board members of mosques, inter alia as a reason to refuse participation in the present study.

Methodological reflection

Analysing foreign funding of religious institutions in the Netherlands and the possible associated undesirable influence is complex. The following methodological limitations need to be kept in mind when interpreting the findings of this study:

- **Limited available information.** Publicly available information about indications of foreign funding is limited. Financial data published by religious institutions with a designation as an ANBI – public benefit organisations that have a number of tax advantages – does not differentiate between foreign funding and domestic funding. The sensitivity of the issue and the confidentiality of the information hinders the unconditional sharing of certain data, documents and analyses of government organisations at the level of individuals or individual organisations with the research team. Financial institutions and fraud investigation services do not share information about their investigations.
- **Quality of the available information.** The underlying evidence for the information about foreign funding and political Salafist institutions that we were able to gather (on the basis of news items and via the government) is not always verifiable and possibly incomplete.
- **Non-response.** Participation in the survey and study was voluntary. The success of the research design therefore depended on the willingness of religious institutions to share sensitive information. Institutions that were known, based on other sources, to have experience with applying for and/or receiving foreign funding were often not willing to offer information about their sources of funding in the survey.
- **Biases.** The responses of the respondents are not representative for the entire population of religious institutions within the largest religious communities in the Netherlands, due to selection biases (institutions not selected in the sample are not representative for the whole group), non-response bias (the institutions that did not respond, are not representative for the whole group) and self-reporting bias (the answers intentionally or unintentionally deviate from reality). In addition, triangulation shows that institutions associated with foreign funding are over-represented in the non-response group.
- **Public perception.** Foreign funding of religious institutions is a politically sensitive topic. Because of the media attention as well as the political attention before and especially during the study, getting umbrella organisations, experts and stakeholders to participate proved difficult. Their participation, however, appears to be very valuable for the willingness of their member organisations to take part in the study. If the umbrella organisation of a religious group did not cooperate, the response rate within that group was low. For Islamic institutions, regardless of whether they received foreign funding or not, the continued (negative) attention seems to have caused a certain degree of research and media fatigue.
- **Reluctance of experts and stakeholders.** A considerable number of the invited experts and stakeholders appeared to be unwilling to participate in the study because they felt not sufficiently knowledgeable or because they did not want to take part in an interview ‘on the record’.

- **Timing.** This study was conducted concurrently with the POCOB as well as the confinement measures in response to the COVID-19 pandemic, which resulted in the (temporary) closure of many religious institutions. This has had an impact on the availability of representatives for religious institutions and their willingness to participate in the study (both for the survey and the case studies).
- **Comparison between religious groups.** Based on the data gathered as part of this study, it is difficult to compare different religious groups. Firstly, because there are differences in the response rate per group; not all sub-samples are representative. Furthermore, Islamic institutions are difficult to compare with Protestant or Catholic institutions in this study, since not all Christian denominations have been included in the study for practical reasons. On the other hand, all identifiable Islamic institutions were invited to participate in the survey.
- **Units of research.** This study focuses on religious institutions and their sources of income. However, undesired influence may also manifest itself outside the four walls of a religious institution. Foreign funding or support of legal entities, individuals or groups of people within a religious community could have the same outcome. Moreover, intermediaries also appear to play an important role in aiding funding. These aspects have not been included in this study, as they were out of scope.

This study has resulted in relevant insights with respect to the central research question. At the same time, due to the very nature of the subject, methodological limitations and external factors, we have not been able to provide a quantitative estimate of the size of foreign funding nor a numerical estimate of the *relative* size of foreign funding. It can be concluded that a bottom-up approach has provided more information than what could be expected of a top-down approach based on the feasibility study of 2015. This can be attributed to the combination of (i) a quantitative approach employing a survey and triangulation using other sources, and (ii) a qualitative approach with interviews, literature review and case study analysis.

Conducting scientific research to provide a reliable and comprehensive estimate of the nature and size of foreign funding, as well as potential influence, is a difficult task. This complexity is to a great extent caused by the nature of the required data sources. This research requires gathering confidential and sensitive information, which can be difficult to unlock through scientific research as it is dependent on voluntary participation and the availability of sources in the public domain. Should a comprehensive overview of undesirable influence be necessary, one may need to require the seizure of documents, enforce testimonies and/or gain access to confidential information. To order the compulsory disclosure of sensitive information is not compliant with the principles of scientific research. It also raises the question whether such investigation would be a proportional instrument to use to answer the research question.

Dankwoord

Ten eerste zijn de auteurs dank verschuldigd aan de leden van de wetenschappelijke begeleidingscommissie voor dit onderzoek voor hun gedegen onderzoeksbegeleiding en het waardevolle commentaar op conceptversies van het rapport. Deze commissie bestond uit voorzitter Tobias Witteveen (zelfstandig), Dr. Henk van der Veen (WODC), Senior Beleidsadviseur Marleen Monster en haar vervanger Lotte Hajema (Ministerie van Buitenlandse Zaken), Professor Hijme Stoffels (Vrije Universiteit), Professor René Bekkers (Vrije Universiteit) en dr. Welmoet Boender (Vrije Universiteit).

Daarnaast danken we dr. Christian van Stolk en Erik Frinking voor hun opbouwend commentaar tijdens de peer review in het kader van RANDs procedures voor kwaliteitsgarantie (quality assurance). Wij danken Emma Leenders, Vinnie Fokker, Gursel Aliyev en Yousuf Abdelfatah voor hun onderzoeksassistentie en Yvonne Buck voor haar ondersteuning met tekstredactie.

Tenslotte willen we alle geïnterviewde deskundigen, en enquêterespondenten en vertegenwoordigers van religieuze instellingen, koepelorganisaties, kerkgenootschappen en overheidsdiensten die hun medewerking hebben verleend, bedanken. De geïnterviewden zijn gepseudonimiseerd en opgenomen in de lijst met interviews (Bijlage A).

1. Introductie

In dit hoofdstuk bespreken we de achtergrond waartegen dit onderzoek – naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen – is uitgevoerd. Hierbij gaan we kort in op de achtergrond van financiering van religieuze instellingen uit het buitenland (1.1), de recente aandacht voor buitenlandse financiering aan religieuze instellingen (1.2), de kabinetsaanpak van ongewenste beïnvloeding van religieuze instellingen (1.3) en tot slot de parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding van maatschappelijke en religieuze organisaties uit onvrije landen (1.4).

1.1. Achtergrond van financiering van religieuze instellingen uit het buitenland

Cijfers van het CBS wijzen uit dat iets minder dan de helft van de Nederlanders van 15 jaar en ouder zich tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekent (Schmeets, 2018). Bijna een kwart van de bevolking (24%) geeft in 2017 aan katholiek te zijn, 15% is protestants, 5% moslim en 6% rekent zich tot een andere denominatie. Eén op de zeven Nederlanders zegt regelmatig een religieuze dienst te bezoeken (Schmeets, 2018).

Geïnspireerd door de Franse revolutie werd de scheiding tussen kerk en staat verankerd in het zogenaamde gelijkheidsbeginsel en de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, artikelen 1 en 6 van de Nederlandse grondwet. Aanvankelijk impliceerde deze scheiding voornamelijk de formele gelijkstelling van de bestaande kerkgenootschappen. Eind 18^e eeuw onderstreepte de staat de eenheid van de natie door de christelijke identiteit te benadrukken (Van Sasse van Ysselt, 2013). Van Sasse van Ysselt (2013) tekent op dat godsdienst werd beschouwd als een zaak van ‘algemeen nut’. De scheiding van kerk en staat is van toepassing op alle geloofsgemeenschappen, ongeacht tot welke religie ze behoren: in het begrip kerk en staat kan ‘kerk’ worden opgevat als alle religieuze instituties in een land, ook waar het geen christelijke geloofsgemeenschappen betreft en waar de gebedshuizen geen kerk worden genoemd.

De scheiding tussen kerk en staat in het hedendaagse Nederland is echter niet compleet vastgelegd of onveranderlijk. Geloofsgemeenschappen mogen gebruik maken van de godsdienstvrijheid die de wet biedt, maar dienen daarbij rekening te houden met de wettelijke beperkingen die daarbij horen. Op basis van Artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) moet een beperking op de vrijheid van godsdienst zijn voorzien bij wet en noodzakelijk zijn in een democratische samenleving “in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen” (Raad van Europa, 2013). Maar de staat dient zich niet te mengen in de belijdenis van het geloof of het bestuur van de religieuze instellingen.

Omgekeerd bestaat het fundamentele principe dat de kerk (en andere religieuze instellingen) het nalaat invloed uit te oefenen op het nationale bestuur. Van Bijsterveld (2006) geeft een nuttig overzicht van de dynamiek en subtiliteiten van de scheiding tussen kerk en staat in de moderne samenleving. Deze wordt onder andere beïnvloed door de veranderende rol die religie speelt in de samenleving en de opkomst van andere godsdiensten dan het christendom. Ondanks de dynamische scheiding tussen kerk en staat en een door onderzoekers gesignaleerde 'terugkeer van religie' (De Hart, 2014), staan het principe van het op afstand houden van religie ten opzichte van het publieke domein centraal in de Nederlandse democratische staat.³

Kerkgenootschappen die van oudsher in Nederland zijn gevestigd, hebben ook lang een financieel bevoorrechte positie gehad binnen het staatsbestel. Zo werd er tot ver in de twintigste eeuw nog een bepaald bedrag aan predikantstraktementen betaald uit de staatskas (Dekker 2006, p. 101). Kerken die voor 1815 bestonden (hervormden, katholieken, lutheranen, remonstranten en twee joodse kerkgenootschappen), genoten bijvoorbeeld van de portvrijdom, de vrijstelling om postzegels te betalen (Trouw, 1993). Ook bestonden er tijdelijke voorzieningen voor financiële ondersteuning van kerkgenootschappen bij de oprichting van nieuwe kerkgebouwen. Van Sasse van Ysselt (2013) legt bijvoorbeeld uit dat tussen 1962 en 1975, met behulp van de Wet Premie Kerkenbouw, er 770 kerken zijn opgericht voor 112 miljoen gulden. Het zijn niet uitsluitend christelijke kerken geweest die hebben geprofiteerd van deze regelingen. Eind jaren 70 en begin jaren 80 zijn er twee ministeriële subsidieregelingen van kracht geweest die religieuze minderheden ondersteunden bij het vestigen van gebedshuizen. Met deze globale regeling inzake subsidiëring gebedsruimten (1976-1981) en de tijdelijke regeling inzake subsidiëring gebedsruimten voor moslims (1981-1984) zijn volgens Van Sasse van Ysselt (2013) respectievelijk 31 en 69 islamitische gebedsruimten opgericht.

Uiteindelijk werd in 1983, met de invoering van de Wet tot beëindiging van de financiële verhouding tussen Staat en Kerk, de zogenoemde 'zilveren koorde' doorsgesneden: de regering heeft alle betalingsrechten in een keer afgekocht met een bedrag van 250 miljoen gulden (Den Ouden, 2004) dat onder de verschillende kerkgenootschappen werd verdeeld.

Met de invoering van deze wet bestaat er geen algemene publieke financiering meer van kerken, (andere) religieuze gebouwen of van op religie of levensbeschouwing gebaseerde activiteiten. Dit neemt niet weg dat er diverse manieren zijn waarop religieuze of daardoor geïnspireerde activiteiten worden gefinancierd door de overheid. Zo kunnen religieuze groepen bijvoorbeeld in aanmerking komen voor subsidie omdat het in het publiek belang kan zijn om sociale uitsluiting tegen te gaan. En hoewel het bouwen of onderhouden van gebedshuizen (zoals kerken en moskeeën) niet door de overheid ondersteund wordt, komen rijksmonumenten wel in aanmerking voor overheidssubsidie (Van Sasse van Ysselt, 2013). Zo bestaat er voor kerkgebouwen de mogelijkheid tot publieke financiering voor het behoud en de restauratie op grond

³ Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) hebben recentelijk een publicatie uitgebracht waarin maatschappelijke vraagstukken worden besproken waarbij gemeenten te maken krijgen met de vrijheid van godsdienst en het beginsel van scheiding tussen kerk en staat in hun dagelijkse werkzaamheden – en hoe de gemeenten afstand kunnen houden van religie in relatie tot het publieke domein (BZK & VNG, 2020).

van het Besluit rijkssubsidieering instandhouding monumenten en de Subsidieregeling restauratieprojecten. In Nederland zijn er 4.278 religieuze gebouwen met de status van rijksmonument, 2.928 daarvan zijn kerken (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2020a).⁴ Daarnaast wenden religieuze instellingen zich doorgaans voor de financiering van hun activiteiten tot giften van particulieren, fondsen of private organisaties, maar ook tot donoren uit het buitenland.

Het doorsnijden van de zilveren koorde viel samen met de oprichting van veel gebedshuizen van nieuwkomers in de samenleving. Met de komst van grote groepen arbeidsmigranten hebben zich sinds de jaren 70 en 80 veel migrantenkerken en moslimorganisaties gevestigd in Nederland (Hoorens et al., 2015). Deze jonge religieuze instellingen werden voornamelijk gehuisvest in bestaande bebouwing, zoals voormalige schoolgebouwen. Vandaag de dag is het merendeel van de moskeeën nog steeds gehuisvest in oudbouw, oorspronkelijk gebouwd voor andere doeleinden. Nieuwbouw van bijvoorbeeld moskeeën is een relatief recent fenomeen, omdat gemeenschappen de bestaande bebouwing inmiddels zijn ontgroeid. Terwijl christelijke geloofsgemeenschappen over het algemeen zijn gekrompen, zijn deze relatief jonge geloofsgemeenschappen in de afgelopen decennia sterk gegroeid. Voor nieuwbouw of uitbreiding hebben deze instellingen echter nooit kunnen profiteren van overheidssteun. Volgens Boender (2018) was in 2018 bijna de helft van de circa 500 moskeeën in Nederland gevestigd in speciaal daarvoor bestemde nieuwbouw. Deze recente vraag naar nieuwbouw heeft een navenante financieringsbehoefte met zich meegebracht die wellicht moeilijk door de gemeenschap zelf kan worden opgebracht (Hoorens et al., 2015). Voor de financiering van de nieuwe huisvesting van enkele grote moskeeën is dan ook steun gezocht in het buitenland. Zo werd de bouw van onder andere de Essalam Moskee in Rotterdam, één van de grootste moskeeën van Nederland, deels betaald door de Al-Maktoum Foundation uit Dubai (Ter Horst, 2009b) en heeft de Blauwe Moskee in Amsterdam steun ontvangen vanuit het Koeweitse ministerie van Religieuze Zaken (Asscher, 2013).

Sinds enkele jaren wordt er in Nederland een maatschappelijke en politieke discussie gevoerd over buitenlandse financiering van religieuze instellingen en de mogelijke ongewenste invloed die daarmee gepaard zou kunnen gaan. Het staat maatschappelijke of commerciële organisaties, zoals religieuze instellingen, in Nederland vrij om middelen aan te trekken uit den vreemde. Maar financiering van religieuze instellingen uit het buitenland kan ongewenst worden geacht wanneer deze gepaard gaat met voorwaarden die in strijd zijn met de beginselen van de democratische rechtsorde.

Bij deze aandacht voor buitenlandse financiering van religieuze instellingen bestaan er met name zorgen over twee verschillende typen beïnvloeding (Overbeeke 2018). Dit gaat in de eerste plaats om nationalistische invloed via religieuze instellingen. Deze zorgen richtten zich in het bijzonder op Diyanetmoskeeën, die zijn gelieerd aan het Turkse ministerie van Religieuze Zaken (Sunier & Landman 2014). De aandacht voor deze moskeeën intensiverde in de nasleep van de mislukte militaire coup tegen de Turkse president Erdoğan in 2016, waarna de spanningen binnen de Turkse gemeenschap opliepen. De bezorgdheid om de nationalistische tendensen in Nederlandse moskeeën heeft wellicht ook een rol gespeeld in het besluit om religiefinanciering centraal tot beleidskwestie te verheffen (Overbeeke 2018). Ten tweede

⁴ In 2019 werd er aan 43 kerkelijke gebouwen een restauratiesubsidie toegekend met een totaalbedrag van 1.8 miljoen Euro. Het ging hierbij om één synagoge en 42 christelijke kerkgebouwen, waaronder 29 hervormde kerken (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2020b).

bestaan er zorgen over beïnvloeding via financiering door stromingen binnen de religieuze gemeenschap, die streven naar een alternatieve maatschappelijke orde dan die gebaseerd op de democratische rechtsstaat. Hierbij gaat de aandacht met name uit naar politiek-salafistische invloeden uit het Midden-Oosten (zie Kader 1).

Kader 1. Politiek-salafisme in de context van de publieke discussie over ongewenste beïnvloeding

Salafisme is een term die wordt gebruikt voor een spectrum van fundamentalistische stromingen binnen de soennitische islam. De exacte betekenis van salafisme is echter aan veel theologische discussie onderhevig. In de wetenschappelijke literatuur wordt de term 'salafisme' veelal gebruikt voor een brede stroming die 'conservatief' is en die streeft naar een 'zuivere' islam waarbij letterlijke interpretatie van de basisbronnen centraal staat (Berger et al., 2018).

In de Nederlandse literatuur wordt doorgaans verwezen naar de driedeling geïntroduceerd door de Amerikaanse islamkenner Quintan Wiktorowicz (2006):

- Het **apolitiek salafisme** wordt gebruikt om de stromingen aan te duiden waarbinnen via prediking (dawa) de nadruk gelegd wordt op het persoonlijke religieuze leven en de afzondering van de niet-islamitische samenleving;
- Het **politiek-salafisme** wordt gebruikt om de stromingen aan te duiden, waarbinnen men is gericht op het bereiken van religieus geïnspireerde politiek-maatschappelijke doelen via prediking (dawa). Hierbij wordt een samenleving en politiek systeem nagestreefd, gebaseerd op de islam, en daarmee dus een alternatief voor de democratische orde.
- Het **jihadi-salafisme**, dat andersgelovigen verkettert (takfir) en in het verwezenlijken van het politiek-maatschappelijke ideaal dat het gebruik van geweld goedkeurt.

Hoewel deze driedeling een simplificatie vormt van de stromingen binnen het salafisme en het verschil tussen de stromingen niet altijd duidelijk is (Berger et al., 2018), wordt dit theoretisch kader in de publieke en politieke discussie (omtrent buitenlandse financiering van moskeeën uit onvrije landen) gehanteerd om aan te geven welke stroming op gespannen voet staat met de democratische rechtsorde. Door de afwijzing van wet- en regelgeving die niet door God gegeven is, en het nastreven van een andere maatschappelijke orde dan de democratische rechtsorde, kan het actief uitdragen van de salafistische geloofsleer leiden tot onverdraagzame, isolationistische, antidemocratische en polariserende opvattingen. In dit rapport gebruiken we daarom de hierboven genoemde term "politiek-salafisme" in het kader van de discussie over ongewenste beïnvloeding. Paragraaf 3.5 bevat een uitgebreidere beschrijving van het salafisme als stroming binnen de islam.

Het is echter toegestaan en niet per definitie onwenselijk om als religieuze instelling financiering uit het buitenland aan te trekken. Bovendien kan het reguleren van de financiering van religieuze instellingen op gespannen voet komen te staan met de grondwettelijke vrijheid en gelijkheid van godsdiensten. Daarover schrijven de toenmalige minister Koenders van Buitenlandse zaken en minister Asscher van Sociale Zaken in 2016 (Koenders & Asscher, 2016):

“Nederland kent geen algemeen verbod op buitenlandse financiering van moskeeverenigingen en -stichtingen c.q. algemene religieuze verenigingen en stichtingen. In Nederland heeft iedere geloofsgemeenschap de vrijheid om (buitenlandse) financiering aan te trekken of geloofsgenoten in het buitenland te ondersteunen. Het beperken van vrijheden van bepaalde religieuze instellingen, bijvoorbeeld door het beperken van buitenlandse financiering van deze instellingen, tast de grondwettelijke vrijheid en gelijkheid van godsdienst aan.”

Bovendien wijst de toenmalige Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling in een advies minister Asscher op het principe van reciprociteit: “Als Nederland zelf maatschappelijke activiteiten in het buitenland

financiert, kan het dat moeilijk buitenlandse organisaties of mogendheden binnen de eigen Nederlandse grens verbieden” (RMO, 2014).

1.2. Recente aandacht voor buitenlandse financiering aan religieuze instellingen

Al in 2009 stuurde de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Ter Horst een brief naar de Kamer naar aanleiding van de commotie rondom de bouw van de Westermoskee in Amsterdam door Milli Görüs Nederland en de financiering van de Rotterdamse Essalam moskee door de Al Makthoum Foundation in de Verenigde Arabische Emiraten (Ter Horst, 2009a). Minister van Veiligheid en Justitie Opstelten informeerde de Tweede Kamer in 2013 (Opstelten, 2013) over de mogelijk ongewenste effecten van financiering van moskeeën vanuit het buitenland. Dit deed hij naar aanleiding van de motie Segers (Kamerstuk 29 754, nr. 221), waarin de regering werd verzocht om een onderzoek te doen naar de rol van buitenlandse financiering bij radicaliseringsprocessen in Nederland. In de brief gaf de minister aan dat er “momenteel geen aanwijzingen zijn dat Nederlandse moskeeën een rol spelen bij jihadistische radicalisering,” maar dat buitenlandse financiering bredere ongewenste invloeden kan hebben die “de kernwaarden van de Nederlandse democratische rechtsstaat raken (zoals anti-integratieve tendensen).”

Het door de minister genoemde onderzoek is vervolgens voorgelegd aan het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatie Centrum (WODC), dat heeft besloten het op te breken in drie delen, waarvan het eerste een haalbaarheidsstudie was naar de uitvoerbaarheid van een grootschalige studie naar de omvang en de aard van buitenlandse financiering van islamitische instellingen. RAND Europe kwam na het uitvoeren van het eerste deelonderzoek in 2015, de haalbaarheidsstudie, tot de conclusie dat op grond van de op dat moment beschikbare, openbare databronnen het niet mogelijk zou zijn tot een betrouwbaar beeld te komen van de (*absolute*) omvang, aard en invloed van buitenlandse financiering. Enerzijds schoot de beschikbaarheid van gegevens waarop de omvangschatting kon worden gebaseerd ernstig tekort. Anderzijds kon niet worden nagegaan in hoeverre de wel beschikbare informatie een vertekend beeld opleverde van de werkelijke financiering van religieuze instellingen vanuit het buitenland. Het rapport adviseerde derhalve onder andere in te zetten op het faciliteren van een verbetering van de financiële transparantie van islamitische instellingen. Het tweede deelonderzoek (het inschatten van de omvang van buitenlandse financiering) en het derde deelonderzoek (het in kaart brengen van de beïnvloeding) werden dan ook niet uitgevoerd.

In 2018 laaide de discussie over buitenlandse beïnvloeding weer op na publicaties van Nieuwsuur en het NRC over islamitische organisaties die financiële steun hadden aangevraagd in en/of ontvangen uit het Midden-Oosten. De Al-Houda Moskee in Geleen kwam bijvoorbeeld aan bod in deze publicaties. Volgens Dagblad De Limburger (2018) leidden de gewijzigde koers van de moskee, na aantreding van een nieuw bestuur en het gebrek aan transparantie over de financiering van het in 2013 gekochte nieuwe moskeepand, uiteindelijk tot een breuk in de geloofsgemeenschap.

Naar aanleiding van de reportages van Nieuwsuur en NRC in 2018, verzochten Kamerleden Sjoerd Sjoerdsma (D66) en Gert-Jan Segers (ChristenUnie) de regering in een motie “een nieuw onafhankelijk onderzoek te laten uitvoeren om de aard en omvang van buitenlandse financiering van religieuze organisaties

in kaart te brengen” (Sjoerdsma & Segers, 2018). In het debat gaf minister van Buitenlandse Zaken Blok aan tegemoet te willen komen aan de onderzoekwens. Daarbij werd aangetekend dat het kabinet de motie zo uitlegt dat ditmaal wordt begonnen “waar de financieringen bij elkaar komen aan de moskeekant en van daaruit terug-pellen” (Handeling 2017-2018, nr. 87, item 3). Vervolgens hebben de betrokken bewindspersonen besloten dat, conform de formulering van de Motie Sjoerdsma/Segers, het onderzoek zich niet beperkt tot islamitische instellingen, maar dat het alle religieuze organisaties omvat. De onderzoeksprocedure en aanbesteding is vervolgens neergelegd bij het WODC, die in juli 2019 het onderzoek heeft gegund aan RAND Europe en Breuer&Intraval, waarna het in september 2019 van start kon gaan.

Ondanks dit toegezegde onderzoek en het in gang gezette beleid, oordeelde de Tweede Kamer dat er nog onvoldoende inzicht bestond in de problematiek en mogelijke oplossingen. Daarom is op 5 maart 2019 het voorstel aangenomen (Handelingen II 2018/19, nr. 58, item 22, 2019) om een zogenoemde parlementaire ondervraging uit te voeren naar ongewenste beïnvloeding van maatschappelijke en religieuze organisaties in Nederland, zoals moskeeën, uit onvrije landen en de wijze waarop dit doorbroken kan worden. Binnen de parlementaire ondervraging was het horen van deskundigen en getuigen onder ede het uitgangspunt. Na een vooronderzoek van de voorbereidingscommissie hebben er negentien verhoren plaatsgevonden, gedurende de looptijd van het onderhavige onderzoek, in februari 2020. In het eindverslag dat op 25 juni 2020 verscheen (Rog et al., 2020) concludeert de Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB) dat er zowel religieuze als politieke invloed is op Nederlandse maatschappelijke en religieuze organisaties. De commissie kijkt hierbij voornamelijk naar moskeeën met salafistische invloeden, de Moslimbroederschap en Diyanetmoskeeën. De beïnvloeding vindt volgens de commissie plaats via “financiering, uitgeven en verspreiden van salafistische literatuur, ter beschikking stellen van les- en wervingsmateriaal, salafistische aanjagers, politiek-religieuze bewegingen en (sociale) media.” Bijlage B geeft een uitgebreidere beschrijving van de activiteiten en conclusies van de POCOB.

1.3. Kabinetsaanpak ongewenste beïnvloeding van religieuze instellingen

In het regeerakkoord van het Kabinet Rutte III staat dat beïnvloeding vanuit onvrije landen en organisaties via sociale media of door de financiering van organisaties in Nederland onwenselijk is. Het kabinet heeft voor ogen dat (VVD, CDA, D66 & Christen Unie, 2017, p.4):

“...voorkomen moet worden dat vanuit het buitenland via geldstromen naar politieke, maatschappelijke en religieuze organisaties onwenselijke invloed wordt gekocht. Daartoe zullen deze geldstromen meer transparant gemaakt worden. Wederkerigheid vormt hierbij een belangrijke toetssteen. Geldstromen vanuit onvrije landen, waarbij misbruik wordt gemaakt van onze vrijheden, zullen zoveel mogelijk worden beperkt.”

In zijn brief aan de Kamer over dit onderwerp wijst het kabinet er wederom op dat de grondwettelijke vrijheden die er bestaan binnen de Nederlandse samenleving ten aanzien van godsdienst- en levensovertuiging betekenen dat er ook plaats moet zijn voor overtuigingen met een fundamentalistisch karakter (Koolmees, 2019). Maar er wordt ook een grens getrokken: “Overheid en samenleving moeten zich teweerstellen tegen de uitwassen die op basis van ideologische of religieuze overtuigingen leiden tot

actieve onverdraagzaamheid, en – onder omstandigheden – het belemmeren van anderen in het uitoefenen van hun grondwettelijke rechten en vrijheden.” (Koolmees, 2019, p.1). Kortom, volgens het kabinet is gedrag ongewenst op het moment dat het kan worden beschouwd als antidemocratisch, anti-integratief en/of onverdraagzaam. Als buitenlandse financiering problematisch gedrag veroorzaakt of versterkt, is er sprake van ongewenste financiering.⁵ Om meer inzicht te krijgen in buitenlandse financiering heeft het kabinet ingezet op “het versterken van de informatiepositie van het Rijk en gemeenten, vergroten van het handelingsperspectief van gemeenten en het tegengaan van ongewenste buitenlandse financiering” (Koolmees, 2019, p.2). Deze aanpak is een combinatie van lokaal, nationaal en internationaal beleid.

Gemeenten volgen in hun optreden tegen problematisch gedrag de zogenaamde Driesporenaanpak (Koolmees, 2019; Asscher & Van der Steur, 2016). Een gemeente kan in gesprek gaan met instellingen om interactie en dialoog te verkrijgen, zoals bijvoorbeeld de gesprekken tussen de gemeente Utrecht, politie, jongerenwerk en stichting alFitrah. Bij (vermoedens van) problematisch gedrag heeft de gemeente de mogelijkheid om gericht personen of instellingen aan te spreken op problematisch gedrag. Ten slotte kan een gemeente door een verbod, het strikt handhaven of het nemen van versturende maatregelen de ruimte voor problematisch gedrag inperken. Om gemeenten een beter beeld te geven van financieringsnetwerken is in 2017 het Financieel Expertise Centrum (FEC) gestart met de pilot Buitenlandse Financiering. Dit project is deels gericht op het in kaart brengen van de buitenlandse financiering van non-profit organisaties, waarvan één of meerdere betrokken partijen in verband kunnen worden gebracht met terrorisme of de financiering ervan.

Daarnaast is binnen de Rijksoverheid een interdepartementale Taskforce Problematisch Gedrag en Ongewenste Buitenlandse Financiering (PG&OBF) opgericht. Binnen deze Taskforce werken de ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (inclusief de AIVD), Justitie en Veiligheid (inclusief de NCTV) en Buitenlandse Zaken nauw samen met politie om gemeenten en gemeenschappen steviger en proactief te adviseren en te ondersteunen.

Bovendien voert het ministerie van Buitenlandse Zaken diplomatieke gesprekken met Golfstaten over meer transparantie over financieringsaanvragen en onwenselijke financiering (Koolmees, 2019). Via *Notes Verbales* ontvangt het ministerie van Buitenlandse Zaken informatie over financieringsaanvragen uit bepaalde Golflanden (Dijkstra & Toor, 2018). Informatie over bekende financieringsstromen wordt, indien van toepassing, via het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid met gemeenten gedeeld (Dijkstra & Toor, 2018).

Ten slotte beoogt het Kabinet het inzicht in financiële stromen te verbeteren door middel van een aantal wetsvoorstellen:

⁵ In het afwegingskader problematisch gedrag worden de volgende criteria van problematisch gedrag genoemd: 1) “gedrag dat onverdraagzaamheid jegens anderen bevordert op basis van ras, geslacht, geloof, nationaliteit of overtuiging; 2) gedrag dat de grondrechtelijke rechten en vrijheden van anderen afwijst of in het geding brengt; gedrag dat de legitimiteit van democratische instituties (zoals politie, rechterlijke macht of lokale overheid) afwijst; 3) gedrag dat het werk van ambtsdragers (zoals agenten, rechters of ambtenaren) afwijst of belemmert; en/of 4) gedrag dat democratische processen (zoals raadsvergaderingen, rechtszaken of het publieke debat) afwijst of belemmert” Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019).

- Transparantie maatschappelijke organisaties. Dit wetsvoorstel heeft onder andere tot doel het inzicht in de aard, omvang en herkomst van buitenlandse geldstromen transparanter te maken door maatschappelijke organisaties, zoals stichtingen, verenigingen en kerkgenootschappen, te verplichten inzicht te geven in donaties van buiten de EU van 4.500 euro of meer. Dit voorstel ligt sinds april 2020 voor advies bij de Raad van State.
- Het voorstel is om te komen tot een verbod op financiering uit onvrije landen van maatschappelijke organisaties. Minister Koolmees van Sociale Zaken (2020b) doelt hierbij op landen waar “normen gelden die haaks staan op de kernwaarden van onze democratische rechtsstaat, [...], die geen godsdienstvrijheid, vrijheid van meningsuiting of vrijheid van vereniging kennen, en niet, of slechts in beperkte mate, voldoen aan de normen van rechtsstatelijkheid.” Met name het opstellen van criteria voor de definitie van “onvrije landen” vormt hierbij een juridische uitdaging (zie bijv. Overbeeke 2018).

1.4. Een nieuw onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen

Naast de motie van Van der Staaij en Karabulut over de POCOB, verzocht de Tweede Kamer in mei 2018 de regering om een onafhankelijk onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze organisaties (Sjoerdsma & Segers, 2018). Echter, in 2015 werd op basis van een haalbaarheidsonderzoek door RAND (Hoorens et al, 2015) geconcludeerd dat met de beschikbare informatie geen betrouwbare inschatting kan worden gedaan van de totale omvang van buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland. Er bestond een beperkt zicht op de (mate van) volledigheid van de beschikbare informatie over buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland. Daarnaast was er slechts beperkt informatie beschikbaar om na te gaan óf en in hoeverre de beschikbare bronnen vertekende informatie opleveren. De kwaliteit van de beschikbare informatie bleef daardoor onzeker. Voor het hier voorliggende onderzoek is daarom, in tegenstelling tot het vorige RAND-onderzoek, voor een *bottom-up* benadering gekozen, waarbij informatie wordt opgevraagd bij de religieuze instellingen zelf. In het volgende hoofdstuk wordt uitgebreid ingegaan op de doelstellingen, aanpak en afbakening van dit onderzoek.

2. Doelstelling en aanpak

In dit onderzoek bespreken we achtereenvolgens de doelstelling en de onderzoeksopzet (2.1), de onderzoeksvragen (2.2), de afbakening (2.3), de gehanteerde uitgangspunten (2.4), de methodologie (2.5) en tot slot een toelichting op de doorlooptijd van dit onderzoek (2.6).

2.1. Doelstellingen en onderzoeksopzet

In Hoofdstuk 1 is uitgelegd dat er, in tegenstelling tot de eerdere haalbaarheidsstudie, in dit onderzoek is gekozen voor een “bottom-up” benadering. Dat wil zeggen dat, in plaats van te beginnen bij de financierende landen, informatie wordt opgevraagd bij de religieuze instellingen zelf. Het succes van deze aanpak is in grote mate afhankelijk van de bereidheid van deze instellingen om transparantie te verschaffen over financiële inkomsten en uitgaven. Dit risico werd vóór aanvang van dit onderzoek al onderkend met de constatering dat er niet kan worden tegemoetgekomen aan de wens van de Kamer om inzicht te verkrijgen in de totale (*absolute*) omvang van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen. In plaats daarvan richt dit onderzoek zich op de *relatieve omvang* van buitenlandse financiering aan deze instellingen. Deze relativiteit heeft twee belangrijke dimensies:

1. De relatieve omvang van buitenlandse financiering binnen instellingen van een bepaalde religieuze stroming of geloofsgemeenschap ten opzichte van de totale inkomsten van deze instellingen;
2. De relatieve omvang van buitenlandse financiering binnen een bepaalde denominatie of geloofsgemeenschap ten opzichte van andere religieuze stromingen of geloofsgemeenschappen;

Daarnaast richt dit onderzoek zich op de vraag in hoeverre er sprake is van een samenhang tussen buitenlandse financiering van religieuze instellingen binnen de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland en eventuele ongewenste beïnvloeding op de geloofsopvattingen en gedragsvoorschriften binnen de instellingen als een gevolg van deze steun. Invloed wordt volgens het kabinet ongewenst als dit problematisch gedrag bij de ontvangende organisatie tweewegbrengt dan wel versterkt. Dit is gedrag dat beschouwd kan worden als een vorm van ondermijning van de democratische rechtsorde (Rog et al. 2020 p.23).

Conform de onderzoeksaanvraag van het WODC, bestond het onderzoek uit drie analytische delen en een synthese-deel:

- A. Een schriftelijke enquête: aan de hand van een aselechte steekproef onder 300 kerken en gebedshuizen tussen en binnen de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland, ter

vergelijking van hun inkomstenpatronen en de eventuele gerapporteerde buitenlandse financiering en de andere inkomstenbronnen.

- B. Bureauonderzoek en consultatie van deskundigen en betrokkenen: waarbij informatie uit mediaberichten en openbare en niet-openbare gegevens, beschikbaar bij overheidsinstellingen, over buitenlandse financiering aan religieuze instellingen worden gebruikt om de resultaten van de enquête te valideren. Hiermee kon een indicatie worden gegeven van de meerwaarde van het enquête-instrument en de betrouwbaarheid van de resultaten ervan.
- C. Een twintigtal casestudies vormt een verdieping en verrijking van de informatie over buitenlandse financiering of de afwezigheid daarvan.
- D. Een synthese-deel waarin de concluderende onderzoeksvragen worden beantwoord.

Met deze onderzoeksopzet hebben het onderzoeksteam en de opdrachtgever er rekening mee gehouden dat bij een onvoldoende of selectieve bereidheid tot medewerking onder de religieuze instellingen de mogelijkheid bestond dat het maken van een betrouwbare inschatting van de totale omvang van buitenlandse financiering nog steeds niet mogelijk was. Door de aanvulling van de kwantitatieve analyse met kwalitatief bureauonderzoek, interviews en casestudies heeft het onderzoeksteam beoogd dit risico te ondervangen, zodat de onderzoeksvragen alsnog (grotendeels) kunnen worden beantwoord.⁶

2.2. Onderzoeksvragen

De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt:

Wat is de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen tussen de grootste denominaties in Nederland en binnen relevante stromingen of afsplitsingen van deze denominaties en in hoeverre gaat deze financiering gepaard met ongewenste beïnvloeding?

Hierbij heeft het begrip “relatieve omvang” de in de vorige paragraaf genoemde dimensies: 1) ten opzichte van de totale inkomsten van de instellingen binnen een religieuze stroming; en 2) ten opzichte van andere religieuze stromingen of geloofsgemeenschappen.

De hierboven genoemde vraag kan worden opgedeeld in een aantal deelvragen gebundeld in vier clusters: Deel A) Enquête; Deel B) Bureauonderzoek en triangulatie; Deel C) Kwalitatieve verdieping; en Deel D) Conclusie.

⁶ De wetenschappelijke begeleidingscommissie heeft bij aanvang van het onderzoek benadrukt dat dit onderzoek moet kunnen aantonen dat het door middel van een enquête geprobeerd heeft tot uitspraken over de relatieve omvang van buitenlandse financiering van religieuze instellingen te komen. Mochten de resultaten van de enquête dusdanig zijn dat geen uitspraken over de relatieve omvang kunnen worden gedaan (bijvoorbeeld door een lage respons of een grote selectiebias), dan moet daarover worden gerapporteerd, concludeerde de begeleidingscommissie. Daarmee erkende de begeleidingscommissie dat er serieus rekening moest worden gehouden met dit scenario.

Tabel 2-1. Onderzoeksvragen

Achtergrond	
1	Welke typen inkomsten hebben kerken en moskeeën in Nederland?
A Enquête	
2a	Wat waren in 2018 de inkomstenpatronen van een steekproef van 300 geselecteerde religieuze instellingen binnen de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland?
2b	Welk aandeel van deze inkomsten was afkomstig uit het buitenland?
2c	Uit welke landen werden deze instellingen gefinancierd?
2d	Zijn er aanwijzingen dat er voorwaarden zijn verbonden aan financiering uit het buitenland, en zo ja, welke?
3	Wat zijn de mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende geloofsgemeenschappen, en hoe kunnen deze worden verklaard?
4	Wat zijn de mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen instellingen binnen een geloofsgemeenschap, en hoe kunnen deze worden verklaard?
B Bureauonderzoek en triangulatie	
5a	Welke informatie over buitenlandse financiering van specifieke kerken en gebedshuizen binnen de grootste denominaties is er beschikbaar in mediaberichten, bij experts, of vertegenwoordigers van potentiële informatiebronnen of koepelorganisaties?
5b	In hoeverre komt de informatie uit deze bronnen overeen met de enquêteresultaten en wat betekent dit voor de betrouwbaarheid en de meerwaarde van het enquête-instrument?
C Kwalitatieve verdieping	
C1 Mediagebruik, aandacht maatschappelijke ontwikkeling, gebruik vrijwilligers, openheid/transparantie	
6	In welke mate beschikken de geselecteerde instellingen over eigen communicatieplatforms (bijv. website, Facebookpagina, Twitteraccount en/of een YouTube kanaal) en hoe worden deze communicatiemiddelen ingezet?
7a	Wordt het aangeboden programma van activiteiten online gepubliceerd, en zo ja, om welke typen activiteiten gaat het?
7b	In welke mate maken de geselecteerde instellingen gebruik van vrijwilligers bij de uitvoering van hun activiteiten?
8	Publiceren de instellingen een financieel jaarverslag en wordt dit online beschikbaar gemaakt (bijv. eigen website of ANBI-register)?
9a	Indien een financieel jaarverslag beschikbaar is: hoe verhoudt zich het activiteitenprogramma tot de gegevens over de inkomenspositie van de geselecteerde instellingen?
9b	In hoeverre is het aannemelijk dat de activiteiten ook kunnen worden bekostigd, gezien de inkomenspositie van de instellingen?

10	Welke instellingen beschikken over een ANBI-status?
C2 Striktheid, bevoegenheid, leeftijd	
11	Wat is er bekend over de striktheid van de geloofsopvattingen en gedragsvoorschriften van de geselecteerde instellingen?
12	Wat is er bekend over de mate van bevoegenheid van de voorganger en de leden van de geselecteerde instellingen?
13	Wat is de leeftijdsopbouw van de religieuze gemeente bij de geselecteerde instellingen en de leeftijd(en) van de voorganger(s)?
C3 Mogelijke invloed door financiering vanuit het buitenland	
14a	Zijn er indicaties dat er sprake was van bestuurswisselingen na de buitenlandse financiering van de instellingen?
14b	Welke nationaliteit hebben de bestuurders van de instellingen, eventueel voor en na de betreffende bestuurswisselingen?
15	Wat is er – na buitenlandse financiering – bekend over eventuele beleidswijzigingen bij de instellingen?
16a	In hoeverre zijn deze bestuurswisselingen en/of beleidswisselingen te verbinden aan een voorwaarde voor buitenlandse financiering van de instelling?
16b	Zijn er indicaties dat er eventuele andere voorwaarden zijn verbonden aan buitenlandse financiering?
17	In welke mate gaven deze voorwaarden voor financiering, voor zover bekend, aanleiding tot een richtingstrijd, discussie of andere problemen in de instellingen, en zo ja, hoe uitte zich dat?
18	Welke positieve effecten van de financiering vanuit het buitenland zijn er te noemen?
D Concluderend	
19a	Welke kenmerken hebben kerken en gebedshuizen waarbij er sprake is van buitenlandse financiering?
19b	In hoeverre verandert dit wanneer aan de buitenlandse financiering voorwaarden voor de vormgeving van de diensten en de andere samenkomsten zijn gesteld?
20a	Welke eventueel positieve en negatieve maatschappelijke effecten zijn te verbinden aan buitenlandse financiering van de geselecteerde religieuze instellingen?
20b	In hoeverre verandert dit wanneer voorwaarden aan de invulling van de samenkomsten, diensten en andere ontplooide initiatieven zijn gesteld?
21	Wat is in het onderzoek onderbelicht gebleven dat in eventueel vervolgonderzoek nadere aandacht verdient?

Het voorliggende rapport beoogt deze vragen te beantwoorden voor zover de beschikbare data en methodieken dit toelaten. Hierbij moet rekening worden gehouden met de beperkingen van de voorgestelde methodologie en de gegevens die voor het onderzoeksteam beschikbaar zijn. In Hoofdstuk 4 van dit rapport wordt nader ingegaan op deze beperkingen, maar in algemene zin geldt dat bij een enquête rekening moet

worden gehouden met een *self-reporting bias* en een *non-response bias*. De beperkingen van publiek toegankelijke data (incomplete jaarverslagen en gebrek aan informatie over eisen aan financieringen), die indicaties over buitenlandse financiering kunnen geven zijn in het RAND Europe rapport uit 2015 (Hoorens et al. 2015) uitvoerig aan bod gekomen.

2.3. Afbakening

Omwille van de haalbaarheid van dit onderzoek is een aantal keuzes gemaakt ten aanzien van de afbakening. Over het algemeen zijn deze keuzes gebaseerd op de onderzoeksaanvraag van het WODC.

Focus op religieuze instellingen

In het onderzoek worden kerken en andere gebedshuizen onder religieuze instellingen verstaan. Ook via andere instellingen zoals onderwijsinstellingen en culturele instellingen is buitenlandse financiering en de eventueel daaruit voorkomende beïnvloeding denkbaar. Bovendien heeft de recente geschiedenis uitgewezen dat beïnvloeding of radicalisering eveneens kan plaatsvinden buiten de context van een religieuze instelling. Vanwege de uitvoerbaarheid en de doorlooptijd van het onderzoek stelde het WODC in de onderzoeksaanvraag dat deze andere instellingen buiten de afbakening van dit onderzoek blijven, evenals eventuele beïnvloeding buiten de context van een religieuze instelling.

Selectie van kerkgenootschappen

Aanvankelijk richtte het onderzoek zich op de drie grootste religieuze denominaties in Nederland op basis van het ledenaantal. De onderzoeksaanvraag gebruikte hiervoor de CBS-systematiek, hetgeen leidt tot de Rooms Katholieke Kerk, de Protestantse Kerk in Nederland en de Islam (Schmeets, 2018). Binnen de islam kunnen echter geen dominante kerkgenootschappen worden onderscheiden, zoals het geval is bij de protestantse (PKN) en de katholieke kerk (RKK). Daarom is in samenspraak met de wetenschappelijke begeleidingscommissie voor dit onderzoek besloten om de selectie van de “grootste geloofsgemeenschappen in Nederland” als volgt te operationaliseren:

- Alle lokale parochies binnen de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) worden geselecteerd;
- Alle lokale gemeenten binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) worden geselecteerd;
- Alle moskeeën en moskeeverenigingen die kunnen worden geïdentificeerd worden geselecteerd, ongeacht tot welke religieuze groep of koepelorganisatie zij gerekend worden;
- In aanvulling op de bovengenoemde kerkgenootschappen worden de instellingen binnen de vijf daaropvolgende kleinere christelijke kerkgenootschappen qua ledental geselecteerd. Volgens SCP (2005) gaat het hierbij om:
 1. Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt);
 2. Gereformeerde Gemeenten;
 3. Christelijke Gereformeerde Kerken;
 4. Hersteld Hervormde Kerk; en
 5. Anglicaanse Kerk in Nederland.

Het is belangrijk te constateren dat christelijke kerkgenootschappen een lange historie hebben binnen Nederland. Dat geldt niet voor de stromingen en hun gebedshuizen binnen de islam. Er bestaan echter ook kerken met geloofsgemeenschappen die doorgaans relatief nog niet zo lang in Nederland zijn en uiteenlopende christelijke stromingen vertegenwoordigen: de migrantenkerken. Daarom is in samenspraak met de wetenschappelijke begeleidingscommissie besloten om ook deze kerken in het onderzoek mee te nemen. Veel van deze kerken hebben traditioneel nauwe banden met het buitenland. De migrantenkerken behoren tot zeer uiteenlopende christelijke stromingen, van katholiek tot evangelisch en reformatorisch. Deze kerken kunnen onafhankelijk opereren of onderdeel van een kerkgenootschap zijn. Voor de selectie van migrantenkerken werd gebruik gemaakt van het online ledenbestand van landelijke koepelorganisaties van migrantenkerken Samen Kerk In Nederland (SKIN).⁷ Binnen deze herziene operationalisering is het christendom verder ge diversifieerd, maar minder alomvattend dan de islamitische geloofsgemeenschappen.

Afbakening in de tijd

De nadruk van het onderzoek ligt op de periode na publicatie van het vorige RAND-rapport (Hoorens et al. 2015), dat wil zeggen vanaf 2016. Voor het bepalen van de relatieve omvang van buitenlandse financiering is in de enquête expliciet gevraagd naar de inkomsten in het meest recente afgesloten boekjaar. Op het moment van het ontwerp van de vragenlijst was dit 2018. Om daarnaast een volledig beeld van mogelijke steun uit het buitenland te krijgen is eveneens gevraagd naar inkomsten vóór en ná 2018.

2.4. Uitgangspunten

Gezien de gevoeligheid van het onderwerp en de relevantie van medewerking van deskundigen en sleutelfiguren voor het slagen van het onderzoek, heeft het onderzoeksteam de volgende uitgangspunten gehanteerd bij de onderzoeksactiviteiten:

1. Organisaties worden vaak geconfronteerd met een overdaad aan onderzoeken en vragenlijsten, die veelal niet bovenaan de prioriteitenlijst staan. De responsratio bij organisatie- en bedrijfsenquêtes is de laatste decennia dan ook gedaald en academici hebben hun zorgen geuit over de kwaliteit van de respons (bijv. Baruch, 1999). Een respons van 10% is niet ongewoon voor dergelijke enquêtes. Bij een enquête over een privacygevoelig en politiek beladen onderwerp als de financiële huishouding van een religieuze instelling, moet er speciale aandacht uitgaan naar de motivatie van de respondenten. In onze informele interactie met religieuze instellingen werd veelal verwezen naar de verschillende koepelorganisaties. Daarom hebben wij in een vroeg stadium besloten de betreffende koepelorganisaties, zoals het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) en het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO), alsmede de vertegenwoordigende organen van de individuele geloofsgemeenschappen en stromingen (zie Hoofdstuk 3), te benaderen met een verzoek tot medewerking.
2. Gedurende het onderzoek hebben we getracht zo transparant mogelijk te zijn over de doelstellingen, de aard en de aanpak van het onderzoek. Dit betekende bijvoorbeeld dat het onderzoeksteam tijdens de verdiepende casestudies geen onaangekondigde bezoeken heeft afgelegd

⁷ Zie: <https://kerkopdekaart.nl/skin>

of met leden van de gemeenschap heeft gesproken zonder het bestuur hiervan op de hoogte te stellen. Een algemene lijn was dat we in alle uitingen naar buiten toe expliciet aangaven dat onderzoek zich op buitenlandse financiering richt van rooms-katholieke, protestantse en islamitische instellingen.

3. Alle betrokkenen, deskundigen en respondenten zijn uitgenodigd om medewerking te verlenen aan het onderzoek op vrijwillige basis. Op elk moment hebben zij de gelegenheid gehad hun medewerking op te schorten of te beëindigen.
4. Alle geïnterviewde deskundigen en geconsulteerde betrokkenen en instellingen worden niet bij naam genoemd in dit onderzoek. Het was geen doel van dit onderzoek om individuele instellingen eruit te lichten. Sterker, wij verwachtten dat het contraproductief zou hebben gewerkt als specifieke instellingen bij naam zouden worden genoemd.

2.5. Methodologie

Deze paragraaf beschrijft de methoden die zijn gebruikt om de onderzoeksvragen voor dit onderzoek te beantwoorden. Zoals hiervoor besproken bestond het onderzoek conform de aanvraag uit drie analytische delen: A) een schriftelijke enquête onder kerken en gebedshuizen; B) bureauonderzoek en informatie van deskundigen en betrokkenen om de betrouwbaarheid van de enquêteresultaten te staven; en C) een twintigtal verdiepende casestudies. Ten slotte volgt D) een synthese-deel waarin de concluderende onderzoeksvragen worden beantwoord. De methoden die in deze delen gebruikt zijn, worden hieronder nader beschreven.

2.5.1. A: Enquête onder religieuze instellingen

Het onderzoek heeft beoogd de deelvragen 1 tot en met 4 met behulp van een online enquête onder circa 300 gebedshuizen en kerken te beantwoorden (zie Tabel 2-2). Op 14 januari 2020 werd de eerste uitnodiging verstuurd om de vragenlijst te beantwoorden. Het betrof hier de uitnodiging voor de migrantenkerken en de Anglicaanse Kerk. De uitnodiging voor de moskeeën volgde op 27 januari. Een steekproef onder de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), Rooms-Katholieke Kerk (RKK), Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), Gereformeerde Gemeenten, Christelijke Gereformeerde Kerken en de Hersteld Hervormde Kerk is benaderd via het Interkerkelijk Contact In Overheidszaken (CIO)⁸. Op basis van de ontvangen responses van instellingen binnen deze kerkgenootschappen zijn deze uitnodigingen door het CIO volgens plan verstuurd.

⁸ Het CIO is een samenwerkingsverband van 31 kerkgenootschappen (29 christelijke kerken en 2 joodse gemeenschappen), die namens de aangesloten kerken gemeenschappelijke belangen behartigt bij de overheid. De gevestigde christelijke kerkgenootschappen die onderwerp zijn van dit onderzoek zijn allen aangesloten bij het CIO.

Tabel 2-2. Onderzoeksvragen die in de online enquête aan bod komen

A	Enquête
2a	Wat waren in 2018 de inkomstenpatronen van een steekproef van 300 geselecteerde religieuze instellingen binnen de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland?
2b	Welk aandeel van deze inkomsten was afkomstig uit het buitenland?
2c	Uit welke landen werden deze instellingen gefinancierd?
2d	Zijn er aanwijzingen dat er voorwaarden zijn verbonden aan financiering uit het buitenland, en zo ja, welke?
3	Wat zijn de mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende geloofsgemeenschappen, en hoe kunnen deze worden verklaard?
4	Wat zijn de mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen instellingen binnen een geloofsgemeenschap, en hoe kunnen deze worden verklaard?

Typologie van inkomstenbronnen

Voor het ontwerp van de vragenlijst is een typologie van inkomstenbronnen voor religieuze instellingen ontwikkeld. Hiervoor is een aantal experts geconsulteerd en zijn enkele bronnen uit de literatuur geraadpleegd. Daarnaast hebben we gekeken naar een aantal beschikbare begrotingen van religieuze instellingen van met name de PKN. De ontwikkelde typologie wordt toegelicht in Hoofdstuk 3.

Vragenlijst

Vervolgens is de vragenlijst opgesteld voor de dataverzameling. Voorafgaand aan de vragen met betrekking tot onderzoeksvragen 1 tot en met 4, hebben we naar enkele algemene kenmerken gevraagd, zoals: religieuze denominatie en (sub-)stroming, grootte van de geloofsgemeenschap, etc. De volledige vragenlijst is opgenomen in Bijlage C. De vragen hebben betrekking op de volgende onderwerpen:

- Omvang en aandeel van verschillende typen inkomsten (volgens de hierboven genoemde typologie);
- Omvang en aandeel van verschillende typen uitgaven;
- Omvang en aandeel van verschillende typen inkomsten afkomstig uit het buitenland;
- Eventuele bestemmingen of doeleinden van deze financiering (bijvoorbeeld renovatie);
- Land of landen waaruit de buitenlandse financiering inkomsten afkomstig is/zijn; en
- Eventuele voorwaarden aan buitenlandse financiering, bijv. ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften.

Bij alle vragen binnen deze onderwerpen konden de respondenten aangeven dat zij deze informatie niet wensten te delen. Het is namelijk belangrijker te voorkomen dat respondenten misleidende antwoorden geven, dan dat we een compleet beeld krijgen.

De vragenlijst is zo opgesteld dat deze eenvoudig door de te consulteren respondenten geïnterpreteerd en beantwoord kan worden. Bovendien waren de vragen beschikbaar in het Nederlands, Turks, Engels en

Arabisch. Ten slotte is geprobeerd om het invullen van de enquête zo eenvoudig mogelijk te maken, zodat respondenten hooguit binnen 10 minuten klaar waren.

Lijst met instellingen en adressen

Om een zo compleet mogelijk overzicht te verkrijgen van alle religieuze instellingen in Nederland, zijn enkele bronnen geraadpleegd (zie de belangrijkste in Tabel 2-3).

Tabel 2-3. Bronnen voor het opstellen van de lijst met instellingen en adressen

Denominatie/ kerkgenootschap	Bron	Instellingen	Link
Islam	Diyamet	ca. 140 moskeeën	https://diyamet.nl/
Islam	Millî Görüş en Nederlandse Islamitische Federatie	ca. 40 moskeeën	https://milligorus.nl/ https://nifonline.nl/
Islam	Moskeewijzer	ca. 450 moskeeën	https://moskeewijzer.nl
Islam	Hoorens et al. (2016): Haalbaarheidsstudie naar omvang buitenlandse financiering van islamitische instellingen	356 moskeeën	Niet publiek toegankelijk
Rooms-katholieke Kerk	Pius Almanak 2017	594 parochies	
Protestantse Kerk in Nederland	Protestantse kerk in Nederland	2539 kerken	https://protestantsekerk.nl
Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	267 kerken	https://gkv.nl
Gereformeerde Gemeenten	Gereformeerde Gemeenten	150 gemeenten	https://gergeminfo.nl
Christelijke Gereformeerde Kerken	Christelijke Gereformeerde Kerken	189 gemeenten	https://cgk.nl
Hersteld Hervormde Kerk	Hersteld Hervormde Kerk	118 gemeenten	https://hersteldhervormdekerk.nl
Anglicaanse Kerk in Nederland	Diocese in Europe	21 congregations	https://europe.anglican.org/
Samen Kerk in Nederland (SKIN)	SKIN - Kerk op de Kaart	748 (migranten) kerken, parochies en gemeenten	http://kerkopdekaart.nl/

Voor de islamitische instellingen hebben we eveneens genoteerd bij welke islamitische koepelorganisatie de moskee is aangesloten (bijv. Milli Görüş) en/of welke etnische affiliatie (bijv. Turkse of Marokkaanse) deze heeft. Deze laatste categorie is voor zover bekend overgenomen uit de Moskeewijzer en in een aantal gevallen hebben we deze aangevuld op basis van affiliatie met een koepelorganisatie of op basis van het bezoeken van de website. Maar het indelen van de moskeeën naar herkomstgroep is niet onproblematisch, zegt ook Landman (2014), omdat bij slechts een deel van de moskeeën deze herkomst zichtbaar is gemaakt in de naamgeving of statuten. Niettemin dragen vele moskeeën het stempel van de herkomst van hun bezoekers en is het de meest gebruikte manier om de islamitische geloofsgemeenschap te onderverdelen in herkenbare groepen (hierover meer in paragraaf 3.5).

Rekrutering van respondenten

Zoals besproken in paragraaf 2.4 is ervoor gekozen om, waar mogelijk, de individuele instellingen te benaderen via hun vertegenwoordigende of koepelorganisaties.

Hiervoor hebben we de organisaties benaderd die als gesprekspartner voor de overheid optreden: het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) voor de islamitische instellingen en het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) voor de zeven christelijke kerkgenootschappen.⁹ Gezien de grote heterogeniteit van de migrantenkerken is besloten hen niet via hun koepelorganisatie te benaderen.¹⁰

Christelijke kerkgenootschappen

Omdat het CIO aangaf dat het onwenselijk is om alle RKK-parochies uit te nodigen, is afgesproken om een steekproef van parochies te trekken. In overleg met onder andere de vertegenwoordiger van de PKN is afgesproken om hetzelfde te doen voor vijf van de zes overige geselecteerde christelijke kerkgenootschappen. Een willekeurige steekproef van instellingen is getrokken door het onderzoeksteam.

⁹ De uitzondering hierbij is de instellingen binnen de Anglicaanse kerk. Deze zijn direct benaderd met behulp van het adresbestand van de SKIN-kerken.

¹⁰ Wel is er contact geweest met koepelorganisatie SKIN. Tegen het einde van de looptijd van dit onderzoek hebben zij tevens enkele van de bij hun aangesloten kerken gevraagd de enquête voor ons in te vullen. Dit heeft geleid tot drie aanvullende inzendingen.

Tabel 2-4. Aantallen parochies en gemeenten per christelijk kerkgenootschap

Kerkgenootschappen	Totaalaantal instellingen*	Steekproef
RKK	594	70
PKN	1.662	100
Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	267	25
Gereformeerde Gemeenten	150	20
Christelijke Gereformeerde Kerken	189	20
Hersteld Hervormde Kerk	118	20
Anglicaanse Kerk in Nederland	16	13
Totaal	2.996	268

* Die wij bij naam hebben geïdentificeerd. De werkelijke aantallen kunnen licht afwijken. De laatste schattingen worden besproken in paragraaf 3.1.

Islamitische koepelorganisaties

Er zijn in november 2019 verkennende gesprekken gevoerd met bestuursleden van het CMO en de vragenlijst is hen per email voorgelegd. De bestuursleden hebben toegezegd de enquête te promoten onder hun leden, de verschillende islamitische koepelorganisaties, en hen aan te moedigen om individuele instellingen uit te nodigen hieraan deel te nemen. Sinds januari 2020 werd er door de bestuursleden echter niet meer gereageerd op emailcorrespondentie. Het is voorstelbaar dat de POCOB verhoren, die in die periode werden gehouden, de aandacht van de bestuursleden opeiste en voor hen een hogere prioriteit had. Het onderzoeksteam heeft daarom medio januari besloten de enquête-uitnodiging per email naar alle moskeeën waarvoor emailgegevens beschikbaar waren te sturen. De onderstaande tabel geeft per type moskee aan hoeveel er totaal zijn geïdentificeerd en hoeveel er vervolgens zijn uitgenodigd, omdat er een emailadres beschikbaar was.

Tabel 2-5. Aantallen moskeeën ingedeeld naar etnische affiliatie en koepelorganisatie

Moskeeën	Totaalaantal instellingen*	Steekproef
Turkse moskeeën	233	204
Diyamet	148	148
Milli Görüş	41	41
Overige Turkse moskeeën	44	15
Moskeeën met een Marokkaanse signatuur	180	120
Overig	80	47
Totaal	493	371

* Volgens de informatie die voor ons beschikbaar is.

Uit enkele reacties van individuele instellingen op de uitnodiging bleek dat zij, noch hun koepelorganisatie, op de hoogte waren van de enquête. Hieruit heeft het onderzoeksteam opgemaakt dat de communicatie en coördinatie vanuit het CMO ten aanzien van ons onderzoek beperkt is gebleven. Parallel aan het versturen van de uitnodiging voor de enquête naar moskeeën heeft het onderzoeksteam individuele koepelorganisaties per email en telefonisch benaderd met een verzoek vergelijkbaar met dat aan het CMO. De tabel in Bijlage D geeft een overzicht van de koepelorganisaties waarmee contact is gezocht.

Migrantenkerken

Voor de migrantenkerken is besloten het adressenbestand te gebruiken dat is opgesteld door SKIN (Samen Kerk In Nederland). Hierin staan meer dan 600 migrantenkerken genoemd met meer dan 500 unieke e-mailadressen van migrantenkerken in Nederland. Niet al deze e-mailadressen waren in gebruik, waardoor het aantal instellingen dat de uitnodiging tot deelname aan de enquête ontving, lager ligt. Bovendien was niet voor alle instellingen een e-mailadres beschikbaar en voor sommige kerkgenootschappen was slechts één emailadres beschikbaar voor alle daaronder vallende instellingen. De bij SKIN aangesloten kerken zijn direct per email uitgenodigd. In een later stadium heeft het bestuur van SKIN zijn medewerking toegezegd aan dit onderzoek. Hiertoe heeft SKIN een aantal kerken in zijn netwerk aangemoedigd de vragenlijst in te vullen.

Tabel 2-6. Aantallen migrantenkerken

Religieuze instellingen	Totaalaantal instellingen*	Steekproef
Migrantenkerken	646	408

* Volgens de informatie die voor ons beschikbaar is.

Lancering van de enquête

De religieuze instellingen zijn per e-mail gecontacteerd, waarmee betreffende vertegenwoordigers (doorgaans bestuurders) werden uitgenodigd een online enquête in te vullen. Bij non-respons is een maximum van drie herinneringen gestuurd. Indien ook daar geen reactie op kwam, hebben wij de respondenten tweemaal geprobeerd te benaderen via de telefoon, mits we beschikten over telefoonnummers. In dit gesprek hebben we verwezen naar de e-mail(s) en indien gewenst opnieuw de inloggegevens opgestuurd, maar de enquête kon in dat geval ook telefonisch worden afgenomen.

2.5.2. B: Bureauonderzoek en informatie van deskundigen en betrokkenen

Het bureauonderzoek bestond uit twee onderdelen: 1) Een gerichte zoekstrategie in publiek beschikbare online mediabronnen; en 2) het opvragen van informatie bij overheidsinstellingen. Daarnaast zijn een aantal experts en betrokkenen geïnterviewd. Met de informatie die hiermee is verkregen, zijn vervolgens de enquêteresultaten getrianguleerd. Hiermee kon een indicatie worden gegeven van de meerwaarde van het enquête-instrument en de betrouwbaarheid van de resultaten ervan.

Tabel 2-7. Onderzoeksvragen die in het bureauonderzoek aan bod komen

B	Triangulatie
5a	Welke informatie over buitenlandse financiering van specifieke kerken en gebedshuizen binnen de grootste denominaties is er beschikbaar in mediaberichten, bij experts, of vertegenwoordigers van potentiële informatiebronnen of koepelorganisaties?
5b	In hoeverre komt de informatie uit deze bronnen overeen met de enquêteresultaten en wat betekent dit voor de betrouwbaarheid en de meerwaarde van het enquête-instrument?

Analyse van mediaberichten

De afgelopen jaren zijn er regelmatig berichten in de media verschenen over buitenlandse financiering aan met name moskeeën. Deze journalistieke inspanningen hebben veel informatie boven tafel gekregen over vermeende dan wel bewezen steun uit het buitenland en mogelijke invloed die daarmee gepaard is gegaan. Daarnaast is bericht over de informatie die door de regering is gedeeld met de Tweede Kamer. Om na te gaan welke informatie over buitenlandse financiering van specifieke kerken en moskeeën in Nederland reeds beschikbaar is, is een gerichte zoekopdracht uitgevoerd in publiek beschikbare media-bronnen. Hiervoor is LexisNexis gebruikt, een database met mediaberichten uit archieven van bijna 10.000 dagbladen, tijdschriften, wetsdocumenten en andere gedrukte bronnen.

De zoekopdracht is beperkt tot mediaberichten die verschenen zijn sinds 2015, het jaar dat de RAND-haalbaarheidsstudie is uitgevoerd (Hoorens et al., 2015). Hierbij is ervan uitgegaan dat de mediaberichten die voor die tijd zijn verschenen bekend zijn bij het onderzoeksteam. Daarnaast maken we onderscheid tussen instellingen van de verschillende denominaties. Daarom specificeert de zoekopdracht “kerk” voor de christelijke instellingen en “moskee” voor de islamitische. We hebben de volgende zoekopdrachten gehanteerd:

financ* OR geld* OR donatie OR doneren OR *doneer* OR schenk* OR *transactie* OR inkomst* AND buitenland* AND moskee

financ* OR geld* OR donatie OR doneren OR *doneer* OR schenk* OR *transactie* OR inkomst* AND buitenland* AND kerk

Van beide zoekopdrachten hebben we de eerste 50 resultaten geselecteerd en verzameld in EndNote. We hebben nog enkele test-zoekopdrachten uitgevoerd gericht op alternatieve zoektermen zoals “parochie” of “islam*”. Deze leverden echter weinig aanvullende zoekresultaten op.

Alleen de mediaberichten waarin specifiek melding wordt gemaakt van buitenlandse financiering zijn vervolgens gecodeerd in een spreadsheet. Hierbij werd de instelling in kwestie gekoppeld aan de lijst met alle religieuze instellingen en adressen (zie paragraaf 2.5.1) met behulp van een unieke code. Daarnaast zijn kenmerken over de betreffende financiering genoteerd (bijv. bedrag, herkomstland, datum van transactie, etc.) evenals eventuele indicaties van beïnvloeding. Omdat het tijdens deze analyse in veel gevallen lastig bleek een inschatting te maken van de zwaarte van het bewijs voor buitenlandse financiering en beïnvloeding, is ervoor gekozen om geen kwalificatie aan de betrouwbaarheid van de bronnen toe te kennen.

Opvragen informatie bij overheidsinstellingen

Uit het RAND-rapport van 2015 blijkt dat een aantal overheidsinstellingen en ministeries informatie bijhoudt over buitenlandse financiering aan religieuze instellingen. Zo zijn de afgelopen jaren verscheidene malen brieven naar de Kamer gestuurd met informatie uit zogenaemde *notes verbales* die door het Ministerie van Buitenlandse Zaken zijn ontvangen van ambassades in het Midden-Oosten. Deze notes verbales bevatten onder andere informatie over voorgenomen of reeds ontvangen financiering door (staats)instellingen in met name Koeweit en Saoedi-Arabië aan islamitische organisaties in Nederland.

Het onderzoeksteam heeft betrokken contactpersonen bij de verschillende overheidsinstellingen en ministeries benaderd met het verzoek deze informatie met het onderzoeksteam te delen. In algemene zin heeft dit de *notes verbales* opgeleverd met informatie van de ambassades van Koeweit en Saoedi-Arabië over aangevraagde dan wel gehonoreerde steun aan instellingen in Nederland. Deze documenten zijn door de minister met de Kamer gedeeld en zijn online beschikbaar (Blok, 2018).¹¹ Daarnaast zijn enkele documenten op basis van vertrouwelijkheid gedeeld ter achtergrondinformatie. Deze documenten zijn niet gebruikt in de analyse. Ten slotte heeft het onderzoeksteam informatie ontvangen van een bestuursorgaan binnen de Rijksoverheid over specifieke islamitische instellingen die politiek-salafistische invloeden kennen. Evenals de informatie verkregen uit de mediaberichten is deze informatie waarin specifiek melding wordt gemaakt van buitenlandse financiering vervolgens gecodeerd in de spreadsheet en gekoppeld aan de lijst met alle religieuze instellingen.

Enkele overheidsinstellingen hebben aangegeven dat zij gezien hun mandaat en/of vanwege wettelijke geheimhoudingsplicht onze vragen niet kunnen beantwoorden. Dit gold in elk geval voor de FIOD en het FEC.

Consultatie van betrokkenen en experts

Ten slotte zijn we nagegaan welke informatie over buitenlandse financiering en mogelijke beïnvloeding bekend is bij academische experts, of bij vertegenwoordigers van koepelorganisaties, kerkgenootschappen en potentiële informatiebronnen. Bij deze consultatie is gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews, waarbij de volgende onderwerpen aan bod zijn gekomen:

- De organisatiestructuur van religieuze instellingen, kerkgenootschappen en koepelorganisaties;
- De financiële structuur en inkomstenpatronen van individuele religieuze instellingen;
- De relatieve omvang van buitenlandse financiering;
- Eventuele voorwaarden die gepaard kunnen gaan bij buitenlandse financiering; en
- De maatschappelijke wenselijkheid van buitenlandse financiering.

De topiclijst voor de interviews is opgenomen in Bijlage B. Het algemene interviewprotocol is aangepast aan de kennis en ervaringen van de geïnterviewden. Dit stelde de interviewers in staat om het interview toe

¹¹ Zie ook: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2018Z11757&did=2018D34761

te spitsen op de specifieke onderzoekslijnen waar de geïnterviewde ons meer over kon vertellen. Een gepseudonimiseerde lijst van geïnterviewden is te vinden in Bijlage A.

Alle geïnterviewden zijn voorafgaand aan het interview geïnformeerd over de hoofdlijnen van het onderzoek. De meeste interviews zijn telefonisch uitgevoerd, mede door de invoering van de maatregelen als gevolg van het coronavirus.

Naast deze formele interviews heeft het onderzoeksteam nog een groot aantal achtergrondgesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van geloofsgemeenschappen, koepelorganisaties, overheidsdiensten en ministeries. Deze gesprekken dienden als achtergrondinformatie en er is niet uit deze gesprekken geciteerd.

Triangulatie met enquêteresultaten

De informatie verkregen uit het in onderdeel B beschreven bureauonderzoek – de analyse van mediaberichten en informatie van overheidsinstellingen en consultatie van deskundigen en betrokkenen – is gebruikt om de resultaten van de enquête te valideren. Hiermee kon een indicatie worden gegeven van de meerwaarde van het enquête-instrument en de betrouwbaarheid van de resultaten ervan.

De resultaten van het bureauonderzoek zijn gecodeerd in een spreadsheet en gekoppeld aan de lijst met alle religieuze instellingen. Dit heeft geresulteerd in een dataset met instellingen, waarbij volgens de geconsulteerde bronnen een indicatie bestaat van buitenlandse financiering en eventueel daaraan gerelateerde indicaties van voorwaarden en/of ongewenste beïnvloeding. In de triangulatiefase is deze dataset vergeleken met de instellingen die zijn uitgenodigd de enquête in te vullen. Een deel van de instellingen die uit het bureauonderzoek naar voren komen, bleek buiten de steekproef van de enquête te vallen, omdat deze niet in de willekeurige selectie van instellingen binnen de christelijke kerkgenootschappen vielen, of omdat er voor deze instellingen geen contactgegevens beschikbaar waren. Van de instellingen die binnen de steekproef vielen, behoort een groot deel tot de non-responsgroep.

2.5.3. C: Verdiepende casestudies

Om inzicht te verkrijgen in de positieve en negatieve gevolgen van buitenlandse financiering, en de mate waarin beïnvloeding gepaard gaat met deze financiering, is een verdiepende studie aan dit onderzoek toegevoegd. Achtereenvolgens lichten we in deze paragraaf toe: welke onderzoeksvragen beantwoord worden op basis van dit verdiepende onderzoeksdeel; op basis van welke argumenten de selectie van de casestudies is gemaakt; hoe de uiteindelijke selectie van de 20 casussen eruitziet en hoe deze verdeeld is over de denominaties. Ten slotte lichten we de onderzoeksmethode van deze verdiepende fase toe.

Onderzoeksvragen

In de verdiepende fase van dit onderzoek is een twintigtal religieuze instellingen nader onderzocht op (indicaties van) de aanwezigheid van buitenlandse financiering en de omvang hiervan, op de mogelijke invloed die met deze financiering gepaard gaat, en/of op de aanwezigheid van signalen van radicalisering binnen de religieuze instelling of onder de bezoekers.

In literatuur¹² zijn de volgende kenmerken voor het identificeren van radicale religieuze instellingen onderscheiden:

- Actief gebruik van digitale communicatie zoals Facebook, YouTube en Twitter;
- Aandacht voor maatschappelijke ontwikkeling en ondersteuning in de vorm van cursussen, zorg, sociale dienstverlening;
- Intensief gebruik van vrijwilligers;
- Striktheid van de koers die stigmatiserend werkt en om opofferingen vraagt, bijvoorbeeld in de vorm van gedragsvoorschriften;
- Bevlogenheid van de voorgangers; en
- Relatief lage (gemiddelde) leeftijd gemeenschap en voorganger.

In 2017 onderzocht Van Nassau in hoeverre economische theorieën¹³ over groeicijfers van ‘strenge en strikte’ groeperingen van toepassing zijn op de groei van (salafistische) moskeeorganisaties in Nederland. In deze studie werd een verband aangetoond tussen de mate waarin strikte gedragsvoorschriften worden opgelegd door een religieuze instelling en de frequentie van moskeebezoek door de geloofsgemeenschap. Hierbij is een onderscheid gevonden tussen oudere bezoekers van moskeeën en jongere bezoekers. De relatie tussen striktheid en moskeebezoek is het sterkst bij de lagere leeftijdsgroep (15-24-jarigen). De oudste leeftijdsgroep bezoekt de moskee het vaakst, maar hier is geen statistisch verband aangetoond met striktheid. Ook het gebruik van digitale communicatiemiddelen maakte deel uit van deze studie. Hierbij is een groep ‘salafistische moskeeën’ vergeleken met ‘overige moskeeorganisaties’. Op basis hiervan concluderen de onderzoekers dat ‘er zich een competitief voordeel lijkt voor te doen in het gebruik van Twitter en YouTube. Salafistische moskeeorganisaties maken vaker gebruik van YouTube en Twitter en lijken met deze kanalen een groter bereik en (met Twitter) een grotere respons te genereren.’ (Van Nassau, 2017). Het gaat hierbij om het actief gebruiken van deze kanalen door de instelling, zoals het modereren van reacties (reageren op reacties) of bijvoorbeeld het actief beheren van een vraag en antwoord rubriek.

Op basis van eerder onderzoek door RAND (2015) kan gesteld worden dat wetenschappelijk onderzoek naar buitenlandse financiering van islamitische religieuze instellingen lastig is. Een van de bevindingen uit dit onderzoek is dat instellingen die ervaringen hebben met het krijgen of aanvragen van buitenlandse financiering niet altijd (volledige) openheid van zaken geven. Hier bestaat ook geen wettelijke verplichting toe. Op basis van dit onderzoeksresultaat is een kenmerk toegevoegd aan bovenstaande lijst, te weten de mate van openheid van religieuze instellingen. Op basis van deze bronnen zijn de volgende onderzoeksvragen (6 t/m 18) voor dit verdiepende deel opgesteld:

¹² Iannaccone & Berman (2006), Iannaccone (2012), Baker (2010), Roozen (2002) en Van Nassau (2017).

¹³ Onder meer Iannaccone & Berman (2006) en Iannaccone (2012).

Tabel 2-8. Onderzoeksvragen die in de verdiepende casestudies aan bod komen

C Kwalitatieve verdieping	
C1 Mediagebruik, aandacht maatschappelijke ontwikkeling, gebruik vrijwilligers, openheid/transparantie	
6	In welke mate beschikken de geselecteerde instellingen over eigen communicatieplatforms en hoe worden deze communicatiemiddelen ingezet?
7a	Wordt het aangeboden programma van activiteiten online gepubliceerd, en zo ja, om welke typen activiteiten gaat het?
7b	In welke mate maken de geselecteerde instellingen gebruik van vrijwilligers bij de uitvoering van hun activiteiten?
8	Publiceren de instellingen een financieel jaarverslag en wordt dit online beschikbaar gemaakt?
9a	Indien een financieel jaarverslag beschikbaar is: hoe verhoudt zich het activiteitenprogramma tot de gegevens over de inkomenspositie van de geselecteerde instellingen?
9b	In hoeverre is het aannemelijk dat de activiteiten ook kunnen worden bekostigd, gezien de inkomenspositie van de instellingen?
10	Welke instellingen beschikken over een ANBI-status?
C2 Striktheid, bevlogenheid, leeftijd	
11	Wat is er bekend over de striktheid van de geloofsopvattingen en gedragsvoorschriften van de geselecteerde instellingen?
12	Wat is er bekend over de mate van bevlogenheid van de voorganger en de leden van de geselecteerde instellingen?
13	Wat is de leeftijdsopbouw van de religieuze gemeente bij de geselecteerde instellingen en de leeftijd(en) van de voorganger(s)?
C3 Mogelijke invloed door financiering vanuit het buitenland	
14a	Zijn er indicaties dat er sprake was van bestuurswisselingen na de buitenlandse financiering van de instellingen?
14b	Welke nationaliteit hebben de bestuurders van de instellingen, eventueel voor en na de betreffende bestuurswisselingen?
15	Wat is er – na buitenlandse financiering - bekend over eventuele beleidswijzigingen bij de instellingen?
16a	In hoeverre zijn deze bestuurswisselingen en/of beleidswisselingen te verbinden aan een voorwaarde voor buitenlandse financiering van de instelling?
16b	Zijn er indicaties dat er eventuele andere voorwaarden zijn verbonden aan buitenlandse financiering?
17	In welke mate gaven deze voorwaarden voor financiering, voor zover bekend, aanleiding tot een richtingstrijd, discussie of andere problemen in de instellingen; zo ja, hoe uitte zich dat?
18	Welke positieve effecten van de financiering vanuit het buitenland zijn er te noemen?

Selectie van casestudies

Tot de casussen behoren zowel instellingen waarvan op voorhand bekend is dat er sprake is van buitenlandse financiering, als casussen waarvan dit niet bekend is. In beide groepen zitten casussen die qua aard en omvang vergelijkbaar zijn. De selectie van de casestudies is gebaseerd op gegevens uit de enquête, deskresearch en expertgesprekken.

Gezien de gevoeligheid van het onderwerp heeft de non-respons op de enquête eveneens informatiewaarde voor dit onderzoek. Het niet reageren door een religieuze instelling kan duiden op een beperkte bereidheid tot transparantie, maar uiteraard zijn er ook andere redenen mogelijk (zoals geen tijd of prioriteit voor onderzoeksdeelname). De triangulatie (in deel B) van de enquêteresultaten met informatie uit overige bronnen kan meer inzicht verschaffen in de aard van de non-respons.

Kennis over het *wel* aanwezig zijn van financiering is op twee manieren verworven, uit de enquête of uit openbare bronnen. Uit beide bronnen zijn casussen geselecteerd.

Informatie over het *niet* aanwezig zijn van financiering valt uiteen in (a) kennis dat de financiering er niet is en (b) het ontbreken van kennis over financiering. Zo ontstaan drie mogelijkheden waarop een casus aan onze selectie kan zijn toegevoegd:

- (1) Op basis van zelfrapportage door de instelling: uit de ingevulde enquête blijkt dat de instelling geen buitenlandse financiering ontvangt;
- (2) Op basis van non-respons: de enquête is niet ingevuld door de instelling,
- (3) Op basis van openbare informatie: uit geen enkele openbare bron is gebleken dat er bij deze instelling sprake is van buitenlandse financiering (en de instelling zat niet in de steekproef).

Ten slotte is bij enkele casussen sprake van onvolledige informatie: op basis van openbare bronnen bestaat een indicatie van buitenlandse financiering, en deze instellingen behoorden tot de steekproef, maar zij hebben de enquête niet ingevuld.

Overigens zijn er geen casussen waarbij beide bronnen elkaar aanvullen en wijzen op buitenlandse financiering (enkel in negatieve zin vullen bronnen elkaar aan: zelf-rapportage benoemt *geen* financiering en op basis van openbare bronnen is ook geen indicatie hiervan gevonden).

De inhoudelijke criteria die zijn opgesteld voor het bepalen van de selectie staan in onderstaande tabel weergegeven (Tabel 2-9). Hierbij geldt dat een casus ten minste een van de criteria bevat.

Tabel 2-9. Selectiecriteria cases

Criterion	Uitwerking criterium
1. Buitenlandse financiering	Instellingen waarvan op basis van openbare informatie bewezen is dat er sprake is van buitenlandse financiering*
	Instellingen die in de enquête hebben aangegeven een deel van de jaarlijkse inkomsten uit het buitenland te ontvangen.
	Instellingen waarbij voorgangers door buitenlandse bronnen betaald zijn (menselijk kapitaal) (blijkend uit enquête of anderszins)
	Instellingen, die hebben aangegeven buitenlandse financiering te (hebben) ontvangen uit onvrije landen ("not free" volgens de Freedom House, Freedom in the World rating)
2. Beïnvloeding	Instellingen waarvan op basis van media/ experts het vermoeden bestaat dat ze sterke banden hebben met het buitenland
	Instellingen die hebben aangegeven, of waarvan indicaties zijn (volgens experts of media), dat er voorwaarden verbonden zijn aan financiering
3. Spreiding over de denominaties en sub-stromingen	Gelijk aantal moskeeën en christelijke instellingen (behorend tot verschillende kerkgenootschappen)
	Binnen christelijke instellingen een belangrijk aandeel migrantenkerken
	Minimaal één instelling per belangrijke sub-stroming in Nederland
4. Spreiding over gemeenschappen/ herkomstlanden	Verschillende moslimgemeenschappen (deels overlappend met sub-stromingen van de islam), bijvoorbeeld Turks, Marokkaans, Indonesisch, Surinaams
	Verschillende christelijke kerkgenootschappen naast rooms-katholiek en PKN, zoals Pinkstergemeente, Mormonen, orthodox-christenen, Anglicaanse kerk, Jehova's getuigen
	Verschillende (voornaamste) herkomstlanden van migrantenkerken waaronder binnen en buiten Europa, recenter opgerichte migrantenkerken en langer bestaande

* Instellingen die reeds onderwerp van (openbaar) onderzoek zijn, of dit recent zijn geweest, zijn buiten de selectie gehouden. Gezien de POCOB geldt dit in ieder geval voor de As-Soennah moskee in Den Haag, de Blauwe moskee in Amsterdam, de alFitrah moskee in Utrecht.

Selectie van de 20 casussen

Er zijn 15 casussen geselecteerd op basis van informatie uit de enquête en vijf op basis van deskresearch en gesprekken met experts.

Overeenkomstig de selectiecriteria zijn de volgende 15 casussen op basis van enquêteresultaten geselecteerd:

- Christelijke instellingen die in de enquête hebben aangegeven financiering uit het buitenland te ontvangen (en die hebben aangegeven dat we ze nogmaals mogen benaderen). Dit zijn er 4 (2018) of

9 (als we ook naar andere jaren kijken). Hieruit is gekozen voor 1 protestantse gemeente, 1 RKK-parochie en 2 migrantenkerken.

- Christelijke instellingen die in de enquête hebben aangegeven geen financiering uit het buitenland te ontvangen (en die hebben aangegeven dat we ze nogmaals mogen benaderen). Dit waren er op moment van selecteren 136. Hieruit zijn geselecteerd: 1 migrantenkerk, 1 protestantse gemeente en 1 RKK-parochie.
- Moskeeën die in de enquête hebben aangegeven financiering uit het buitenland te ontvangen: dit was er op moment van selecteren 1, deze is geselecteerd. Ondanks dat in de enquête was aangegeven dat deze moskee niet verder mee wenste te werken aan het onderzoek, is deze bereid gevonden. Hiertoe is een aparte brief gestuurd aan de moskee waarin nogmaals het onderzoek werd toegelicht en om medewerking werd gevraagd. Hierop stemde het bestuur toe.
- Moskeeën die in de enquête hebben aangegeven geen financiering uit het buitenland te ontvangen (en die hebben aangegeven dat we ze nogmaals mogen benaderen). Dit waren er op moment van selecteren 16 (11 met een Turkse signatuur, 2 met een Marokkaanse signatuur, en 3 overige). Hieruit zijn 3 moskeeën gekozen.
- Non-respons instellingen: Daarnaast zijn nog 4 moskeeën gekozen, waarvoor een indicatie van buitenlandse financiering bestaat uit de media of uit overige publieke of overheidsbronnen (onder meer een moskee in een gemeente waarvandaan veel mensen richting een IS-gebied zijn gereisd).

Naast deze selectie op basis van bevindingen uit de enquête zijn vijf instellingen geselecteerd op basis van onderzoek in openbare bronnen (media).

Spreiding van casussen over denominaties

De uiteindelijke selectie van casussen is als volgt verdeeld over de denominaties, stromingen en landen van herkomst.

Tabel 2-10. Selectie van casussen

Binnen/ buiten de steekproef	Wel/ geen financiering	#	Denominatie	Kerkgenootschap/ koepelorganisatie	Affiliatie met buitenland
Selectie eerste vijf casestudies op basis van informatie uit literatuur, media of van experts	Indicatie voor buitenlandse financiering of beïnvloeding	1	Christelijk	Protestantse internationale kerk	Verenigde Staten
		2	Christelijk	Orthodoxe kerk	Migrantenkerk
		3	Islamitisch	n.v.t.	Marokko
		4	Islamitisch	n.v.t.	Marokko
		5	Islamitisch	n.v.t.	Marokko
Selectie uit de steekproef op basis van enquêteresultaten	Zelfgerapporteerde buitenlandse financiering	6	Christelijk	PKN	n.v.t.
		7	Christelijk	RKK	n.v.t.
		8	Christelijk	Protestantse internationale kerk	Duitsland (Migrantenkerk)
		9	Islamitisch	Diyanet	Turkije
	Geen zelfgerapporteerde buitenlandse financiering	10	Islamitisch	Diyanet	Turkije
		11	Islamitisch	n.v.t.	n.v.t.
		12	Islamitisch	Milli Görüş	Turkije
		13	Christelijk	Anglicaanse Kerk	Verenigd Koninkrijk
		14	Christelijk	PKN	n.v.t.
		15	Christelijk	RKK	n.v.t.
16	Christelijk	Internationale Rooms-Katholieke kerk	Migrantenkerk		
Selectie uit de steekproef op basis van de non-respons i.c.m. informatie uit literatuur, media of van experts	Indicatie voor buitenlandse financiering of beïnvloeding	17	Islamitisch	n.v.t.	Marokkaans
		18	Islamitisch	n.v.t.	Marokkaans
		19	Islamitisch	n.v.t.	Marokkaans
		20	Christelijk	Orthodoxe Kerk	Migrantenkerk

Onderzoeksopzet en verloop dataverzameling

Voor deze casestudies is gebruik gemaakt van interviews en deskresearch. Hiervoor zijn verschillende methoden toegepast en bronnen geraadpleegd: een literatuurstudie, analyse van websites, sociale media die al dan niet gebruikt worden door de instellingen, overige bronnen zoals de Kamer van Koophandel en het Kadaster, en interviews met betrokkenen.

Voor alle casussen zijn de volgende onderzoeksstappen uitgevoerd.

1. Het verzamelen en analyseren van openbare informatie uit de volgende bronnen:

- Literatuurstudie (berichtgeving in media vanaf 2015 tot heden, o.b.v. Google, Nexis en RIS);
- Analyse van website en alle vormen van sociale media (onder meer is gezocht naar: jaarverslagen, aantal bezoekers, aanbod van activiteiten, activiteiten op sociale media, content van video's, namen van sprekers, reacties op berichten);
- Opvragen gegevens uit Handelsregister Kamer van Koophandel (onder meer is gezocht naar: samenstelling bestuur, datum bestuurswisselingen, nationaliteit bestuurders), Kadaster.

2. Informatievergaring door middel van interviews. Gesproken is met:

- Een of meerdere medewerkers van de gemeente waarin de betreffende instelling is gevestigd. Gevraagd is naar een ambtenaar die vanuit zijn functie contact onderhoudt met de instelling. De inhoud van het onderzoek is voorgelegd aan deze persoon, vervolgens is toegelicht waarom de betreffende instelling is geselecteerd voor de verdiepende fase en is verzocht om een interview met deze ambtenaar of een collega;
- Een of meerdere professionals die vanuit hun functie contact hebben met de religieuze instelling, zoals de wijkagent;
- Een of meerdere bestuursleden en/of voorgangers van de religieuze instelling.
- Indien een bestuurslid voor nadere informatie (bijvoorbeeld omtrent financiering) verwees naar een functionaris binnen de koepelorganisatie, is hiermee een interview afgenomen.

Verloop van de dataverzameling

Vrijwel alle gemeenten waren bereid om mee te werken. Van één gemeente ontvingen we een afwijzing op ons verzoek om een interview met een ambtenaar van openbare orde en veiligheid. Dit gebeurde in overleg met de burgemeester. Andere voorbehouden van gemeenten – die weliswaar meewerkten – betroffen de privacy van de religieuze instelling, en het reeds onderwerp van onderzoek zijn (of recent geweest zijn) van de betreffende religieuze instelling. De interviews met gemeente en politie zijn telefonisch of via beeldbellen afgenomen, aangezien dit in de periode plaatsvond waarin door de corona-uitbraak geen fysiek contact was toegestaan.

Ook de religieuze instellingen waren grotendeels bereid mee te werken. Een groot deel van deze interviews is eveneens telefonisch of via beeldbellen afgenomen. Toch zijn, vanaf juni 2020, toen de RIVM-maatregelen dit weer toelieten, ook een aantal instellingen bezocht.

Het eerste contact met de instelling was in enkele gevallen lastig te leggen, doordat verouderde gegevens op de website stonden, of doordat niet (of laat) op mail en telefoon gereageerd werd. Gedurende het grootste deel van de dataverzamelingsperiode waren de instellingen niet open voor publiek, waardoor fysiek bezoek van de locatie hiervoor geen oplossing bood. Dit maakte dat de dataverzameling voor de casestudies langer duurde dan in de opzet voorzien was.

Face-to-face contact was vanaf juni 2020 weer mogelijk, door de verruimde RIVM-maatregelen, en daardoor zijn enkele respondenten die nog niet bereikt waren via telefoon of email, alsnog benaderd en gesproken. Uiteindelijk zijn bij 17 instellingen een of meerdere bestuursleden geïnterviewd. Drie moskeeën hebben medewerking geweigerd. Hiervoor is geen reden opgegeven. Een afspraak voor een telefonisch interview was al overeengekomen, het bestuurslid vroeg om de vragen vooraf toe te sturen. Nadat deze waren toegestuurd werd per mail aangegeven dat de vragen in het bestuur besproken waren en dat zij besloten af te zien van medewerking. Er werd geen reden vermeld, ook niet bij navraag.

Bij alle 20 gemeenten is gesproken met een ambtenaar van de directie openbare orde en veiligheid of integrale veiligheid. Vervolgens is aan hen gevraagd of ook andere professionals informatie over de instelling konden geven. Via deze wijze is onder meer contact gelegd met de wijkagent. Vrijwel alle gemeenten hebben na ons verzoek ook intern navraag gedaan bij collega's binnen de directie, of andere directies binnen de gemeente. In sommige gevallen is de burgemeester geconsulteerd. Ook is in een aantal gevallen door de ambtenaar navraag gedaan bij de wijkagent. Regelmatig hoorden wij terug van de ambtenaar dat er geen aanvullende informatie zou zijn. Zo is per casus nagegaan of er meer bronnen kunnen worden toegevoegd, maar niet zonder bij de verantwoordelijke ambtenaar te starten. Dit om te voorkomen dat deze persoon hierover vragen zou krijgen van anderen zonder op de hoogte te zijn van het onderzoek.

2.5.4. D: Synthese

Tijdens de synthese (D) leggen we alle verzamelde informatie uit de fasen A (enquête), B (bureauonderzoek) en C (casestudies) naast elkaar en gaan we na hoe de volgende vragen kunnen worden beantwoord:

Tabel 2-11. Onderzoeksvragen die in de synthese aan bod komen

D	Concluderend
19a	Welke kenmerken hebben kerken en gebedshuizen waarbij er sprake is van buitenlandse financiering?
19b	In hoeverre verandert dit wanneer aan de buitenlandse financiering voorwaarden voor de vormgeving van de diensten en de andere samenkomsten zijn gesteld?
20a	Welke eventueel positieve en negatieve maatschappelijke effecten zijn te verbinden aan buitenlandse financiering van de geselecteerde religieuze instellingen?
20b	In hoeverre verandert dit wanneer voorwaarden aan de invulling van de samenkomsten, diensten en andere ontplooiden initiatieven zijn gesteld?
21	Wat is in het onderzoek onderbelicht gebleven dat in eventueel vervolgonderzoek nadere aandacht verdient?

2.6. Doorlooptijd

Het onderzoek is in juli 2019 na een aanbestedingstraject gegund aan RAND Europe en Breuer&Intraval, waarna op 30 september 2019 de eerste bijeenkomst met de wetenschappelijke begeleidingscommissie heeft plaatsgevonden. De voortgang is vervolgens besproken tijdens (virtuele) bijeenkomsten met de wetenschappelijke begeleidingscommissie in december 2019, april 2020, juni 2020 en september 2020. Het volledige eindrapport is opgeleverd op 23 september 2020. In Bijlage F wordt de doorlooptijd in meer detail toegelicht.

3. Religieuze instellingen in Nederland en hun financiën

In dit hoofdstuk bespreken we de algemene bevindingen uit de literatuur en de interviews met betrekking tot de (financiële) organisatiestructuur van de verschillende geloofsgemeenschappen en wat er bekend is over ongewenste financiering. Ten eerste bespreken we het landschap van religieuze instellingen in Nederland (3.1). Hierop volgt een korte uiteenzetting van de verschillende rechtspersoonsvormen die door religieuze instellingen in Nederland worden toegepast (3.2). Nadien bespreken we de verschillende typen van inkomstenbronnen die religieuze instellingen aanwenden (3.3). Vervolgens duiken we in de (financiële) organisatie van de christelijke geloofsgemeenschappen door achtereenvolgens de rooms-katholieke kerk, de protestantse kerk (gescheiden naar de verschillende kerkgenootschappen die centraal staan in dit onderzoek) en de migrantenkerken toe te lichten (3.4). Aansluitend bespreken we de (financiële) organisatie van de islamitische geloofsgemeenschappen, beginnend met de Turks-islamitische organisaties, de Marokkaans-islamitische organisaties, de Surinaams- en Indonesisch-islamitische organisaties, en ten slotte de overige islamitische stromingen en koepelorganisaties (3.5). Dit hoofdstuk wordt afgesloten met enkele concluderende bevindingen (3.6).

3.1. Geloofsgemeenschappen in Nederland

Er bestaan grote verschillen tussen de geloofsgemeenschappen binnen de verschillende gezindten. Zo is het aantal leden van de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) meer dan 100 keer zo groot als dat van de Anglicaanse Kerk, bezoeken de leden van protestantse gemeenschappen relatief vaker hun kerk dan binnen de RKK en is de organisatiegraad (uitgedrukt in zowel bestuurlijke capaciteiten op instellingniveau als de inbedding in instelling-overstijgende samenwerkingsverbanden) onder de islamitische instellingen een stuk lager dan bij hun christelijke tegenhangers.

Tabel 3-1 geeft enkele kerngetallen weer met betrekking tot de verschillende gezindten.¹⁴ Het dient hier opgemerkt te worden dat de beschikbare informatie vaak verouderd en incompleet is (Hogebrink, 2018). Tevens is de islam als één groep opgenomen in dit overzicht, maar net als binnen de christelijke gemeenschap bestaat hier veel variatie. Migrantkerken zijn niet opgenomen als aparte geloofsgemeenschap in dit overzicht.

¹⁴ Enkele van de gepresenteerde cijfers in Tabel 3-1 wijken licht af van de cijfers in Tabel 2-4. De tabel in Hoofdstuk 2 presenteert de aantallen religieuze instellingen die wij in het kader van dit onderzoek bij naam geïdentificeerd hebben, terwijl de tabel hier de totaalaantallen noemt die genoemd worden door de kerkgenootschappen zelf of andere bronnen.

Tabel 3-1. Indicatieve kerngetallen per kerkelijke gezindte

Kerkelijke gezindte	Geschat aantal leden	Kerksheid van de leden ^A	Geschat aantal instellingen
Rooms-Katholieke Kerk (RKK)	3.769.000 in 2017 ^B	15% in 2017 ^E	686 in 2020 ^F
Protestantse Kerk in Nederland (PKN)	1.849.000 in 2017 ^B	59% in 2017 ^E	1572 in 2020 ^G
Islam	850.000 in 2017 ^C	43% in 2017 ^E	450-500 in 2017 ^H
Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	117.000 in 2017 ^B	n.b.	267 in 2020 ^I
Gereformeerde gemeenten	108.000 in 2017 ^B	n.b.	150 in 2020 ^J
Christelijk Gereformeerde Kerken	73.000 in 2017 ^B	n.b.	189 in 2020 ^K
Hersteld Hervormde Kerk	59.000 in 2017 ^B	n.b.	118 in 2020 ^L
Anglicaanse Kerk	33.000 in 2005 ^D	n.b.	21 in 2020 ^M

A: Aangemerkt als 'kerks' zijn diegenen die minimaal één keer per maand religieuze diensten bezoeken. B: Wenekers, et al., 2019. C: NOS, 2017. Ruwe schatting. Wenekers, et al., 2019 geven aan dat er geen cijfers bestaan voor het ledenaantal van de islamitische instellingen. D: SCP, 2005. Een recenter aantal lijkt niet beschikbaar. E: Schmeets, 2018. F: Kaski, 2020. G: PKN, 2020a. H: Butter & Van Oordt, 2017. I: Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, 2020a. J: Gereformeerde Gemeenten, 2020a. K: Christelijk Gereformeerde Kerken, 2020. L: Hersteld Hervormde Kerk, 2020. M: Diocese in Europe, 2020.

Wanneer er wordt gekeken naar de ontwikkeling door de jaren heen, is er een aanhoudende afname te zien in het totaal aantal leden van de christelijke kerken. Deze trend maakt deel uit van de 'ontkerkelijking' die zich reeds geruime tijd voordoet in Nederland. De afname geldt echter niet alleen voor de twee grootste christelijke kerkgenootschappen¹⁵, de PKN en, vooral, de RKK (Wenekers, et al., 2019). Met betrekking tot de islam kan men constateren dat het aantal moslims toeneemt in Nederland, maar tegelijkertijd blijft het relatieve aantal proportioneel ongeveer gelijk (ten opzichte van de gehele Nederlandse bevolking). Voor de migrantenkerken in Nederland worden deze gegevens niet verzameld op groepsniveau. Binnen deze heterogene groep zullen er kerken zijn die krimpen, maar ook die een explosieve groei doormaken (Hogebrink, 2018).

3.2. Rechtsvormen van religieuze instellingen

Op basis van de vrijheid van godsdienst hebben geloofsgemeenschappen vrijheid van organisatorische inrichting (Van der Ploeg, 2014). In Nederland kan daarvoor een 'kerkgenootschap' worden opgezet.

¹⁵ Een kerkgenootschap is een soort samenwerkingsverband van een religieuze beweging, waarbij de leden een gemeenschappelijke geloofsopvatting aanhangen en belijden. Het wordt opgevat als een breed begrip dat ook niet-christelijke bewegingen omvat. Juridisch is het een weinig ingekaderd begrip).

Daarnaast zijn er religieuze instellingen in Nederland die kiezen voor de rechtspersoonsvorm stichting of vereniging.

Het kerkgenootschap moet worden ingeschreven in het handelsregister, maar verder zijn de eisen zeer gering (Van der Ploeg, 2014).¹⁶ Het kerkgenootschap biedt dan ook de meeste organisatievrijheid voor een geloofsgemeenschap. Wanneer deze rechtsvorm wordt gebruikt, verkrijgen het kerkgenootschap én alle zelfstandige onderdelen en lichamen waarin zij zijn verenigd rechtspersoonlijkheid. In het Burgerlijk Wetboek Boek 2 (BW2) staat dat het kerkgenootschap wordt geregeerd door zijn eigen statuut, voor zover dit niet in strijd is met de wet (Overheid, 2020). Met uitzondering van Artikel 5 (dat bepaalt dat rechtspersonen en natuurlijke personen dezelfde rechten hebben ten aanzien van het eigendomsrecht), zijn geen van de artikelen met betrekking tot rechtspersonen van toepassing op kerkgenootschappen. Met name de christelijke kerkgenootschappen hebben deze verregaande vrijheid van organisatie aangewend om hun statuten te regelen. Hiervoor hebben de verschillende kerken hun eigen ‘kerkrecht’ ontwikkeld. Binnen de kerkgenootschappen genieten de plaatselijke parochies en gemeenten grote zelfstandigheid. Ze zijn hun eigen rechtspersonen. Tegelijkertijd moeten zij zich conformeren aan de landelijke dan wel wereldwijde regels die gelden binnen het kerkgenootschap en zijn ze ingebed in duidelijke toezichtpatronen, waarbij allerlei zaken naar hogere kerkelijke instellingen (zoals het bisdom of de classis) verantwoord moeten worden, ook op financieel gebied.¹⁷

Ondanks de grote mate van autonomie die BW2 verschaft aan de kerkgenootschappen, blijkt uit de tweede helft van de verwoording – “voor zover dit niet in strijd is met de wet” – dat zij evenwel gebonden zijn aan de regels die de Nederlandse rechtstaat stelt. Op basis van de regels binnen het privaatrecht en het strafrecht kan de rechter ingrijpen en heeft dat in het verleden ook gedaan wanneer gemeenschappen zich voordeden als geloofsgemeenschappen, maar eigenlijk uit waren op eigen gewin (Oldenhuis, 2015). Uiteindelijk bepaalt de Nederlandse rechter dus waar de grenzen liggen wat betreft de invulling van het begrip kerkgenootschap.¹⁸

De rechtsvorm kerkgenootschap is niet uitsluitend beschikbaar voor christelijke en joodse religieuze gemeenschappen. In principe worden boeddhistische en islamitische organisaties die zich in Nederland hebben gevestigd ook als kerkgenootschap beschouwd (Witteveen, 1984). In de jurisprudentie wordt er dan gesproken over kerkgenootschappen en ‘genootschappen op geestelijke grondslag’, en zij zouden daarbinnen recht hebben op gelijke behandeling als kerkgenootschappen (Landman, 2014). Islamitische geloofsgemeenschappen hebben zich echter doorgaans als stichting of vereniging georganiseerd. De term kerkgenootschappen heeft in de praktijk dan ook voornamelijk betrekking op christelijke en joodse organisaties. Wanneer er gekozen wordt voor de rechtsvormen stichting of vereniging, dan wordt

¹⁶ Interview [2]

¹⁷ Interview [1] en [4]

¹⁸ Oldenhuis (2015) bespreekt enkele voorbeelden van jurisprudentie op dit vlak, waaronder de uitspraak van de Hoge Raad in 1986 waarin zij de opvatting van het gerechtshof volgt dat de Kloosterorde St. Walburga, ook wel de ‘Kerk van Satan’ en de facto seksclub, niet als kerkgenootschap in de zin van artikel 2:2 BW kon worden gezien (HR 31-10-1986, ECLI:NL:PHR:1986:AC9553, NJ 1987, 173, m.nt. Th.W. van Veen (Zusters van Sint-Walburga, Satanskerk)).

civilrechtelijk gesproken de organisatievrijheid beperkt.¹⁹ Bij stichtingen kan de rechter bovendien ingrijpen bij de inrichting van de organisatie. Naast islamitische instellingen zijn deze rechtsvormen ook onder migrantenkerken gebruikelijk.²⁰ Van der Ploeg (2014) noemt hier verschillende motieven voor:

- Er kan op eenvoudige wijze rechtspersoonlijkheid verkregen worden, zonder te hoeven aantonen dat er aan de eisen van kerkgenootschap voldaan wordt.
- Stichtingen en verenigingen kunnen gebruikt worden voor andere doeleinden dan louter religieuze, wat bruikbaar kan zijn in het rechtsverkeer met derden. Samenwerking met anderen, zij het individuen, organisaties of de overheid, is op gelijke voet, waar bij het kerkgenootschap daar soms lidmaatschap voor nodig is.
- Het doel kan zijn om vermogen onder te brengen van bijvoorbeeld een moskee of migrantenkerk, niet om de geloofsgemeenschap als geheel rechtspersoonlijkheid te geven.
- Voor verschillende activiteiten kunnen andere verenigingen of stichtingen worden opgericht. Het stichtingenrecht is dan niet van toepassing op de activiteiten die niet onder die stichting zijn ondergebracht. Tot deze activiteiten behoren ook activiteiten die meer gericht zijn op anderen dan de eigen geloofsgemeenschap, zoals welzijnswerk, jongerenwerk, scholen, verzorgingstehuizen etc. Bijkomend voordeel is dat overheidssubsidie voor een dergelijke (seculiere) stichting minder omstreden zou zijn dan voor een (religieus) kerkgenootschap.
- Voor islamitische instellingen kan de term *kerkgenootschap* weinig aantrekkelijk klinken.

Volgens Landman (1992a) heeft het gebruik van deze rechtsvormen en de verplichtingen die ermee gepaard gaan een positieve uitwerking gehad op islamitische organisatievorming in Nederland. Het gebruik van stichtingen of verenigingen door geloofsgemeenschappen bestaat overigens al langer, bijvoorbeeld voor het uitvoeren van bijzondere kerkelijke activiteiten waarvoor een gescheiden financiering bestaat (Van der Ploeg, 2014).

Alle kerkgenootschappen in Nederland hebben evenveel vrijheid om de eigen autonomie uit te werken (overeenkomstig het vrijheidsbeginsel). Oldenhuis (2015) stelt dat dit principe onder druk is komen te staan door de opkomst van de multireligieuze samenleving en de aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten, die het onderlinge wantrouwen hebben verhoogd, onder andere door gebrek aan openheid en transparantie. Door de grote bescherming die geloofsgemeenschappen van oudsher hebben binnen de Nederlandse wet, bestaan er weinig instrumenten om grotere transparantie te verkrijgen in de handel en wandel binnen deze gemeenschappen, evenals mogelijkheden om in te grijpen waar ongewenst gedrag vermoed wordt.²¹ Onder de mantel van een 'religieuze' instelling zouden criminelen bijvoorbeeld zwart geld kunnen witwassen²² (Recht.nl, 2001), maar volgens een deskundige faciliteert deze vrijheid

¹⁹ Interview [1]

²⁰ Interview [1] en [8]

²¹ Interview [2]

²² Daar staat tegenover dat iedere religieuze instelling, ongeacht de rechtspersoonsvorm, een toets moet ondergaan bij de bank voordat ze een bankrekening kan openen. Interview [1].

binnen het recht ook de eventuele ongewenste beïnvloeding van geloofsgemeenschappen in Nederland uit onvrije landen.²³

3.3. Financiële huishouding van religieuze instellingen

Zoals elke organisatie met lasten en baten hebben religieuze instellingen inkomsten nodig om hun activiteiten te financieren. De wijze waarop deze worden verkregen, wordt beïnvloed door de historische en nationale context. Zo is bijvoorbeeld het recht van kerken om belasting te heffen op hun gemeenschap in een aantal landen grondwettelijk vastgelegd (Minnerath, 2001). In sommige West-Europese landen worden kerken zelfs gefinancierd door belasting via de overheid. In Denemarken, Duitsland, Finland, Oostenrijk, Zweden en Zwitserland bestaat er bijvoorbeeld een verplichte kerkbelasting voor leden van de belangrijke christelijke kerken (en in sommige gevallen ook andere religies) (Pew Research Center, 2019). Dergelijke vaste afdracht in deze landen loopt in de miljarden en is de voornaamste bron van inkomsten voor veel kerkgenootschappen om salarissen en onderhoud van gebouwen mee te financieren. In internationaal opzicht heeft de Nederlandse overheid een terughoudende opstelling in religieuze zaken; dergelijke afdrachten bestaan dan ook niet meer. Religieuze instellingen in Nederland zijn afhankelijk van eigen gegenereerde inkomsten.

Typologie van inkomstenbronnen

Voor het ontwerp van de vragenlijst van de enquête in dit onderzoek is een typologie van inkomstenbronnen voor religieuze instellingen opgesteld. Er is geprobeerd de typologie zoveel mogelijk te laten aansluiten bij de conceptualisering van filantropie in de publicatie “Geven in Nederland” (Bekkers, et al., 2017). Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen bronnen en doelen. Er zijn vijf inkomstenbronnen: 1) levende particulieren; 2) nalatenschappen van particulieren; 3) bedrijven; 4) fondsen; en 5) kansspelen. De doelen bestaan uit: kerk en levensbeschouwing, gezondheid, internationale hulp, etc.

Religieuze instellingen hebben een bijzondere positie omdat zij zowel ontvangers zijn als besteders van filantropisch geld. Enerzijds werven zij geld, anderzijds besteden zij ook geld aan maatschappelijke doelen zoals onderwijs of armoedebestrijding. Derhalve hebben we besloten om in de “Typologie van inkomsten van religieuze instellingen” drie doelen te onderscheiden: I) Lopende financiering van religieuze activiteiten (vaste lasten, zoals salarissen, energie, belasting, etc.); II) Inkomsten met specifiek doel t.b.v. het kerkgenootschap (zoals nieuwbouw, renovatie of een nieuw orgel); en III) Inkomsten t.b.v. maatschappelijke doelen (zoals armoedebestrijding). Binnen deze drie hoofdcategorieën onderscheiden we typen inkomsten die zoveel mogelijk consistent zijn met de “Geven in Nederland” conceptualisering (bijvoorbeeld “werven bij levende individuen”).

De tabel hieronder geeft een beknopte weergave van de belangrijkste inkomstencategorieën die in de typologie worden onderscheiden. Bijlage GBijlage DBijlage A bevat een uitgebreidere versie van deze

²³ Interview [2]

typologie met enkele voorbeelden die overeenkomen met de gehanteerde terminologie binnen de denominatie (bijv. Inzameling via Kerkbalans).²⁴

Tabel 3-2. Inkomstentypologie Nederlandse religieuze instellingen

Doelen	I. Lopende financiering van religieuze activiteiten <i>(Het financieren van de vaste lasten, zoals salarissen, onderhoud, energie, belastingen, verzekeringen, enz.)</i>	II. Inkomsten met specifiek doel t.b.v. het kerkgenootschap <i>(Bijv. nieuwbouw, renovatie, nieuw orgel, enz.)</i>	III. Inkomsten t.b.v. maatschappelijke doelen <i>(Bijv. onderwijs, armoedebestrijding)</i>
Inkomsten	Werving: bij levende particulieren, bedrijven, fondsen en kansspelen		
	N.v.t.	Overheidssubsidies: bijv. voor renovatie of restauratie	Overheidssubsidies: bijv. armoedebestrijding
	Nalatenschappen van particulieren (legaten en erfenissen)		
	Inkomsten uit diensten: bijv. zaalverhuur, publicaties, cursusaanbod, onderwijs, huiswerkbegeleiding		
	Inkomsten in natura: Betaling/donatie van goederen of diensten zonder de tussenkomst van geld		
	Inkomsten/opbrengsten uit onroerende zaken		
	Inkomsten uit rente, dividendenbeleggingen		

In de boekhouding van de individuele religieuze instellingen zijn deze verschillende inkomstenbronnen niet altijd duidelijk herkenbaar te identificeren. Zo worden inkomsten en globale doelstellingen veelal benoemd,²⁵ maar zijn deze niet altijd aan elkaar gekoppeld. Daarnaast worden inkomsten ten behoeve van maatschappelijke doelen soms direct door geboekt naar het doel of worden ze financieel gescheiden afgehandeld, waardoor ze niet terug te vinden zijn in bijvoorbeeld een staat van baten en lasten.²⁶

Binnen christelijke gemeenschappen wordt voornamelijk het onderscheid ‘levend’ en ‘dood’ geld gehanteerd. Levend geld refereert aan het geefgedrag van de leden van de geloofsgemeenschap of derden, terwijl zogenaamd dood geld refereert aan bezittingen, landerijen en legaten. Sommige gemeenschappen

²⁴ Een jaarlijkse actie gehouden in het begin van het jaar waarin een aantal christelijke kerkgenootschappen (waaronder de RKK en de PKN) hun leden vragen een financiële bijdrage te leveren aan hun eigen plaatselijke kerk, parochie of gemeente. Voor meer informatie zie: kerkbalans.nl

²⁵ Bijvoorbeeld normatieve doelstellingen waarbij bepaalde percentages als bovengrens dienen voor de bedragen die mogen worden uitgegeven aan kerkgebouwen, personeel, enz.

²⁶ Interview [4]

hebben van oudsher veel dood geld tot hun beschikking, zoals gemeenschappen die al meer dan twee eeuwen in Nederland zijn en veel vermogen hebben vergaard, bijvoorbeeld in de vorm van nalatenschappen en onroerend goed. Bij andere geloofsgemeenschappen is dood geld nagenoeg afwezig, zoals bij veel religieuze instellingen die relatief recent zijn opgezet door migrantengemeenschappen. Zij leunen dan sterk op de inkomsten uit levend geld, zoals bijdragen van de leden. Naast het geefgedrag van de geloofsgemeenschap zijn belangrijke factoren voor de hoogte van het bedrag aan levend geld de omvang van de gemeenschap, de mate van sociale cohesie binnen de gemeenschap en of er een levende gemeenschap is.²⁷

Voor de levensvatbaarheid van krimpende geloofsgemeenschappen – een probleem waar veel van de traditionele kerkgenootschappen mee geconfronteerd worden – is de financiële betrokkenheid van de aangeslotenen essentieel.²⁸ Het onderhoud aan een historisch kerkgebouw kan zwaar drukken op een krimpende christelijke geloofsgemeenschap. Wanneer de inkomsten uit levend en dood geld niet toereikend zijn, kunnen gemeenschappen zich wenden tot andere bronnen, zoals de overheid (bijvoorbeeld subsidies in het kader van monumentenzorg) of particuliere fondsen en/of stichtingen die maatschappelijke projecten financieren. Bij de gevestigde christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland is het daarbij niet gebruikelijk om over de grenzen fondsen te werven.²⁹ Westerse landen zijn historisch gezien eerder donor dan ontvanger geweest voor religieuze liefdadigheid. Bovendien is de krimp in financiële middelen doorgaans evenredig aan de belangstelling die er voor die kerken bestaat. Saneren is een geprefereerde oplossing voor dat probleem dan aanvullende (buitenlandse) financiering. Het komt dan ook voor dat wanneer de financiën structureel tekortschieten, gebouwen gesloten of verkocht worden en er bezuinigd wordt. Door de groei die islamitische instellingen en migrantenkerken doormaken, kan aanvullende financiering voor hen een andere betekenis hebben, bijvoorbeeld het verkrijgen van betere huisvesting (in plaats van het behouden van bestaande huisvesting). Door hun banden met het buitenland en mogelijk met grotere internationale geloofsgemeenschappen hebben deze geloofsgemeenschappen bovendien extra mogelijkheden om buiten de eigen gemeenschap in Nederland te werven. Partijen in het buitenland kunnen op basis van liefdadigheid kerken en moskeeën in Nederland steunen via financiering zonder daar voorwaarden aan te verbinden. Ook buitenlandse overheden kunnen kerk- of moskeegebouwen financieren in Nederland, want het principe van de scheiding van kerk en staat strekt zich niet uit tot buitenlandse staten (Sasse van Ysselt, 2018). Financiering door buitenlandse (missie)organisaties en andere geldgevers – met name wanneer deze verbonden zijn aan een buitenlandse staat – kan echter ook ingegeven zijn om invloed te winnen binnen de religieuze instellingen in Nederland (Sasse van Ysselt, 2018). In zulke gevallen kunnen er risico's van ongewenste beïnvloeding kleven aan de financiering.

Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI)

In de 21^e eeuw is de eis tot transparantie en deugdelijk bestuur van religieuze instellingen enorm toegenomen in Nederland. Een voorbeeld hiervan is de ANBI-regeling. Veel kerkgenootschappen, evenals moskeeverenigingen en –stichtingen hebben tegenwoordig een zogenaamde status als algemeen nut-beogende instelling (ANBI). Hiermee kan een charitatieve instelling enkele belastingvoordelen genieten,

²⁷ Interview [1]

²⁸ Interview [1]

²⁹ Interview [1], [3], [4] en [5]

zoals vrijstelling van onroerendezaakbelasting (OZB). ANBI's moeten voldoen aan een aantal voorwaarden ten aanzien van hun doel en activiteiten (die voor 90 procent een algemeen nut moeten dienen) en ten aanzien van de organisatie en het financieel toezicht. Tot 1 januari 2014 waren kerkgenootschappen (en feitelijk ook moskeeën) vrijgesteld van de wettelijke publicatieplicht en de meeste instellingen hebben na dit moment gebruik kunnen maken van een overgangsregeling. Deze publicatieplicht geldt sinds 1 januari 2016 ook voor deze ANBI's en omvat onder andere de volgende gegevens:

- Post- of bezoekadres (dan telefoonnummer of e-mailadres);
- Doelstelling volgens de statuten;
- Actueel verslag van de uitgeoefende activiteiten;
- Balans en de staat van baten en lasten (resultatenrekening); en
- Een overzicht van de voorgenomen bestedingen.

Met name de laatste twee elementen zijn interessant in de context van dit onderzoek, want hierdoor zijn de primaire financiële gegevens voor individuele religieuze instellingen te raadplegen.

In tegenstelling tot 'normale' ANBI's hoeven kerkgenootschappen de namen van hun bestuurders niet te publiceren. Ook kan een kerkgenootschap een ANBI-groepsbeschikking aanvragen. Alle instellingen die onderdeel zijn van de groep krijgen dan in één keer de ANBI-status. Individuele religieuze instellingen blijven echter verantwoordelijk voor hun eigen financiële huishouding en stellen hun eigen jaarrekeningen op die specifiek gericht zijn op hun instelling, of ze nu een katholieke parochie, protestantse gemeente of islamitische stichting zijn. Wel zijn de wijze waarop de jaarrekeningen gepresenteerd worden en de financiële onderbouwing daarvan soms gebonden aan strikte voorwaarden die van bovenaf worden opgelegd binnen het kerkgenootschap.³⁰ Ook bepaalde uitgaven moeten soms eerst gemachtigd worden door een bovenliggende partij, zoals een bisdom in het geval van een katholieke parochie. Dit geldt ook voor PKN-gemeenten, omdat ze centraal de ANBI-status hebben aangevraagd.

3.4. Christelijke geloofsgemeenschappen

Christelijke kerkgemeenschappen in Nederland zijn op uiteenlopende manieren georganiseerd. Bepalend voor de organisatiestructuur is de leer van de kerk. Het statuut van de kerk is het kerkrecht, ook wel het canoniek recht (in de Rooms-Katholieke kerk en de Anglicaanse kerk) of de kerkorde geheten (in het protestantisme). De organisatievormen die gehanteerd worden door Nederlandse kerkgemeenschappen kunnen worden ingedeeld in drie globale groepen (Van Drimmelen, 2014), die hieronder kort worden toegelicht. De termen die gehanteerd worden voor deze groepen beschrijven de verhouding tussen enerzijds de lokale kerkgemeenschap (de eerste helft van de term, bijv. 'episcopaal') en anderzijds de landelijke en/of internationale organisatie (de tweede helft van de term, bijv. hiërarchisch). Qua organisatiestructuur is de eerste verschijningsvorm het meest hiërarchisch en de derde het minst.

³⁰ Interview [4]

- **Episcopaal-hiërarchisch.** Binnen dit systeem geloven de aanhangers dat Christus de kerk regeert door apostelen en hun opvolgers, de bisschoppen (Van Drimmelen, 2014). De regeermacht wordt uitgeoefend door de bisschop. Het systeem is hiërarchisch van aard: het hoogste gezag ligt bij de top van de organisatie, waar de lokale onderdelen van de kerkgemeenschap, de parochies, als het ware de laagste laag in de piramide vormen. In lokaal verband ligt de bestuursbevoegdheid van de parochie bij de pastoor, de priester. Met betrekking tot financiële kwesties, de focus van dit onderzoek, deelt de pastoor die bevoegdheden echter met het parochiebestuur.
- **Presbyteriaal-synodaal.** Binnen dit systeem ligt de bestuursbevoegdheid van de kerk in handen van een door en onder de gemeenteleden gekozen vergadering van ‘ambtsdragers’ (zoals predikanten, ouderlingen en diakenen): de zogeheten kerkenraad, of het ‘presbyterium’ (Van Drimmelen, 2014). Gezamenlijk geven zij leiding aan de lokale gemeente. Eenmaal gekozen hebben de ambtsdragers een onafhankelijke positie. De landelijke kerk wordt bestuurd door een ‘synodale’ vergadering van afgevaardigde ambtsdragers die deel uitmaken van de ‘synode’. Er bestaat geen hiërarchische verhouding tussen deze bestuurslagen, maar er is sprake van een constitutionele verdeling van de bevoegdheden, waarbij de zogenaamde ‘meerdere’ (regionale of landelijke) vergadering behandelt wat niet door de ‘mindere’ (lokale) vergadering behartigd kan worden. De besluiten van de synode zijn bindend voor de lokale gemeenten, en hoeven dus niet te worden geratificeerd door het lokale kerkbestuur. Van Drimmelen (2014, p.70) omschrijft de synodale kerkgemeenschappen als “principeel niet-hiërarchisch en niet-independent”. In zekere zin kan het presbyteriaal-synodale systeem dus gezien worden als een tussenvorm van de andere twee vormen.
- **Congregationeel-independent.** Binnen dit systeem geloven de aanhangers dat Christus zijn wil en weg openbaart aan ieder die in hem gelooft, ofwel de leden van de plaatselijke gemeente (Van Drimmelen, 2014). De bestuursbevoegdheid ligt bij een vergadering van gemeenteleden, ook wel de ‘congregatio’. Het is daarmee een democratisch systeem. In veel Nederlandse congregationale gemeenten geven de gemeenteleden een mandaat aan een kerkenraad waarvan de taken vergelijkbaar zijn met een kerkenraad in het presbyteriale systeem, maar er zijn ook gemeenten die kiezen voor een comité of dagelijks bestuur. De plaatselijke gemeenten opereren onafhankelijk van elkaar. Besluiten van eventuele regionale of landelijke verbanden waar vertegenwoordigers van lokale gemeenten samenkomen om gemeenschappelijke belangen te behartigen, zijn pas van kracht wanneer deze door de vergadering van gemeenteleden zijn aangenomen. Voorbeelden van gemeenten met het congregationale systeem zijn bijvoorbeeld de Vrije Evangelische Gemeenten en de Pinkstergemeenten. Deze twee kerkgenootschappen vallen buiten het bereik van dit onderzoek, maar enkele individuele kerken van deze stromingen worden tevens beschouwd als migrantenkerken, die wél binnen het bereik van het onderzoek vallen.

Het is echter niet zo dat alle kerkgenootschappen binnen dit onderzoek zonder voorbehoud tot een van deze drie typen gerekend kunnen worden. We bespreken hieronder de episcopaal-hiërarchische Rooms-Katholieke parochies en de presbyteriaal-synodale PKN-gemeenten in meer detail. De kleinere protestantse kerkgenootschappen vertonen, zover het de financiën betreft, grote gelijkenissen met de organisatiestructuur van de PKN-gemeenten en worden om die reden slechts kort toegelicht.

Tezamen genomen omvatten de zeven christelijke kerkgenootschappen binnen de afbakening van dit onderzoek het overgrote deel van de kerken en christenen in Nederland. Echter bestaan er nog vele – zij het kleinere – christelijke groeperingen, zoals de Pinkstergemeenten, Doopsgezinden, Baptisten en Remonstranten. Ledenaantallen van deze religieuze groeperingen die buiten het bereik van dit onderzoek vallen, variëren van enkele honderden tot zo'n 30.000.

3.4.1. Katholieke Kerk

Vrijwel de gehele katholieke gemeenschap rekent zich tot het Rooms-Katholieke geloof, de katholieken die het gezag van de paus aanvaarden. Hierbinnen behoort 98% tot de Latijnse Kerk. Ook bestaat binnen het Rooms-Katholieke geloof een traditie van Oosters-Katholieke kerken zoals de Griekse en de Koptische Katholieke kerk. Zij hanteren een andere liturgie maar scharen zich wel onder het gezag van de paus. In Nederland vormen zij een zeer klein aandeel van de Rooms-Katholieken. Eveneens een zeer kleine groep katholieken wordt gevormd door katholieken die niet 'in communio' met de paus verkeren. Dit zijn bijvoorbeeld de leden van de Oudkatholieke Kerk.

Rooms Katholieke Kerk (RKK)

Volgens onderzoeksbureau Kaski waren er in 2018 3.711.000 mensen ingeschreven als katholiek, waarmee de Rooms-Katholieke Kerk het kerkgenootschap is met het grootste ledenaantal van Nederland (Kaski, 2020). Het is tevens het grootste kerkgenootschap ter wereld met 1,33 miljard gedoopte katholieken (Persbureau van de Heilige Stoel, 2020). De Rooms-Katholieke Kerk wordt vaak kortweg 'de kerk' genoemd.

De Rooms-Katholieke Kerk is een episcopaal-hiërarchisch kerkgemeenschap. Ook is het een wereldkerk. Rooms-Katholieke kerken wereldwijd vallen onder het centrale bestuur van het Vaticaan, formeel "de Heilige Stoel". De Paus vertegenwoordigt het hoogste gezag binnen de Kerk, en wordt bijgestaan door de Romeinse Curie (o.a. kardinalen). De wereldkerk is geografisch onderverdeeld in bisdommen. De Paus (de bisschop van Rome) en de meer dan 5.000 overige bisschoppen ter wereld vormen tezamen het bisschoppencollege. De bisschoppen worden benoemd door de paus. Een bisdom staat onder de bestuurlijke leiding van de bisschop en wordt daarin ondersteund door vicarissen, maar de bisschop is "op de eerste plaats herder en leraar die de geloofsgemeenschap bijeenhoudt en het geloof verkondigt en verduidelijkt" (Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 2020a). Nederland telt zeven bisdommen. Tezamen vormen zij de kerkprovincie Nederland, waar in het kader van de Nederlandse Bisschoppenconferentie wordt overlegd en beleid op elkaar wordt afgestemd. De aartsbisschop staat aan het hoofd van de kerkprovincie. De bisdommen op hun beurt zijn onderverdeeld in parochies. Namens de bisschop geeft een priester, de pastoor, leiding aan de plaatselijke geloofsgemeenschap. De pastoor wordt bijgestaan door het kerk- of parochiebestuur voor het beheer van de materiële zaken. In 2018 had de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) 686 parochies in Nederland. Dit is meer dan een halvering ten opzichte van het aantal parochies tien jaar daarvoor (Kaski, 2020). Dit is het gevolg van de herstructurering en talloze fusies die hebben plaatsgevonden: door de ontkerkelijking bleek het efficiënter om sommige kerken samen te brengen onder één pastoor en één kerkbestuur (Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 2020b).

Het Rooms-Katholieke kerkgenootschap is dus ingebed in een wereldwijd opererende kerk. Vanuit het Vaticaan is er een directe invloed op het kerkelijk beleid in Nederland. Ook bisschoppen in Nederland

worden dus benoemd vanuit Rome. Bij deze ‘inmenging’ hoeven echter geen financiële middelen ingezet te worden – het is onderdeel van het functioneren van de kerk. Het Vaticaan is weliswaar een soevereine staat met onder andere een diplomatieke vertegenwoordiging vergelijkbaar met een ambassade in Den Haag, maar ‘buitenlandse’ invloed vanuit een ‘overheidsinstantie’ dekt hierbij volgens een deskundige niet helemaal de lading, omdat het Vaticaan een integraal onderdeel uitmaakt van de organisatie van de kerk.³¹ In die hoedanigheid wordt invloed uitgeoefend (of beter gezegd: leidinggegeven aan de wereldkerk).

Een parochie wordt bestuurd door de pastoor en het parochiebestuur (of kerkbestuur). Het parochiebestuur neemt bestuurlijke besluiten over onder andere financiële zaken (zoals geldwerving, het vaststellen en doen van uitgaven, het nakomen van financiële verplichtingen en financieren van kerkelijke activiteiten) en het beheer van roerende en onroerende zaken. Het parochiebestuur wordt voorgezeten door de pastoor en bestaat verder uit ten minste vier andere leden. Onder hen worden een secretaris, een penningmeester en eventueel een vicevoorzitter gekozen. De parochiebestuursleden worden als zodanig benoemd door de bisschop voor een periode van vier jaar. De penningmeester is verantwoordelijk voor het innen van de ontvangsten, het doen van de uitgaven en de financiële administratie, en rapporteert hierover aan het parochiebestuur. De financiële huishouding staat onder toezicht van de bisschop: het parochiebestuur stelt jaarlijks, volgens het door de bisschop vastgestelde model, de begroting op en stuurt deze ter goedkeuring aan de bisschop. Uitgaven die niet op de goedgekeurde begroting staan of het goedgekeurde bedrag overschrijden, mogen niet gedaan worden zonder bijzondere machtiging van de bisschop. Daarnaast wordt de jaarrekening van het afgelopen dienstjaar ter verantwoording aan de bisschop gestuurd. De bisschop wordt in deze bevoegdheden bijgestaan door de diocesane curie, waaronder zich ook een econoom bevindt die het toezicht op het parochiële vermogensbeheer kan bijstaan.

Het Economencollege van de RKK publiceert regelmatig een financieel overzicht van het kerkgenootschap op basis van de jaarrekeningen van alle parochies (Zuijdwijk, 2019). Tabel 3-3 geeft een overzicht van de inkomsten en uitgaven in 2017.

Tabel 3-3. Inkomsten en uitgaven in euro’s van de rooms-katholieke parochies in 2017

Inkomsten		Bedrag	Uitgaven		Bedrag
Levend geld	Bijdragen Kerkbalans	46.680.000	Gebouwen		56.334.000
	Collecten eigen kerk	21.028.000	Personele kosten		55.514.000
	Vergoeding kerkelijke diensten	17.015.000	Kosten eredienst en pastoraal		15.047.000
Inkomsten uit vermogen en bezittingen		56.550.000	Afdrachten en overige kosten		26.580.000
Totaal inkomsten		141.273.000	Totaal uitgaven		153.475.000

Bron: Zuijdwijk (2019).

³¹ Interview [4]

Uit Tabel 3-3 blijkt dat de parochies in totaal 141 miljoen euro aan inkomsten hadden en 153 miljoen euro aan totale uitgaven. In 2017 was er dus een tekort van 12 miljoen. De inkomsten van katholieke parochies bestonden in 2017 voor 60% uit 'levend geld'. Meer dan de helft daarvan was afkomstig uit de geldwerving in het kader van de actie Kerkbalans. In 2017 droeg 31% van de katholieke huishoudens bij aan Kerkbalans. Per geveer was de gemiddelde bijdrage ongeveer 40 euro en per huishouden ongeveer 88 euro. De participatiegraad neemt echter jaarlijks af in alle bisdommen, evenals de inkomsten die met Kerkbalans geworven worden. De resterende 40% van de inkomsten zijn inkomsten uit vermogen en bezittingen. Met betrekking tot de uitgaven zijn de belangrijkste kostenposten het onderhoud van de gebouwen, zoals kerken, pastorieën en parochiecentra, en de personele kosten, zoals de salarissen voor priesters, diakens, pastoraal werkers en ander personeel. Kleinere bedragen worden besteed aan de bekostiging van vieringen en andere activiteiten, en een reeks andere verplichtingen, waaronder de bijdragen aan het bisdom.

3.4.2. Protestantisme

Het protestantisme in Nederland kent vele stromingen en gezindten. De protestantse kerken ontstonden in de 16^e eeuw, toen een groot aantal christenen (ofwel 'protestanten') zich afsplitsten van de toenmalige Rooms-Katholieke Kerk: de Reformatie. Belangrijke reformatoren (of 'hervormers') waren Maarten Luther en Johannes Calvijn. Van de verschillende protestantse stromingen is het theologisch gedachtegoed van Calvijn, het calvinisme, binnen het Nederlandse protestantisme uiteindelijk de hoofdstroming geworden. Volgens de calvinistische geloofsopvatting moest de kerk van onderop worden gestructureerd, waarbij de plaatselijke kerkelijke gemeenten een grote mate van autonomie hebben. Dat is vandaag de dag nog terug te zien in de organisatie van protestantse kerken: de plaatselijke gemeenten zijn verantwoordelijk voor de eigen financiën en stellen een eigen begroting en jaarrekening op. In sommige gevallen zijn er wel vormen van kerkelijk toezicht van boven, maar dit laat onverlet dat de plaatselijke gemeenten financieel onafhankelijk zijn.³² In tegenstelling tot de Rooms-Katholieke kerk zijn protestantse kerken niet mondiaal georganiseerd. Wel bestaan er samenwerkingsverbanden zoals de Raad van Kerken in Nederland en de Wereldraad van Kerken, maar dan bestaan er hooguit geldstromen naar dit soort overlegorganisaties in plaats van andersom. De landelijke kerk springt ook niet bij in het geval van tekorten op lokaal niveau.

Er bestaan nuanceverschillen tussen de verschillende protestantse kerkgenootschappen, maar in grote lijnen komt de organisatie overeen.

De Protestantse Kerk in Nederland (PKN)

De Protestantse Kerk in Nederland (PKN) is het grootste protestantse kerkgenootschap in Nederland. Het is tevens de grootste presbyteriaal-synodale kerkgemeenschap. Aan de oprichting van de PKN ging een lange periode van kerkscheuringen, fusies en verkenningen tot samenwerking vooraf. Uiteindelijk werd de PKN gevormd in 2004 toen de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en de Evangelisch-Lutherse Kerk zich officieel verenigden en besloten als één kerkorde verder te gaan (PKN, z.d.). De eerste twee volgden de calvinistische geloofsopvatting en de derde stond in 'de lutherse traditie. Binnen de PKN bestaan vier soorten gemeenten. In 2016 waren er (Dienstencentrum Protestantse Kerk, 2017):

³² Interview [5]

- 777 protestantse gemeenten;
- 527 hervormde gemeenten;
- 235 gereformeerde kerken; en
- 34 evangelisch-lutherse gemeenten.

Het aandeel leden aangesloten bij protestantse gemeenten is in de afgelopen jaren toegenomen; bij de hervormde gemeenten en de gereformeerde kerken is het aandeel afgenomen; het aandeel bij de evangelisch-lutherse gemeenten bleef op vergelijkbaar niveau. In 2017 waren bij deze verschillende soorten gemeenten respectievelijk 57,3%, 33,6%, 8,6% en 0,5% van de PKN-leden aangesloten.

Eind 2018 had de PKN 1.735.382 leden (PKN, 2020b). Jaarlijks loopt het ledental terug met zo'n 2 tot 3%, wat toegeschreven wordt aan de vergrijzing van de gemeenteleden (Dienstencentrum Protestantse Kerk, 2017). Het gedeelte belijdende leden lag in 2017 en voorgaande jaren zo rond de 40%.

De PKN is nadrukkelijk van onderaf georganiseerd. Binnen de regels van de kerkorde bepalen de 1572 gemeenten hun eigen beleid (PKN, 2020c). Iedere gemeente is aangesloten bij een van de (sinds mei 2018) 11 classes, de classicale vergaderingen van de PKN (PKN, 2020d). Binnen de classes wordt op regionaal niveau samengewerkt en worden zaken besproken die lokale kerken overstijgen. In de classes worden gemeenten vertegenwoordigd door ambtsdragers van de gemeenten: een predikant, diaken of ouderling. In tegenstelling tot een katholieke pastoor is de predikant in dienst van de kerkenraad. Hiervoor dient de predikant te solliciteren, ook wel 'beroepen' te worden.

Binnen de PKN is de generale synode, de landelijke kerkvergadering, de belangrijkste besluitvormende vergadering (PKN, 2020c). In de generale synode zitten 62 vrijwillige bestuursleden die afgevaardigd zijn door de classes. Daarnaast zijn zij ambtsdrager bij een van de gemeenten. 20 leden vormen tevens de kleine synode, waar voornamelijk lopende zaken aangaande de financiën, personeel en organisatie van de kerk en haar dienstenorganisatie besproken worden. De generale synode onderhoudt ook een dienstenorganisatie die het werk van de protestantse kerk en de gemeenten ondersteunt. Het bestuur van de dienstenorganisatie ziet erop toe dat het beleid dat de synode opstelt, wordt uitgevoerd en dat de nodige fondsen daarvoor geworven worden.

De lokale gemeenten hebben rechtspersoonlijkheid als zelfstandig onderdeel van de PKN. De kerkelijke gemeente wordt bestuurd door een kerkenraad, bestaande uit de ambtsdragers van de gemeente: ten minste één predikant, twee ouderlingen (ouderling-voorzitter en ouderling-scriba), twee diakenen en twee ouderling-kerkrentmeesters. De kerkenraad vergadert en neemt besluiten over bestuurlijke zaken, waaronder financiële kwesties, en stelt het beleid op van de gemeente. Volgens de kerkorde dient een kerkenraad uit haar midden een moderamen, of 'kleine kerkenraad', te kiezen, die zorg draagt voor het dagelijks bestuur. Het zakelijk beheer van de kerkelijke activiteiten (met uitzondering van de diaconale activiteiten) en de gebouwen van de gemeente valt onder de verantwoordelijkheid van het college van kerkrentmeesters (CvK). Zo organiseert het college ook de actie Kerkbalans namens de gemeente. Het college bestaat uit ten minste drie stemgerechtigde ouderling-kerkrentmeesters en kerkrentmeesters. Onder hen wordt een voorzitter, secretaris en penningmeester verkozen. De penningmeester heeft de bevoegdheid betalingen te doen namens de gemeente. Elk jaar stelt het college een ontwerp op voor de begroting en de jaarrekening van de gemeente. Deze wordt ter goedkeuring voorgelegd aan de kerkenraad, die

eindverantwoordelijkheid draagt. Veel van de overige activiteiten van een gemeente worden uitgevoerd door colleges, raden, commissies en werkgroepen.

De totale inkomsten en uitgaven van alle PKN-gemeenten lijken niet (volledig) op het niveau van het kerkgenootschap te worden berekend en gepubliceerd. Wél werd recentelijk door een door de PKN opgezette adviescommissie berekend dat de gemeenten tezamen in totaal één miljard euro aan vermogen zouden hebben (NOS, 2020). Het zou hierbij gaan om onroerend goed en legaten en erfenissen.

Voor het opstellen van hun staat van baten en lasten in het kader van de ANBI-regeling, hanteren PKN-gemeenten doorgaans een door het kerkgenootschap ontworpen sjabloon (PKN, 2019). Deze sjabloon en de gegevens die beschikbaar zijn worden weergegeven in Tabel 3-4.

Tabel 3-4. Baten en lasten in euro's van de PKN-gemeenten in 2015

Inkomsten		Bedrag	Uitgaven		Bedrag
Opbrengsten uit bezittingen		n.b.	Bestedingen Pastoraat (predikant en kerkelijk werkers)		n.b.
Levend geld	Bijdragen gemeenteleden	n.b.	Bestedingen Kerkdiensten, catechese en gemeentewerk		n.b.
	Subsidies en overige bijdragen van derden	n.b.	Bijdragen aan andere organen binnen de kerk		n.b.
Totaal levend geld		222.695.000	Lasten kerkelijke gebouwen (inclusief afschrijving)		n.b.
			Salarissen (koster, organist e.d.)		n.b.
			Lasten beheer en administratie, bankkosten en rente		n.b.
			Lasten overige eigendommen en inventarissen		n.b.
Totaal baten		259.950.000	Totaal lasten		n.b.

Bron: Dienstencentrum Protestantse Kerk (2017).

Het Dienstencentrum van de Protestantse Kerk rapporteert in haar Statistische Jaarbrief enkel over de inkomsten uit levend geld en het totaal aan inkomsten. Door het totaal aan levend geld te delen door het aantal belijdende leden, werd er onder andere vastgesteld dat in 2015 per belijdend lid gemiddeld een bedrag van 284 euro bijgedragen werd. Daarnaast zijn in het maandblad Kerkbeheer van de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de Protestantse Kerk in Nederland (VKB) tevens de inkomsten van de PKN-gemeenten uit de actie Kerkbalans in de jaren 2007 tot en met 2017 gepresenteerd (Schinkelshoek, 2017). Hieruit blijkt dat in 2015 180,5 miljoen euro werd opgehaald in het kader van de actie Kerkbalans – gelijk aan bijna 70% van de totale baten dat jaar. Daarmee is het duidelijk de voornaamste inkomstensbron voor PKN-gemeenten. In 2017 was dit bedrag 174,2 miljoen euro. In vergelijking met de katholieke parochies is hier dus sprake van een bedrag dat bijna vier keer hoger ligt. De inkomsten uit Kerkbalans worden aangevuld met 42,0 miljoen euro uit collecten en giften. Tezamen vormen zij de totale inkomsten uit levend geld, zo'n 86% van de totale baten. Overige baten zijn nog eens goed voor 37,2 miljoen euro, circa 14%. Op basis van de jaarlijkse gegevens concludeert Schinkelshoek (2017) dat de inkomsten minder dalen dan het ledenaantal van de PKN, en dus dat minder leden méér geven. Het Dienstencentrum van de Protestantse

Kerk (2017) merkt hierbij wel op dat de hogere bijdrage lager uitvalt wanneer er gecompenseerd wordt voor inflatie.

Tevens stelt Schinkelshoek (2017) vast dat in vergelijking met voorgaande jaren, de dalende inkomsten door meer gemeenten effectiever worden opgevangen dankzij kostenbesparingen. De gebruikelijke uitgaven van de gemeente zijn te vinden in Tabel 3-4. Uit het jaarverslag van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk blijkt dat de jaarlijkse verplichte bijdrage aan het kerkgenootschap in 2017 circa 18 miljoen euro bedroeg (PKN, 2020e).

Ook binnen de PKN beschikken de gemeenten soms over vermogensbestandsdelen. Deze kunnen nog dateren uit de tijd van de reformatie, zoals landerijen of land die aan de kerk zijn geschonken.³³ Ook kunnen gemeenten een deel van hun vermogen belegd hebben. Het aanwezige vermogen verschilt sterk per regio en per plaats.

In het kader van afnemende inkomsten aan levend geld en uit vermogen onder kerken, heeft de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk beheer in de PKN voor haar leden een overzicht opgesteld van mogelijkheden voor geldwerving (Bestuur van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland, 2018). Hierin wordt onder andere genoemd: fondsenwervende acties (bijv. Kerkbalans voor de PKN), periodieke schenkingen, nalatenschappen, contante donaties in de eredienst en (digitale) alternatieven daarvoor, extra collectemomenten, gebruik van stichtingen met een maatschappelijk doel (bijv. behoud dorpskerk), verhuur van ruimten of gebouwen, organiseren van speciale acties (bijv. vlooiemarkt t.b.v. specifiek restauratieproject), grote-gevers, subsidies ten behoeve van gebouwenonderhoud en –restauratie, en een beroep op speciale fondsen (zoals het Prins Bernhard Cultuurfonds). Verder toont het jaarverslag van de PKN dat ook religieuze instellingen innovatieve instrumenten gebruiken om hun inkomsten te financieren, bijvoorbeeld met behulp van hypotheekleningen, rentebaten uit beleggingen, dividenden, aandelen en obligaties.

Jaarlijks betalen plaatselijke gemeenten een verplichte financiële bijdrage aan andere organen binnen de kerk om de activiteiten van de ‘bovenplaatselijke’ kerk te financieren (Kerkrentmeester, 2020). Het betreft hier een vast percentage, of kerkrentmeesterlijk quotum, verrekend over het inkomen. Daarnaast wordt er een verplichte bijdrage, of heffing, betaald aan de solidariteitskas. Deze wordt berekend op basis van het aantal belijdende leden van een gemeente. In 2018 was dat 5 euro per belijdend lid (Kerkbeheer, 2018). Gemeenten kunnen dan weer subsidies aanvragen om bepaalde projecten te financieren. Deze fondsen worden in hun geheel opgebracht door de aangesloten leden.

Van buitenlandse financiering is volgens een geraadpleegde vertegenwoordiger geen sprake bij de PKN.³⁴ Het protestantse kerkmodel wordt gekenmerkt door lokale verantwoordelijkheid: het zijn de gemeentelieden die doorgaans de benodigde middelen bijeenbrengen. Tabel 3-4 weerspiegelt dit belang van levend geld voor de PKN. Wel komt het voor dat inkomsten, zoals collecten, worden ontvangen van kerkgangers die over de grens wonen met België of Duitsland. Incidenteel is het denkbaar dat geëmigreerde oud-leden een donatie doen, maar dit is zeer uitzonderlijk.

³³ Interview [5]

³⁴ Interview [5]

Overige christelijke kerkgenootschappen

Naast de PKN zijn er vijf kleinere christelijke kerkgenootschappen die binnen het bereik van dit onderzoek vallen, namelijk de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), de Gereformeerde Gemeenten, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Hersteld Hervormde Kerk en de Anglicaanse Kerk in Nederland. De eerste vier kennen een presbyteriaal-synodaal systeem dat, zover het de financiën betreft, grote gelijkenissen vertoont met de organisatiestructuur van de PKN-gemeenten. De laatste betreft een episcopaal-hiërarchische kerkgemeenschap, en heeft dus meer weg van de katholieke organisatiestructuur.

Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)

De Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (GKv) is een presbyteriaal-synodaal kerkgenootschap opgericht in 1944 toen een beweging binnen de Gereformeerde Kerken besloot op eigen voet verder te gaan (Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, 2020b). ‘Vrijgemaakt’ werd aan de naam toegevoegd om misverstanden te voorkomen. De GKv heeft 267 kerkelijke gemeenten en kent ruwweg een vergelijkbare organisatiestructuur als de gereformeerde kerken van de PKN, met een kerkenraad (gevormd door de ouderlingen en de dominee of dominees), een classis en een generale synode. Gereformeerde kerken zijn van onderop georganiseerd en hanteren om die reden het meervoud ‘kerken’ danwel ‘gemeenten’ in de naam van hun kerkgenootschappen. Vanuit de kerkenraden worden de andere lagen in het bestuur opgebouwd: “men heeft de kerkelijke piramide als het ware op zijn kop gezet” (Trouw, 1998). Een lokale gemeente hanteert de rechtspersoonsvorm kerkgenootschap.

Gereformeerde Gemeenten

De Gereformeerde Gemeenten vormen samen een presbyteriaal-synodaal kerkgenootschap met 153 gemeenten dat dateert uit 1907 (Gereformeerde Gemeenten, 2020b). Verschillende kerkscheuringen en pogingen tot toenadering tekenen de ontstaansgeschiedenis van dit kerkverband. Ook de Gereformeerde Gemeenten hebben een bottom-up organisatiestructuur met kerkenraden, classes en een generale synode. Een kerkenraad van een gereformeerde gemeente deelt echter geen bevoegdheden met andere organen, zoals bijvoorbeeld een protestantse gemeente een college van kerkrentmeesters heeft (Van Drimmelen, 2014). Het beheer van de financiën valt dus uitsluitend onder de verantwoordelijkheid van de kerkenraad, óók als hiervoor specifiek een commissie is aangesteld. Een lokale gemeente hanteert de rechtspersoonsvorm kerkgenootschap.

Christelijke Gereformeerde Kerken

Ook de 189 Christelijke Gereformeerde Kerken hebben een complexe ontstaansgeschiedenis, gekenmerkt door verschillende afscheidingen en verenigingen. Twee groepen kerken die zich in 1834 hadden afgescheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk (in 2004 opgegaan in de PKN), vormden in 1869 de ‘Christelijke Gereformeerde Kerk’ in Nederland. Enkele decennia later besloten veel christelijke gereformeerde kerken zich aan te sluiten bij een beweging onder leiding van Abraham Kuyper die zich in 1886 tevens had afgescheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk. De overgebleven kerken besloten het kerkverband voort te zetten, en veranderden de naam in 1947 naar het meervoud Christelijke Gereformeerde Kerken. De Christelijke Gereformeerde Kerken hebben, net als de andere gereformeerde kerkverbanden, een presbyteriaal-synodaal systeem met een bottom-up organisatiestructuur met

kerkenraden, classes en een generale synode. Ook hier hebben plaatselijke kerken de rechtspersoonsvorm kerkgenootschap.

Hersteld Hervormde Kerk

Toen de Nederlandse Hervormde Kerk in 2004 opging in de PKN, kon een gedeelte van de hervormden zich niet vinden in de belijdenis en de ethiek van de Protestantse Kerk (Hersteld Hervormde Kerk, 2020b). Hun principiële verzet leidde uiteindelijk tot een kerkscheuring. Deze groep besloot gescheiden verder te gaan als de ‘Hersteld Hervormde Kerk’, en telt tegenwoordig 118 gemeenten. Ook dit kerkgenootschap heeft een presbyteriaal-synodaal systeem met kerkenraden, classes en een generale synode. Een aantal organen worden echter anders genoemd binnen de Hersteld Hervormde Kerk, zo is er een ‘college van kerkvoogden’ in plaats van een ‘college van kerkrentmeesters’. Net als binnen de PKN hebben lokale gemeenten rechtspersoonlijkheid als zelfstandig onderdeel van de landelijke kerk.

Anglicaanse Kerk in Nederland

De Anglicaanse Kerk in Nederland is een episcopaal-hiërarchische kerkgemeenschap die onderdeel is van de (Episcopale) Kerk van Engeland (*Church of England*). Aanvankelijk was de kerk verbonden met de Rooms-Katholieke Kerk, maar dit werd verbroken in 1534 toen de Anglicaanse Kerk onafhankelijk verder ging. De kerk kwam onder leiding te staan van de monarch van Engeland en de aartsbisschop van Canterbury. Enkele protestantse inzichten werden overgenomen in de theologie van de kerk, maar ondanks de breuk met de Rooms-Katholieke Kerk bleven veel aspecten van de katholieke liturgie en de geloofsbelijdenis behouden. Zelf spreekt de kerk van “katholiek en hervormd” (Church of England, 2020). Het kerktipe van de Kerk van Engeland is bovendien episcopaal-hiërarchisch, net als de Rooms-Katholieke Kerk. Dit betekent onder andere dat de kerk van bovenaf georganiseerd is op een vergelijkbare manier als de Rooms-Katholieke Kerk, zij het minder hiërarchisch. Er zijn bisdommen en bisschoppen die leiding en richting geven, en parochies en priesters die de plaatselijke geloofsgemeenschap besturen en benoemd worden door de bisschop. De 21 Anglicaanse kerken in Nederland vormen tezamen het ‘decanaat’ Nederland (een bestuurslaag tussen de parochie en het bisdom), dat onder de verantwoordelijkheid van de aartsdiaken Noordwest-Europa valt en uiteindelijk het bisdom Europa. De eerste Anglicaanse kerken in Nederland dateren van de 17^e eeuw.

3.4.3. Migrantenkerken

Binnen de christelijke denominaties zijn de migrantenkerken een sterk groeiende groep, veelal opgezet door migrantengemeenschappen uit alle windrichtingen en werelddelen. De term ‘migrantenkerken’ is een verzamelnaam van verschillende christelijke gezindten. Het is ook niet altijd duidelijk wat wel of niet als migrantenkerk gezien wordt. De vraag is of bijvoorbeeld de Orthodoxe kerk, Waalse Kerk en Noorse kerk hiertoe gerekend moeten worden. Deze kerken zijn soms al eeuwenlang in Nederland gevestigd. Migrantenkerken zullen zich niet altijd als zodanig presenteren. Een migrantenkerk kan ook aangesloten zijn bij een van de bovenstaande kerkgenootschappen. Zo kan een migrantenkerk óók een Rooms-Katholieke parochie zijn. Daarnaast kan een individuele christelijke migrant uiteraard gewoon kerkganger zijn bij een van de christelijke kerkgenootschappen in Tabel 3-1. Slechts een klein gedeelte christenmigranten is daadwerkelijk kerkganger bij een migrantenkerk, omdat er zich niet altijd een

migrantenkerk bevindt in hun plaats of regio (Guerra, 2018). Dat maakt migrantenkerken en christenmigranten soms lastig te onderscheiden van de totale groep kerken en kerkgangers.

Er zijn dan ook geen exacte aantallen beschikbaar van het aantal christenmigranten en migrantenkerken. Volgens ruwe schattingen wordt het aantal christenmigranten in Nederland geschat op 800 duizend tot 1,2 miljoen (SKIN, 2020c); het aantal migrantenkerken zou – zo werd aangegeven door SKIN in gesprek met Trouw – zo rond de 1100 à 1200 liggen (Van Houten, 2019). Bepalend voor het vaststellen van het aantal zijn echter de gebruikte definities: wanneer is iemand christen (bijv. als de persoon zich als zodanig identificeert óf als de persoon een actief belijdend lid is)? Wanneer is iemand migrant? En wat kan worden beschouwd als een migrantenkerk?³⁵ Daarnaast is het van belang op welk niveau geteld wordt. Bij gebrek aan exacte gegevens wordt vaak het ronde aantal duizend gehanteerd. Het betreft hier dan het aantal individuele kerkgemeenten. Naast onafhankelijke kerkgemeenten bestaan er echter ook kerkgenootschappen van bepaalde migrantenkerken. Onder de aangesloten lidkerken, telt de Vereniging Samen Kerk In Nederland (SKIN) zo'n kerkgenootschap als één kerk. Op deze telwijze zijn er zo'n 86 kerken (of kerkgenootschappen) aangesloten bij deze koepelorganisatie van migrantenkerken.³⁶ Deze kerken zouden bij elkaar zo'n 70.000 leden hebben (SKIN, 2020b). De meeste migrantenkerken zijn gevestigd in de grote steden (SKIN, 2020a). Vaak zijn migrantenkerken een stichting, maar soms gebruiken ze ook de rechtspersoonsvorm kerkgenootschap.³⁷

Soms werken de migrantenkerken samen met de gevestigde kerken in Nederland, bijvoorbeeld door een kerkgebouw te huren van een Nederlandse kerk, maar cultuurverschillen en afwijkende interpretaties van het geloof en de beleving van het geloof kunnen in de weg staan (De Hart & Van Houwelingen, 2018). Dit geldt met name voor migrantenkerken van Afrikaanse en Oost-Europese komaf. Volgens De Hart & Van Houwelingen (2018) ervaren migrantenkerken de steun die zij ontvangen vanuit de Nederlandse christelijke gemeenschap en samenleving als vrij mager. Door taalbarrières en cultuurverschillen verloopt de samenwerking tussen migrantenkerken onderling ook vaak moeizaam.

De migrantenkerken behoren tot zeer uiteenlopende christelijke stromingen, van katholiek tot evangelisch en reformatorisch. Ook kunnen ze tot ieder kerktype horen: episcopaal-hiërarchisch, presbyteriaal-synodaal en congregationeel-independent. Ter illustratie van de verscheidenheid kan gedacht worden aan bijvoorbeeld Indonesische katholieke gemeenschappen, Russisch orthodoxe kerken en de Nigeriaanse *Redeemed Christian Church of God*. Veel van de migrantenkerken maken ook deel uit van internationale kerkgenootschappen, die wereldwijde netwerken met miljoenen leden kunnen hebben.³⁸ De meeste migrantenkerken zijn protestants, aangezien de katholieke migrantengemeenschappen geacht worden zich aan te sluiten bij de plaatselijke parochiale organisatiestructuur van de RKK (De Hart & Van Houwelingen, 2018). Ook zijn migrantenkerken vaak internationaal georganiseerd, vooral waar het zogenaamde expatkerken betreft, bijvoorbeeld de van oorsprong Australische *Hillsong Church*. Om de bindingen met het moederland te garanderen benoemt de moederkerk in het land van herkomst dan de voorganger in

³⁵ Interview [8]

³⁶ Interview [8]

³⁷ Interview [8]

³⁸ Interview [8]

Nederland. Binnen Nederland kunnen migrantenkerken onafhankelijk opereren of als onderdeel van een kerkgenootschap. Als gevolg van de heterogeniteit van deze groep bestaan er ook grote verschillen in de manier waarop de kerk en de financiële huishouding georganiseerd zijn en hoe de banden met het buitenland onderhouden worden. Om diezelfde reden zijn financiële gegevens op groepsniveau niet beschikbaar, en lastig samen te stellen.

Een belangrijk verschil voor de financiële draagkracht van een migrantenkerk is of het een expatkerk betreft die steun ontvangt uit het moederland en waarvan de leden sociaaleconomisch goed af zijn, of dat het een migrantenkerk betreft waarvan de gemeenschap een zwakkere sociaaleconomische positie heeft (De Hart & Van Houwelingen, 2018). Tot de eerste groep behoren bijvoorbeeld de Scandinavische en de Duitse kerken. In eigen land zijn zij vaak een soort staatskerk, die directe financiële steun ontvangt uit de kerkbelasting. De meeste migrantenkerken vallen echter in de tweede groep. Volgens De Hart en Van Houwelingen (2018) behoort het gebrek aan financiële middelen dan ook tot de belangrijkste problemen van de migrantenkerken, samen met het hieraan gerelateerde gebrek aan (of ontoereikende) huisvesting en de onbekendheid met bureaucratische procedures en regelgeving.³⁹ Het zijn vaak jonge organisaties met weinig eigen vermogen. Inkomsten uit nalatenschappen en bezittingen zoals gebouwen en beleggingen zijn zeer beperkt onder migrantenkerken. Fondsenwervende activiteiten, zoals collecten, zijn de voornaamste inkomstenbron.⁴⁰ Economische crises, zoals de financiële crisis (De Hart & Van Houwelingen, 2018) en de huidige Covid-19 crisis⁴¹, treffen de migrantenkerken dan ook extra hard. Financiële hulp wordt soms gezocht buiten de eigen kerk, maar hiervoor lijken volgens een deskundige geen buitenlandse bronnen te worden aangeboord.⁴² Bovendien staan sommige groepen christenmigranten onder verdere financiële druk omdat zij familieleden in hun land van herkomst financieel ondersteunen. Uit deze situatie vloeit ook voort dat veel leden van migrantenkerken meer gericht zijn op loonwerk dan op vrijwilligerswerk. Ook kerken die deel uitmaken van een groot internationaal netwerk zijn doorgaans financieel zelfstandig en worden eerder geacht af te dragen aan het internationale kerkgenootschap dan dat het tegenovergestelde het geval zou zijn.⁴³ Naar de inschatting van een deskundige zou buitenlandse financiering slechts in incidentele gevallen hebben plaatsgevonden in het verleden.⁴⁴ Als voorbeeld werd hiervoor een eenmalige donatie uit het buitenland genoemd waarmee de migrantenkerk een kerkgebouw heeft kunnen aanschaffen in Nederland.

De Hart & Van Houwelingen (2018) signaleren dat sommige christelijke migranten, met name die afkomstig uit Afrika, bij aankomst in Nederland ontzet waren over het seculiere karakter van de Nederlandse samenleving, waar het christendom een minder belangrijke rol bleek te spelen in het openbare leven dan in het land van herkomst. Enkelen zagen hierin een taak om het evangelie opnieuw te verspreiden in Nederland, en merkten Nederland aan als een missiegebied, ook wel de ‘*reverse mission*’ genaamd.

³⁹ Een deskundige schatte dat ruwweg de helft van de migrantenkerken over een ANBI-status beschikt. Interview [8]

⁴⁰ Interview [8]

⁴¹ Interview [8]

⁴² Interview [8]

⁴³ Interview [8]

⁴⁴ Interview [8]

Vrijwilligers van de migrantenkerken zetten zich hiervoor in. Nochtans lijkt deze ambitie volgens een deskundige niet gepaard te gaan met buitenlandse financiering uit het land van herkomst.⁴⁵ Doorgaans zou het ook niet gaan om zendelingen die bewust naar Nederland zijn uitgezonden, maar eerder om christenen die om andere redenen naar Nederland zijn gemigreerd en, geconfronteerd met de secularisatie in Nederland, hier hun missionaire roeping hebben gevonden. Ook de kleine minderheid van kerken die daar wel bewust mee bezig zouden zijn en aangestuurd worden vanuit het buitenland, zouden hiervoor niet financieel ondersteund worden, tenzij het gaat om de aankoop van een kerkgebouw.

Tot slot merken De Hart en Van Houwelingen (2018) op dat migrantenkerken last ondervinden van negatieve beeldvorming ten aanzien van buitenlanders en rondom moslims in het bijzonder; maatregelen gericht op het tegengaan van radicalisering, waaronder het inperken van buitenlandse financiering van moskeeën, zouden ook de migrantenkerken raken.

3.5. Islamitische geloofsgemeenschappen

Komst naar Nederland

Zo'n 5% van de Nederlanders boven de 15 jaar rekent zich tot de islam (Schmeets, 2018). Islamitische migranten, met name uit de voormalige koloniën en later de gastarbeiders, brachten de islam naar Nederland in de vorige eeuw. In 1932 werd er voor het eerst een islamitische organisatie opgericht in Nederland door Indonesiërs in Den Haag (Rath, et al., 1997). In de daaropvolgende decennia was de islam in Nederland echter weinig zichtbaar. Ook de plaats van de islam in de Nederlandse samenleving en de wet- en regelgeving was tot dan toe een weinig besproken onderwerp in het publieke debat.

In de jaren 50 begonnen groepen Surinaamse en Indonesische moslims zich in Nederland te vestigen. Met name de Surinaamse moslims begonnen gelijk hun religieuze activiteiten onderling te coördineren en besloten zich landelijk te organiseren. In absolute en relatieve aantallen was deze groep echter zeer klein ten opzichte van de Nederlandse bevolking.⁴⁶ Het aantal moslims in Nederland groeide sterk toen rond 1965 Turkse en Noord-Afrikaanse moslims als gastarbeiders naar Nederland kwamen. Velen brachten (soms later) hun families mee. De eerste generatie Turkse en Marokkaanse moslims dacht aanvankelijk tijdelijk in Nederland te zullen verblijven en religieuze initiatieven waren daarom veelal lokaal en tijdelijk van aard. Door de aanhoudende groei van het aantal moslims in Nederland steeg echter ook de wens naar gebedsruimten. Waar deze bij oprichting vaak gevestigd waren in bijvoorbeeld voormalige scholen of kantoorpanden, zijn veel moskeeën recentelijk verhuisd naar grotere en veiligere gebouwen die, indien er sprake was van een nieuwbouwproject, meer op de moskeeën lijken uit de herkomstlanden (Butter & Van Oordt, 2017). In 2018 was bijna de helft van de moskeeën in Nederland nieuwgebouwd en in eigendom van een islamitische stichting (Boender, 2018). Al met al werd de zichtbaarheid van de islam in Nederland vergroot, en kreeg de godsdienst een meer permanent gezicht in de Nederlandse samenleving.

In het begin werden initiatieven vaak in samenwerking opgezet door groepen moslims met verschillende etnische achtergronden of nationaliteiten (Rath, et al., 1997). De communicatie bleek echter lastig, en

⁴⁵ Interview [8]

⁴⁶ Het betrof enkele tienduizenden immigranten per jaar, waarvan slechts een klein gedeelte moslim was (Oostindie & Schoorl, 2012, p.254-255)

bemoeyenis van overheden en bezoekende imams uit de landen van herkomst maakten samenwerking niet makkelijker. Hierdoor versplinterde het landschap van de georganiseerde islam in Nederland. Volgens Rath et al. (1997) kwam de herkomstnationaliteit vanaf de jaren 70 centraal te staan in de organisatie van de islamitische instellingen. De trend van versplintering zette door in de jaren 80. Islamitische organisaties werden in toenemende mate onafhankelijk van religieuze bewegingen in het land van herkomst. Daarnaast werden organisaties specifiek gericht op vrouwen, jeugdigen en studenten opgericht. Islamitische instellingen waren vaak niet enkel gebedshuizen, maar begonnen ook ruimte te bieden voor koranlessen aan kinderen. Ook richtten vele moskeeën een theehuis op en soms een winkeltje. Vanaf de jaren 90 werden koepelorganisaties opgezet, mede vanuit de behoefte om gezamenlijk op te treden ten aanzien van maatschappelijke ontwikkelingen in overleg met de Nederlandse overheid (Rath, et al., 1997).

Tegenwoordig is een groot gedeelte van de bijna 500 moskeeën in Nederland aangesloten bij een landelijke en/of een regionale koepelorganisatie.⁴⁷ Een koepelorganisatie vertegenwoordigt echter niet noodzakelijk een specifieke religieuze stroming (Van Oordt & Butter, 2015). Een koepelorganisatie kan bijvoorbeeld een samenwerkingsverband zijn van islamitische organisaties met een bepaalde etnische of religieuze achtergrond, bijvoorbeeld Surinaamse of soennitische moskeeën.

Het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) is een landelijke islamitische koepelorganisatie die de verschillende etniciteiten en religieuze stromingen overstijgt. Het CMO werd in 2004 formeel erkend als gesprekspartner met de overheid namens de moslimgemeenschap in Nederland. De organisatie is destijds in het leven geroepen en gefinancierd om binnen de scheiding tussen kerk en staat "toch een aantal zaken te regelen die van belang zijn voor de integratie, emancipatie, godsdienstvrijheid en gelijke behandeling van de etnisch en dogmatisch diverse Nederlandse moslimgemeenschap" (Boender, 2014). Daarnaast fungeert het CMO als zendende instantie ten behoeve van geestelijke verzorging in justitiële instellingen, het leger en het godsdienstonderwijs in openbare scholen. Bij het CMO zijn tien koepelorganisaties aangesloten, volgens de eigen website, samen goed voor 380 moskeeën.⁴⁸ Echter gaven enkele vertegenwoordigers van (regionale) islamitische koepelorganisaties in achtergrondgesprekken aan dat bepaalde gemeenschappen zich niet vertegenwoordigd voelen door het CMO. Tevens omvat het CMO niet alle moskeeën in Nederland. Daarnaast noemde Landman (2014, p.152) de betekenis van het CMO voor de interne organisatie van de moslimgemeenschappen "zeer beperkt".

Landman (2014) beschrijft hoe in landen waar religieuze instellingen formeel worden erkend door de nationale overheid en daarvan subsidies ontvangen, de islamitische gemeenschappen veel meer zijn gecentraliseerd. Dit is bijvoorbeeld het geval in Oostenrijk. De Nederlandse overheid heeft echter een terughoudende opstelling met betrekking tot religieuze zaken, en heeft slechts een marginale rol gespeeld in de organisatie van de islamitische geloofsgemeenschappen.

⁴⁷ Het exacte aantal moskeeën is onbekend. De lijst opgesteld voor dit onderzoek komt uit op 493. Dit is in lijn met eerdere schattingen, die vaak uitkomen ergens tussen 450 en 500 instellingen (Butter & Van Oordt, 2017).

⁴⁸ Op dit moment aangesloten bij het CMO zijn: ISN, UMMON, NIF, MGN, SICN, WIM, IVBN, TICF, TFN en RMMN. De meeste hiervan worden in het verloop van dit hoofdstuk besproken.

Etnische achtergrond van de islamitische geloofsgemeenschappen in Nederland

Veruit de grootste groepen binnen de islam in Nederland zijn de Turkse gemeenschap en de Marokkaanse gemeenschap. Beide gezindten behoren tot de soennitische stroming binnen de Islam, maar hebben hun eigen kenmerken. Binnen de Turkse gemeenschap bestaan vervolgens weer verschillende stromingen, die doorgaans goed zijn georganiseerd en worden vertegenwoordigd door overkoepelende organisaties. De verschillen tussen deze stromingen, zoals Diyanet en Milli Görüs (die hieronder verder worden toegelicht), vinden hun oorsprong in de politieke ontwikkelingen in Turkije in de jaren 80 en 90 (Hoorens, et al., 2015). De Marokkaanse gemeenschap is minder georganiseerd in Nederland en de invloed van de Marokkaanse overheid op deze gemeenschap is kleiner dan bij de Turkse gemeenschap. Hierdoor zijn de moskeeën met een Marokkaanse signatuur in Nederland autonoom en opereren zij individueel dan de moskeeën van de Turkse gemeenschappen in Nederland (Landman, 2014). Volgens Van Oudenhoven et al. (2008) en Landman (2014) bestaan binnen de Nederlandse moslimgemeenschap tevens enkele kleinere geloofsgemeenschappen van Surinaamse, Indonesische, Afghaanse, Irakese, Somalische, Pakistaanse, Bosnische en Iraanse herkomst. Ten slotte is er ook een klein aantal moskeeën in Nederland die geloofsgemeenschappen van meerdere herkomstgroepen verenigen. Ondanks een groeiende nadruk op de islamitische identiteit, blijft ook onder de tweede generatie moslims vaak een sterke oriëntatie op het land van herkomst – al is deze belangstelling onder hen minder gericht op familie in de geboortestreek, maar meer op de ontwikkelingen in het land als geheel, die via internet en sociale media gevolgd worden (Landman, 2014).

Salafisme

Wat salafisme inhoudt, is onderhevig aan veel (theologische) discussie. In algemene zin kun je spreken van salafisme als een verzamelterm voor een spectrum van fundamentalistische stromingen binnen de soennitische islam, die streven naar wat zij de “zuivere islam” noemen. Zij refereren daarmee aan de islam zoals die in de tijd van de profeet Mohammed en door de vier rechtgeleide kaliefen in de eerste eeuwen daarna is beleden. Aanhangers van het salafisme zijn volgelingen van de ‘vrome, oprechte voorgangers’ en hanteren een letterlijke interpretatie van de Koran en de ‘traditie’. Salafisten willen de islam ‘zuiveren’ van vernieuwingen in islamitische tradities en wetscholen, of wel religieuze nieuwlichterij (*bid'a*), die door de eeuwen heen zijn ontwikkeld. De oorsprong van het salafisme is deels te herleiden naar wat nu de staatsgodsdienst van Saoedi-Arabië is: het wahhabisme. Sinds de jaren 70 heeft Saoedi-Arabië haar oliegeden ingezet om het wahhabisme te verspreiden, onder andere in Europa (Roex, 2013). Verscheidene studies hebben gekeken naar salafisme in de Nederlandse context (bijv. Berger et al., 2018; Van Nassau, 2017; Wagemakers, 2016; De Koning et al., 2014; Roex, 2013), maar het meeste onderzoek wordt gedaan door of in opdracht van de overheid (Roex, 2013).

De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) en de Nationaal Coördinator Terrorisbestrijding en Veiligheid (NCTV) stelden vast in 2015 dat de salafi-beweging een minderheid vormt onder de soennitische moslims in Nederland, maar ook dat de beweging, na een periode van stagnatie, op dat moment weer groeide door internationale ontwikkelingen zoals de politieke instabiliteit in het Midden-Oosten (AIVD & NCTV, 2015). Binnen het spectrum onderscheiden de AIVD en de NCTV (2015), in lijn met het werk van wetenschappers zoals Roex (2013), Wiktorowicz (2006) en Wagemakers (2016), drie richtingen:

- Het apolitek salafisme, dat gebruikt wordt om de stromingen aan te duiden die loyaal, 'staatsgezind' zijn ten aanzien van de overheid en het religieus establishment in de betreffende Golflanden. Binnen deze stromingen wordt via prediking (*dawa*) de nadruk gelegd op het persoonlijke religieuze leven en de afzondering van de niet-islamitische samenleving;
- Het politiek-salafisme, dat gebruikt wordt om de stromingen aan te duiden die een kritische houding aannemen ten aanzien van de overheid en het religieus establishment in de betreffende Golflanden. Binnen deze meer activistische stroming is men gericht op het bereiken van religieus geïnspireerde politiek-maatschappelijke doelen via prediking (*dawa*). Hierbij kan worden opgemerkt dat binnen deze stromingen een samenleving en politiek systeem wordt nagestreefd, gebaseerd op (hun visie van) de islam. In Nederland betreft dit een alternatief voor de democratische orde.
- Het jihadi-salafisme, dat andersgelovigen verkettert (*takfir*) en het gebruik van geweld goedkeurt. Deze substroming vormt één van de belangrijkste componenten van het huidige gewelddadige jihadisme.

Sommige academici (bijvoorbeeld De Koning en Wagemakers (2019) en Berger et al. (2018)) waarschuwen overigens dat de wijze waarop de islam besproken wordt in overheidsrapporten als deze het hele studieveld van de islam in Nederland heeft beïnvloed. Het salafisme vanuit dit veiligheidsperspectief benaderen, heeft ook zijn uitwerking op de eventuele conclusies die over deze stroming getrokken zouden kunnen worden.

Door de afwijzing van wet- en regelgeving die niet van God gegeven is, en het nastreven van een andere maatschappelijke orde dan de democratische rechtsorde, kan het actief uitdragen van de salafistische geloofsleer leiden tot onverdraagzame, isolationistische, antidemocratische en polariserende opvattingen. In dit rapport gebruiken we hiervoor de hierboven genoemde term "politiek-salafisme". Instellingen waar een dergelijke boodschap wordt gepredikt, in het publieke discours 'haatprediken' genoemd, stonden centraal in de publieke en politieke discussie omtrent ongewenste beïnvloeding van moskeeën uit onvrije landen. Tegelijkertijd stellen de AIVD en de NCTV (2015) vast dat in de praktijk de meeste salafisten de Nederlandse democratische rechtsorde accepteren en benadrukken ze dat alle salafisten brandmerken als een probleem incorrect en onwenselijk is en zou kunnen leiden tot verdere geslotenheid en polarisatie. In het Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland (DTN) 52 licht de NCTV (2020) toe dat salafistische aanjagers, die het salafisme als politieke ideologie uitdragen, in Nederland geproblematiseerd worden, omdat deze invloedrijke voormannen van moskeeën en organisaties een antidemocratisch en onverdraagzaam gedachtegoed verspreiden en hun opvattingen op dwingende en soms intimiderende manier opleggen aan moslims die een andere interpretatie van de islam aanhangen. Zij beperken andere moslims daarbij in het uitoefenen van hun democratische vrijheden. Dit wordt vanuit het oogpunt van de democratische rechtsorde gezien als problematisch gedrag.

Er zijn verscheidene bronnen in de literatuur die beargumenteren dat salafistische organisaties in Europa opgezet worden dankzij de financiële steun van de overheden van Saoedi-Arabië en andere Golfstaten en donaties van rijke particulieren aldaar (bijv. Adraoui 2020; Haykel, Hegghammer & Lacroix, 2015; Landman 2014; Al-Rasheed, 2008; Hegghammer 2006). Ook in Nederland zou er sinds het einde van de jaren 80 sprake zijn van actief salafistisch missiewerk (Roex, 2013; AIVD & NCTV, 2015). Een voorbeeld hiervan is de Saoedische missionaire organisatie Al-Waqf Al-Islami die geïnvesteerd heeft in de Nederlandse

Al Fourqaan Moskee in Eindhoven (Roex, 2013). De POCOB heeft bij enkele van deze (vermeende) salafistische moskeeën en islamitische centra nader onderzocht in welke mate er sprake is van ongewenste beïnvloeding uit het Midden-Oosten.

Er is echter relatief weinig bekend in de literatuur over de wijze waarop deze stroming binnen de islam georganiseerd is en hoe deze zich manifesteert in Nederland. Er is bijvoorbeeld geen koepelorganisatie waarbij de salafistische instellingen zijn aangesloten (Landman, 2014). Het in kaart brengen van de beweging wordt verder bemoeilijkt doordat een gedeelte van de beweging van mening is dat het niet is toegestaan jezelf salafistisch te noemen (De Koning et al. 2014). Salafistische instellingen zijn dan ook niet altijd uitgesproken salafistisch naar de buitenwereld.

Roex (2013, p.27) karakteriseert het salafisme als een “transnationale beweging die bestaat uit losse netwerkstructuren met lokale en transnationale vertakkingen”. Aan de basis van salafistische instellingen staan vaak predikers met een salafistische signatuur, met daaromheen gemeenschappen van sympathisanten. De stroming maakt zowel lokaal als internationaal voornamelijk gebruik van informele netwerken voor het verspreiden van de geloofsovertuiging, onder andere via persoonlijk contact, activiteiten in moskeeën en lezingen en seminars (Wiktorowicz, 2001; Stemmann, 2006; Pall & De Koning, 2017). Er bestaan bijvoorbeeld nauwe contacten tussen aanhangers van het salafisme in westerse landen en het Midden-Oosten via de financiering van salafistische stichtingen, scholen en moskeeën, het zeer actief delen van les- en wervingsmateriaal, de uitwisseling van predikers en het faciliteren van religieuze studie (AIVD & NCTV, 2015).

Ook tussen delen van de salafistische stromingen in Nederland en het Midden-Oosten zijn nauwe contacten (AIVD & NCTV, 2015). In Nederland betreft het vooral bezoekers en bestuurders van moskeeën met een Marokkaanse signatuur die formele of informele banden onderhouden met salafistische netwerken. Bekende voorbeelden zijn: de As-Soennah moskee in Den Haag, de Tawheed moskee in Amsterdam, de alFitrah Moskee in Utrecht, Al Mukaram in Rotterdam en de Moskee As Soennah in Tilburg (Van Oordt & Butter, 2015). Volgens de AIVD en de NCTV (2015) zouden deze banden in delen van het fundamentalistisch spectrum kunnen leiden tot (ongewenste) beïnvloeding, zoals dat bij bovengenoemde voorbeelden uitvoerig is bediscussieerd.

De voornaamste zorgen ten aanzien van buitenlandse beïnvloeding van religieuze instellingen in Nederland richten zich op financiële steun uit Golflanden als Koeweit, Saoedi-Arabië en Qatar. Er zijn tientallen voorbeelden bekend van aanvragen van en/of daadwerkelijke financiering door aan de overheid gelieerde charitatieve (zakat)fondsen in deze landen als de *Kuwait Waqf Foundation*, *Kuwait Zakat House* of de *Revival of Islamic Heritage Society*. Bovendien zijn er voorbeelden bekend van donaties van particulieren aan bijvoorbeeld de alFitrah Moskee (Rog et al. 2020, p. 45). Het eindverslag van de POCOB beschrijft het financieringsproces van zakatfondsen aan salafistische moskeeën in Nederland in detail (Rog et al., 2020, p.43-75).

Een WODC-rapport gepubliceerd in 2017 noemt op basis van literatuuronderzoek en internetverwijzingen een groep van 23 moskeeorganisaties in Nederland die in meer of mindere mate geïnspireerd lijken door

het salafisme (Van Nassau, 2017).⁴⁹ Deze lijst stuitte op weerstand van enkele moskeeën, die zich niet herkenden in dat beeld, en er volgde een debat over de betekenis van een dergelijke lijst (Kouwenhoven, 2017). Antropoloog Ineke Roex stelde in het NRC dat “zo’n lijst per definitie problematisch is, juist omdat het salafisme niet onder een noemer valt te vangen” (Kouwenhoven, 2017). Niettemin meldde Nieuwsuur een jaar later dat er volgens een vertrouwelijke memo van de NCTV op dat moment (2018) naar schatting 27 salafistische moskeeën in Nederland zouden zijn (NOS, 2018). Een vertegenwoordiger van een Marokkaanse koepelorganisatie schat dat er 15 tot 20 fundamentalistische moskeeën zijn in Nederland.⁵⁰

Ondanks de beperkte omvang van het salafisme binnen de Nederlandse moslimgemeenschap, is met name de politiek-salafistische stroming dominant in de online informatieverstrekking over de islam (Roex, 2013). Ook zijn ze actief in open en besloten Facebookgroepen, YouTubekanalen en andere sociale media (Van Oordt & Butter, 2015). Volgens de AIVD betreft het een tweede generatie, mediavaardige aanjagers die bekend is met de Nederlandse wetgeving (NCTV, 2020). Hun invloed zou groeien volgens de AIVD.

Organisatievormen

Religieuze opvattingen spelen een rol in de wijze waarop islamitische geloofsgemeenschappen zijn georganiseerd, maar volgens Landman (2014) zijn de huidige organisatiestructuren voornamelijk het resultaat van enerzijds praktische overwegingen en anderzijds de politieke en economische machtsverhoudingen in de verschillende delen van de islamitische wereld. Moslims die naar Nederland kwamen en zich wilden organiseren vielen daarbij terug op zowel herinneringen aan de organisatievormen in het land van herkomst als de beschikbare juridische vormen in het Nederlandse Burgerlijk Wetboek, met name de stichting en de vereniging (waarvan de voordelen besproken zijn onder 0). Naast de flexibiliteit die deze rechtspersonen bieden, is het aantrekkelijk dat deze rechtspersonen eenvoudig kunnen worden opgezet. Er is relatief weinig extern toezicht op stichtingen en verenigingen. En dit, gecombineerd met de constatering dat islamitische organisaties sinds de jaren 90, en daarna nog meer sinds de gebeurtenissen van 11 september 2001, onder een vergrootglas liggen (Hoorens et al. 2015; De Cordier 2009), lijkt een remmende werking te hebben gehad op financiële transparantie bij islamitische instellingen. Daarnaast spelen factoren als bestuurlijke ervaring, financiële kennis, capaciteit, en de inzet van vrijwilligers hierbij mogelijk een rol. Landman (2014) stelt dat de uiteindelijke structuur vaak de uitkomst is van een machtsstrijd, waarin geld doorslaggevend kan zijn. Hij geeft hierbij het voorbeeld van Diyanet, de grootste islamitische koepelorganisatie in Nederland (hieronder uitgebreid toegelicht), die tot stand is gekomen omdat de Turkse overheid de salarissen van de imams kon betalen, wat anders financieel zwaar zou drukken op de lokale gemeenschap. Ondanks de toegenomen kennis van de Nederlandse wet- en regelgeving onder de moskeebestuurders en de versterkte organisatie binnen de moskeeorganisaties, verwacht Landman op basis van het gebrek aan een verankering in een religieuze organisatiecultuur dat de organisatievormen nog lang niet uitgekristalliseerd zijn.

In het complexe islamitische landschap in Nederland, onderscheidt Landman (2014) drie typen van moskeeorganisaties:

⁴⁹ De auteur benadrukt dat deze groep volgt uit een momentopname; de geselecteerde moskeeorganisaties vormen nadrukkelijk geen uitputtend overzicht van salafistische moskeeorganisaties in Nederland.

⁵⁰ Interview [6]

- Moskeeorganisaties aangesloten bij nationale samenwerkingsverbanden die gelinkt zijn aan buitenlandse nationale overheden;
- Moskeeorganisaties die horen bij een transnationale islamitische beweging, waarvan het (doorgaans) lokale afdelingen zijn die vallen onder een internationaal hoofdkwartier en eventueel regionale afdeling; en
- Ongebonden lokale moskeeorganisaties.

Inkomstenbronnen

Ook voor islamitische instellingen spelen donaties een belangrijke rol. *Waqf*, *sadaqah* en *zakat* zijn traditionele islamitisch filantropische instrumenten waarmee financiële transacties gefaciliteerd kunnen worden.⁵¹ Met het zogenaamde *hawala* systeem kunnen gemakkelijk (internationale) transacties gedaan worden.⁵² Het is de vraag of de kosten van grote projecten, zoals een verbouwing of nieuwbouw van een gebedshuis, van enkele tonnen of zelfs miljoenen, door een lokale geloofsgemeenschap van enkele honderden leden kunnen worden bekostigd. Een vertegenwoordiger van een koepelorganisatie geeft aan dat dit onwaarschijnlijk is, ook omdat het doorgaans gemeenschappen betreft die sociaaleconomisch weinig draagkracht hebben.⁵³ Aangezien overheidsfinanciering niet beschikbaar is, zijn externe donaties dan haast onvermijdelijk. Dit kan door de islamitische geloofsgemeenschap in de rest van Nederland aan te spreken, bijvoorbeeld middels *crowdfunding* acties en benefieten. Daarnaast kan er buiten de grenzen gekeken worden, waaronder naar buitenlandse overheidsorganisaties. Geïnterviewden benadrukken dat vanuit de golfstaten de drang om de islamitische gemeenschap te presenteren als macht waar rekening mee moet worden gehouden op het wereldtoneel sterk wordt gevoeld.⁵⁴ De hoge olie-inkomsten zouden het verspreiden van hun visie van de islam kunnen faciliteren, door islamitische initiatieven over de grenzen heen financieel te steunen. In deze context worden met name Saoedi-Arabië, de Verenigde Arabische Emiraten, Koeweit en Qatar als financierende landen genoemd.⁵⁵ Er zijn verscheidene voorvallen bekend, waarbij financieringsaanvragen zijn gedaan bij overheidsgelieerde zakatfondsen, filantropische organisaties of individuele donateurs (Rog et al., 2020). Bovendien spelen tussenpersonen (of organisaties) in Nederland of Europa een rol in het faciliteren van deze aanvragen, zoals Stichting Waqf of Europe Trust. Ten slotte komt tijdens de POCOB-verhoren het beeld naar voren dat de daadwerkelijke financiering veelal via de notaris loopt.⁵⁶

⁵¹ Het RAND Europe-rapport (Hoorens et al. 2015) bevat een uitgebreide toelichting van deze traditionele islamitische financieringsinstrumenten.

⁵² *Hawala* is een informeel banksysteem om geld over te boeken dat voornamelijk wordt gebruikt in het Midden-Oosten, Afrika en Azië. *Hawala* transacties zijn zeer ingewikkeld om te traceren. Het is geen specifiek islamitisch instrument. Volgens een deskundige [3] zou islamitisch financieren – een vorm van bankieren volgens de principes van de *sharia* – geen grote rol in spelen in Nederland.

⁵³ Interview [6]

⁵⁴ Interview [3] en [9]

⁵⁵ Interview [3] en [9], zie ook het eindverslag van de POCOB (Rog et al. 2020)

⁵⁶ Zie verhoren van de heer Salam, 19 februari 2020 (POCOB 2020a, p17-18), Van der Blom, 13 februari 2020 (POCOB 2020b, p21-22) en de heer El Damahoury, 13 februari 2020 (POCOB 2020c, p17-18); Interview [9].

Groepen islamitische geloofsgemeenschappen in Nederland

Binnen de verschillende islamitische groepen bestaan allerlei samenwerkingsverbanden en koepelorganisaties. Er zijn echter grote verschillen in organisatiegraad tussen de etnische achtergrond van de islamitische gemeenschap en de samenwerkingsverbanden. Bovendien benadrukken Rath et al. (1997) dat de islam in Nederland geen simpele voortzetting is van ‘de’ Turkse of ‘de’ Marokkaanse islam, maar het product van de interactie tussen de islamitische geloofsgemeenschap (bijvoorbeeld hun etnische en religieuze achtergrond) en de Nederlandse samenleving (bijvoorbeeld de wettelijke kaders). Ook is het niet altijd makkelijk te doorgronden voor buitenstaanders namens wie de koepelorganisaties exact spreken.⁵⁷ De moslims en geloofsgemeenschappen die onder de noemer ‘overig’ vallen zijn, samengenomen, een zeer diverse groep die nauwelijks is georganiseerd. Hieronder worden de samenwerking en organisatie binnen de te onderscheiden groepen besproken.

3.5.1. Turks-islamitische organisaties

Vergeleken met andere migrantengroepen in Nederland, zijn Turkse moslims goed georganiseerd (Kennispatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). Vrijwel alle Turkse moskeeën in Nederland zijn aangesloten bij een koepelorganisatie. Deze zijn langs religieus-ideologische lijnen georganiseerd. De grootste zijn soennitisch, maar er is bijvoorbeeld ook een groep Alevieten. De koepelorganisaties hebben een ondersteunende en coördinerende rol en treden tevens op als woordvoerder en vertegenwoordigers namens de bij hen aangesloten moskeeën. Doorgaans onderhouden ze ook het contact met buitenlandse zusterorganisaties. Dankzij onder andere deze hoge organisatiegraad nemen Turkse islamitische organisaties vaak een belangrijke positie in in overlegstructuren, zoals het CMO, en zijn ze het sterkst vertegenwoordigd op politiek vlak (Sunier & Landman, 2014).

In het algemeen is de Turkse taal en de band met Turkije belangrijk voor de meeste Turkse moslims (Van Oudenhoven, et al., 2008). De meeste Turkse religieuze groepen zijn toegewijd aan de participatie van de achterban in de Nederlandse samenleving, maar tegelijkertijd is er een sterke focus op de eigen groep (RadarAdvies, 2017). Er bestaat echter een grote interne diversiteit binnen de Turks-Nederlandse gemeenschap, op landelijk en lokaal niveau. Landelijke en lokale koepelorganisaties, samenwerkingsverbanden en groeperingen kunnen overlappen en verschillende visies omvatten. Bovendien voelen Turkse Nederlanders zich niet altijd verbonden of vertegenwoordigd door de verschillende groepen. RadarAdvies (2017) stelde vast dat de voornaamste reden voor Turkse Nederlanders voor het bezoeken van een bepaalde moskee diens nabijheid is, niet de denominatie. Het samenstellen van een helder overzicht is daarom lastig. Wel bleek uit een netwerkanalyse van Van Heelsum & Tillie (1999) dat de Turkse gemeenschap in Nederland op dat moment één netwerk vormde, waarbij bestuurlijke dubbelfuncties verschillende stromingen verbond.

Ideologische tegenstellingen in Turkije werden bij de oprichting van Turks islamitische instellingen in Nederland veelal overgenomen. Desalniettemin vertonen individuele Turkse moskeeën grote onderlinge overeenkomsten met betrekking tot de organisatiestructuur (Sunier & Landman, 2014). Dit is een gevolg van de gedeelde achtergrond als migrantenorganisaties die in het Nederlandse juridische systeem, en dus

⁵⁷ Interview [1]

volgens de Nederlandse juridische voorwaarden en bepalingen, zijn opgericht. De meeste moskeeën hebben de rechtspersoon vereniging of stichting. Dit is onder andere een voorwaarde om deel te kunnen nemen aan inspraakprocedures of voor het verkrijgen van subsidies. Als religieuze organisaties verschillen de Nederlandse moskeeën dus van hun Turkse tegenhangers. Ontwikkelingen in Turkije spelen een rol⁵⁸, maar de interactie met de Nederlandse samenleving speelt eveneens een belangrijke rol in de institutionele evolutie van de Turkse moskeeën.⁵⁹ De islamitische organisaties in Nederland hebben in steeds grotere mate eigen karaktereigenschappen ontwikkeld en zijn verder los komen te staan van de oude migratiepatronen en focus op de etnische en streekloyaliteiten, familiebanden, traditionele structuren en terugkeerperspectieven. Mogelijk draagt dat bij aan pogingen van de Turkse staat om die banden met de diaspora juist weer aan te halen (Sunier & Landman, 2014).

De belangrijkste inkomstenbronnen van moskeeën zijn giften van de geloofsgemeenschap en inkomsten uit religieuze diensten die zij aanbieden, zoals religieus onderwijs (RadarAdvies, 2017). Naast gebedsruimten en religieuze diensten, zijn moskeeën ook andere diensten aan gaan bieden, zoals ruimten waar de gelovigen bijeen kunnen komen na het gebed, zaalverhuur, winkels, huiswerkbegeleiding en cursussen over bijvoorbeeld de Nederlandse taal of samenleving (Sunier & Landman, 2014).

Hieronder bespreken we de belangrijkste Turkse islamitische koepelorganisaties. Er bestaan grote religieus-ideologische verschillen tussen de verschillende koepels, maar daar wordt in dit onderzoek weinig aandacht aan besteed.

Diyanet

Diyanet isleri Baskanligi is het Directoraat, of Presidium, voor Godsdienstzaken van de Turkse overheid. In Nederland wordt het vertegenwoordigd door de koepelorganisatie Islamitische Stichting Nederland (ISN), of het Turkse equivalent Hollanda Diyanet Vakfi (HDV). Doorgaans wordt er kortweg van 'Diyanet' gesproken. De Nederlandse stichting Diyanet heeft met bijna 150 moskeeorganisaties (georganiseerd als stichtingen) het grootste aantal van de Turkse koepelorganisaties (alsmede van alle islamitische koepelorganisaties in het algemeen), en draagt tevens zorg voor de grootste groep Turks-Nederlandse moskeegangers. Het doel van Diyanet is het stimuleren van godsdienst in het privédoel (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019).

Diyanet draagt de officiële Turkse visie van de islam uit (RadarAdvies, 2017; Landman, 2014). Ten opzichte van Milli Görüş en Süleymanlıs presenteert Diyanet zich als het gematigde gezicht van de islam (Sunier & Landman, 2014). Mondiaal religieuze kwesties in de vrijdagpreek worden opgesteld door Diyanet in Turkije, waardoor het mogelijk de geloofsbeleving van Turkse Nederlanders kan beïnvloeden. De rest van de preek wordt echter op lokaal niveau bepaald. Ook de dagelijkse aansturing van de moskeeën wordt gedaan door Turkse Nederlanders; RadarAdvies (2017) vond geen bewijs voor directe en structurele

⁵⁸ De NCTV (2020) constateerde bijvoorbeeld recent dat de voorheen onderdrukte islamistische stromingen en organisaties gestaag meer ruimte krijgen in Turkije, waardoor groeperingen die ideologisch gelieerd zijn aan het radicaal politiek-salafisme en de Moslimbroederschap zichtbaarder zijn in de politiek en samenleving van Turkije. Als gevolg hiervan komen Turkse Nederlanders en islamitische organisaties in Nederland, waaronder Diyanet en Milli Görüş, hierdoor makkelijker in aanraking met radicaal gedachtegoed.

⁵⁹ Deze wordt uitgebreid beschreven in Sunier & Landman (2014)

aansturing van de dagelijkse werkzaamheden door de Turkse overheid, ook niet van de door hen betaalde imams. De banden met de Turkse overheid zijn nochtans evident aanwezig – op centraal niveau profileerde de organisatie zich in de jaren 70 als culturele en religieuze ambassadeur voor Turkije en de Turkse Nederlanders (Sunier & Landman, 2014). Landman (2014) merkt tevens op dat er in het huishoudelijk reglement staat dat de bestuursleden van Diyanetmoskeeën de Turkse nationaliteit dienen te hebben. Voorheen werd het voorzitterschap van de ISN steeds bekleed door een attaché voor godsdienstzaken van de Turkse ambassade in Den Haag, maar hiervan heeft de overheid in 2017 gezegd dat dit ongewenste vermenging van politiek en religie is, waarop ISN de organisatiestructuur heeft aangepast (Koolmees, 2020a). Het Turkse directoraat financiert en faciliteert moskeeën, imams en religieuze activiteiten, óók in Nederland (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). Het directoraat in Turkije stuurt opgeleide imams naar Nederland voor een periode van maximaal vier jaar en betaalt dus hun salarissen. De mate waarin deze invloed valt onder de “ongewenste beïnvloeding”, is aan discussie onderhevig. Aan de ene kant valt Turkije onder de “onvrije landen” volgens de door de POCOB gehanteerde “Freedom Score” van de Freedom House.⁶⁰ Aan de andere kant geeft een bestuurder van ISN recentelijk in de media aan dat Diyanet-imams juist een belangrijke kracht vormen tegen radicalisme (Trouw, 2020a).

ISN heeft de moskeeën in eigendom, biedt richtlijnen voor bestuur en de financiële verantwoording van de organisaties (en houdt hier toezicht op) en geeft aansturing op bepaalde religieuze activiteiten (Landman 2014). Ook beoordeelt zij plannen voor de bouw van nieuwe moskeeën en financiert ISN een derde van de kosten in het geval van nieuwbouw (RadarAdvies, 2017). Het overige bedrag moet de lokale organisatie zelf bijeenbrengen. RadarAdvies (2017) acht het zeer aannemelijk dat de moskeeën voor de bouw of het beheer van de moskee geen buitenlandse financiering nodig hebben. Wel kunnen de lokale moskeeën gelden ontvangen vanuit het Departement voor Turken in het Buitenland van de Turkse overheid voor bijvoorbeeld Turkijereizen en informatiebijeenkomsten. De overige financiering komt uit contributies, donaties, subsidies, zaalverhuur en de verkoop van boeken of levensmiddelen (Landman, 2014). Schriftelijke toestemming van ISN is vereist om bestedingen te doen van boven de 10.000 euro.

Milli Görüş

Milli Görüş⁶¹ is van oorsprong een sociale en politieke beweging die een samenleving op islamitische grondvesten voorstaat (Sunier & Landman, 2014). In tegenstelling tot Diyanet willen zij geen overheidsbemoediging met de religie, van de Nederlandse overheid noch van de Turkse (RadarAdvies, 2017). Door een breuk in 1996 van Milli Görüş bewegingen binnen en buiten Europa, is er überhaupt geen directe beïnvloeding meer vanuit een in Turkije gevestigde Milli Görüş organisatie.

In Nederland zijn twee koepelorganisaties aangesloten bij Milli Görüş: de Nederlandse Islamitische Federatie (NIF), ook wel Milli Görüş *Zuid*, en de stichting Milli Görüş Nederland (MGN), ook wel Milli

⁶⁰ Zie: <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores>

⁶¹ De naam Milli Görüş betekent “nationale visie”, naar een manifest van de Turkse politicus en islamitische leider Necmettin Erbakan uit 1969. Erbakan keerde zich tegen de seculiere beginselen van de Turkse staat en de seculiere invloed van de westerse wereld. Hij was daarmee het gezicht van de politieke islam. De verschillende politieke partijen die hij oprichtte werden doorgaans uiteindelijk verboden door de staat (Landman, 2014).

Görüs *Noord*. Beiden hebben rond de 20 moskeeën (NIF, 2020; Milli Görüş Nederland, 2020a). Zij zijn statutair ingebed in een Europese koepelorganisatie gevestigd in het Duitse Keulen: *Islamische Gemeinschaft Milli Görüş* (IGMG). In totaal zijn 38 koepelorganisaties aangesloten bij IGMG, waar 525 moskeeën en onderwijscentra onder vallen.⁶² Binnen de beweging is er sprake van een breuk tussen de oude en jonge generatie, waarbij de jonge generatie in tegenstelling tot de oude generatie wel toenadering zoekt tot de niet-islamitische omgeving in Europa (Landman, 2014). De koers van Milli Görüş zou daarom volgens Kennisplatform Integratie en Samenleving en Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2019) tegenwoordig meer gericht zijn op belangenbehartiging van de leden (in totaal zo'n 30.000 in Nederland) dan op het streven naar een islamitische staat. Bij de ontwikkeling van bijvoorbeeld lesmaterialen houdt het hoofdkantoor rekening met Europese normen en waarden.⁶³

Op basis van de statuten stelt RadarAdvies (2017) vast dat de centrale aansturing van de moskeeën sterker is dan bij andere Turkse koepelorganisaties. Zo worden de voorzitters van de twee koepelorganisaties benoemd en betaald vanuit het hoofdkantoor in Duitsland, en zijn zij betrokken bij het beheer en de bouw van moskeeën in Nederland. De overige bestuursleden worden dan weer door de voorzitters gekozen – de aangesloten moskeeën hebben hier geen zeggenschap in (Landman, 2014). Ook kan het hoofdkantoor bestuursleden ontslaan of schorsen en oefent het toezicht uit op de financiën. De twee Nederlandse koepelorganisaties benoemen bestuursleden van de aangesloten moskeeën en kunnen deze bestuurders tevens schorsen en ontslaan. Daarnaast zouden imams door hen gecontroleerd worden. Ondanks de hiërarchische structuur benadrukt MGN dat zij formeel en inhoudelijk zelfstandig en onafhankelijk opereren (Milli Görüş Nederland, 2020b). RadarAdvies (2017) concludeert op basis van onderzoek dat er ruimte is voor lokale initiatieven en intern debat. Evenzo gaf een vertegenwoordiger van een koepelorganisatie aan dat zij binnen het eigen bestuur beslissingen nemen en dat deze niet vanuit Duitsland worden opgelegd.⁶⁴ Er bestaat een gedeelde visie, maar de Nederlandse koepelorganisatie en de aangesloten moskeeën voeren hun eigen beleid. Voor algemene zaken kunnen het hoofdkantoor en de koepelorganisaties adviezen opstellen, maar moskeeën zijn vrij om te bepalen of ze die zullen volgen.

Milli Görüş imams worden betaald door de lokale gemeenschap (RadarAdvies, 2017). Naast het loon van vast personeel zijn belangrijke uitgaven onder andere het onderhoud aan de moskee (zoals schoonmaak), gas, water en elektriciteitskosten en, indien het gebouw niet in bezit is, huurkosten of een islamitische hypotheek.⁶⁵ Een andere grote uitgave voor moskeeën die wordt genoemd door een vertegenwoordiger van een koepelorganisatie zijn verzekeringskosten.⁶⁶ Volgens deze vertegenwoordiger worden door recente berichtgeving over aanslagen op moskeeën deze tegenwoordig als risico-object aangemerkt door verzekeraars, wat zich vertaalt in een hogere verzekering. Inkomsten komen met name uit ledengeld. Ook

⁶² Interview [7]

⁶³ Interview [7]

⁶⁴ Interview [7]

⁶⁵ Interview [7]. Binnen de islam bestaat er een verbod op *riba*, waardoor rente niet is toegestaan en een gangbare hypotheek dus niet wenselijk geacht kan worden. Islamitisch bankieren betreft participaties waarbij de winstdeling plaatsvindt tussen de geldgever en de ondernemer. Er bestaan verschillende varianten, maar in de praktijk worden vooral vormen als *murabaha* gebruikt, waarbij de financier een product koopt ten behoeve van de klant, en dat doorverkoop met een winstplag. Interview [3].

⁶⁶ Interview [7]

bestaat er een verplichte betaling tegenover de onderwijsdiensten van Milli Görüş. Sommige moskeeën hebben ook inkomsten uit verhuur, zoals moskeeën met een kapperszaak, ledenwinkel of theelokaal; of moskeeën die zelfs woningen in het moskegebouw verhuren. In incidentele gevallen worden er ook giften ontvangen van oud-leden die terug zijn gegaan naar Turkije. In een uitzonderlijk geval is het tevens voorgekomen dat een geldbedrag is ontvangen vanuit het Duitse hoofdkantoor, voor het opzetten van een onderwijscentrum waarvoor ook buiten Nederland, maar binnen Milli Görüş, werd gecollecteerd. Deze manier van elkaar ondersteunen, doorgaans binnen de koepelorganisatie, is een gebruikelijke vorm van financieren binnen Milli Görüş. Zo kan een grote uitgave, zoals de verbouwing van een moskee, worden gefinancierd door traditionele en inventieve inzamelingsacties op te zetten binnen de gemeenschap. Ook bij financiële problemen dient er eerst naar de mogelijkheden binnen de Nederlandse koepelorganisatie te worden gekeken, en indien dit niet toereikend is, kan het internationale Milli Görüş netwerk (van meer dan 500 moskeeorganisaties) worden aangesproken. Andere vormen van buitenlandse financiering, zoals financiële steun van buitenlandse organisaties, zouden niet voorkomen.

De goede doelenstichting Hasene verwerkt de aalmoezen die door de Milli Görüş geloofsgemeenschappen gegeven worden, zoals *zakat* en *fitra* (tijdens de ramadan). Voor de bouw en het beheer van Milli Görüş moskeeën is de Stichting Nederlandse Moskeeënbouw- en Ondersteuningsgemeenschap (NMOG) opgezet.

Overige Turks-islamitische stromingen en bewegingen

Naast Diyanet en Milli Görüş zijn er verschillende andere stromingen en bewegingen te herkennen binnen de Turks-islamitische gemeenschap, waaronder de Süleymancı-beweging, het alevitisme, de Nurcu-beweging en de Gülen-beweging. Van deze groepen is het echter niet exact bekend welke moskeeën erbij aangesloten zijn. Daarom zijn ze niet als zodanig te herkennen in onze steekproef. Voor de volledigheid worden ze kort toegelicht in Bijlage H.

3.5.2. Marokkaans-islamitische organisaties

Ook de Marokkaans-islamitische organisaties vormen geen op zichzelf staande religieuze stroming (ze zijn bijna allemaal soennitisch), maar eerder een reeks van koepels gebaseerd op etniciteit. Als geheel zijn ze echter duidelijk te onderscheiden van de groep Turkse islamitische organisaties. De verhoudingen zijn minder hiërarchisch en er bestaat minder samenhang tussen verschillende organisaties (Butter & Van Oordt, 2017). Historisch zouden er ook meer conflicten en rivaliteit hebben bestaan tussen de Marokkaans-islamitische organisaties (Van Heelsum, 2001). Binnen de Marokkaans-islamitische geloofsgemeenschappen zijn verschillende religieuze en ideologische stromingen actief, maar hier zijn geen landelijke koepelorganisaties uit voortgekomen zoals die binnen de Turkse gemeenschap te vinden zijn. De strijd om invloed van de diverse stromingen kan tot binnen de plaatselijke moskeeën gevoerd worden op basis van uiteenlopende tegenstellingen, en verloopt niet louter langs etnische lijnen (Berbers en Arabieren) of gedeelde streek van herkomst (Landman, 2014). Dit maakt het een divers en complex landschap.

Tevens zijn, in vergelijking met de Turkse moskeeën en dan met name die van Diyanet, de banden met het land van herkomst, Marokko, minder direct. Net als Turkije heeft de Marokkaanse staat een directoraat voor religieuze zaken. Pogingen vanuit Marokko om Marokkaanse organisaties in het buitenland te beïnvloeden zijn er zeker geweest, maar minder effectief (Butter & Van Oordt, 2017; Landman, 2014; Van Oudenhoven, et al., 2008). Landman (2014) schreef in 2014 dat de Marokkaanse autoriteiten ook toen

nog probeerden invloed uit te oefenen op Marokkanen in het buitenland, onder andere door een in de Marokkaanse tradities gewortelde islaminterpretatie te propageren die als gematigd alternatief werd gezet tegenover de meer radicale interpretatie van sommige stromingen afkomstig uit de golfstaten. Hiertoe worden bijvoorbeeld conferenties in Marokko georganiseerd over de islam in Europa, waarvoor imams van Nederlandse moskeeën worden uitgenodigd. In vergelijking met Diyanet zijn deze relaties echter veel vrijblijvender en minder geïnstitutionaliseerd.

Volgens Van Oudenhoven, et al. (2008, p.56) is de stichting van moskeeën en het aannemen van imams “een zaak van de lokale gemeenschappen zelf”. Een van de mogelijke verklaringen hiervoor is dat in het Rifgebergte, de onherbergzame regio waaruit een groot gedeelte van de Marokkaanse Nederlanders afkomstig is, de meeste zaken op lokaal niveau geregeld werden (Landman, 1992b). In tegenstelling tot Turkse moskeeën die vaak vallen onder een landelijke overkoepelende stichting, zijn vrijwel alle moskeeën met een Marokkaanse signatuur in eigendom van een plaatselijke, onafhankelijke islamitische vereniging of stichting (Landman, 2014).

Ondanks dat sommige Marokkaans-islamitische organisaties verenigd zijn in koepelorganisaties, is het lastig om de Marokkaanse moslims in Nederland in groepen in te delen (Van Oudenhoven, et al., 2008). Naast een reeks regionale koepelorganisaties, bestaan er twee koepelorganisaties die op landelijk niveau opereren: de Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties in Nederland (UMMON) en de Raad van Marokkaanse Moskeeën Nederland (RMMN). Begin jaren 80 zou UMMON zo'n 80% van de moskeeën met een Marokkaanse signatuur omvatten. Dat veranderde echter toen ze in 1993 werd beschuldigd te sterk verbonden te zijn met de Marokkaanse overheid, waarna een groot gedeelte van de moskeeën de koepelorganisatie verlieten (Landman, 2014). Tegenwoordig zou ongeveer de helft, zo'n 90 moskeeën met een Marokkaanse signatuur, zijn aangesloten bij UMMON (Butter & Van Oordt, 2017). De verbondenheid van de lidorganisaties met de koepel zou sterk uiteenlopen. Formeel heeft de vereniging geen geregistreerde leden en bestaat er dus geen juridische binding tussen de plaatselijke moskeevereniging of -stichting en de koepelorganisatie (Landman 2014). De UMMON zou geen invloed op het beleid van de aangesloten organisaties uitoefenen en slechts een beperkte coördinerende en ondersteunende rol vervullen tussen de verschillende aangesloten organisaties. Tevens zou UMMON als intermediair optreden tussen de Nederlandse overheid en buitenlandse overheden (Butter & Van Oordt, 2017). Momenteel is beschikbare informatie over de UMMON in het algemeen uiterst beperkt. Zo heeft de koepelorganisatie bijvoorbeeld geen eigen website en konden wij geen contactgegevens traceren.⁶⁷

De tweede landelijke koepelorganisatie, de RMMN, is een jongere organisatie; opgericht in 2006, toen de UMMON al drie decennia actief was. De RMMN geeft ook aan zich te richten op coördinatie, ondersteuning en belangenbehartiging (RMMN, 2020). Het is niet duidelijk welke moskeeën de RMMN vertegenwoordigt, maar volgens de website zijn verschillende regionale Marokkaanse koepelorganisaties aangesloten bij de RMMN. Recentelijk zou de organisatiestructuur van het RMMN worden hervormd, waarna het de bedoeling is dat de lidorganisaties zich statutair committeren aan de doelstellingen van het RMMN. Onlangs werd tevens bekend dat het RMMN zich ook heeft aangesloten bij het CMO (CMO, 2020b).

⁶⁷ Bovendien is voormalig bestuurder van de UMMON, Driss Boujoufi, inmiddels vice-voorzitter van het CMO.

Naast de landelijke koepels bestaan er een aantal regionale koepels waar moskeeën met een Marokkaanse signatuur bij zijn aangesloten. Deze zijn doorgaans sterker georganiseerd dan de landelijke koepels (Trouw, 2020b). Tabel 3-5 geeft een overzicht van enkele van deze koepelorganisaties.

Tabel 3-5. Regionale koepelorganisaties

Regionale koepelorganisaties
Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) ^A
Federatie Islamitische Organisaties, Den Haag (FIO) ^A
Samenwerking Islamitische Organisaties Regio Haaglanden (SIORH) ^A
Samenwerking Moskeebesturen Brabant en Zeeland (SMBZ) ^A
Vereniging Marokkaanse Moskeeën Zuid-Nederland (VMMZN) ^B
Samenwerking Moskeeën Utrecht en Omgeving (SMUO) ^B
Raad van Marokkaanse Moskeeën in Noord-Holland (RVMNH) ^B
Unie van Marokkaanse Moskeeën in Amsterdam en omstreken ^C
Marokkaanse Moskeeën Unie Midden Holland e.o. ^C
Limburgse Islamitische Raad ^C
Raad van Marokkaanse Moskeeën Utrecht e.o. ^C
Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders (SMN) ^C
Nederlandse Islamitische Raad (NIR) ^D

A: Sommige manifesteren zich als Marokkaanse koepels; anderen zijn interetnisch. B: Weinig tot geen publieke informatie beschikbaar. C: Worden genoemd op de website van de RMMN. D: Voorheen onderdeel van het CMO. Onduidelijk of deze koepelorganisatie nog bestaat.

Ook bij deze regionale koepelorganisaties is het echter niet altijd duidelijk namens welke achterban zij precies spreken. Samenvattend kan worden gesteld dat de organisatie van moskeeën met een Marokkaanse signatuur in Nederland als groep kan worden gekarakteriseerd als een versplinterd geheel met een bepaalde mate van interne verdeeldheid. Onder deze geloofsgemeenschap lijkt een afkeer te bestaan van landelijke koepelorganisaties die namens hen zouden spreken.

Over de financiële huishouding van moskeeën met een Marokkaanse signatuur is weinig literatuur of algemene informatie beschikbaar. Uit interviews en achtergrondgesprekken blijkt dat net als voor de Turkse moskeeën, de inkomsten grotendeels worden gegenereerd onder de eigen leden. Daarnaast worden geregeld activiteiten zoals conferenties, lezingen of veilingen georganiseerd, waarbij om donaties wordt gevraagd. Veel moskeeën met nieuwbouwplannen organiseren online benefietacties, waarbij direct met Ideal of een Tikkie kan worden gedoneerd. Enkelen maken daarbij, veelal via hun eigen Facebookpagina, gebruik van het online platform HudaTV, een gratis internetstreamingsdienst specifiek gericht op inzamelingen ten

gunste van het bouwen van moskeeën en overige charitatieve doeleinden.⁶⁸ Ook wordt door geïnterviewden melding gemaakt van een trend richting het ontwikkelen van nieuwe verdienmodellen voor het genereren van inkomsten voor de moskee.⁶⁹ In het kader hiervan worden bijvoorbeeld het exploiteren van een winkeltje, de verhuur van vergaderzalen of zelfs vastgoedontwikkeling genoemd.⁷⁰

3.5.3. Surinaams-islamitische en Indonesisch-islamitische organisaties

Slechts een klein gedeelte van de Nederlanders van Surinaamse en Indonesische afkomst is moslim. Het zou gaan om zo'n 33.000 Surinaamse moslims en enkele duizenden Indonesische moslims (Van Oudenhoven, et al., 2008). De twee groepen zijn voornamelijk verbonden doordat een groot gedeelte van de Indonesische moslims naar Nederland is gekomen via Suriname. Het betreft voornamelijk soennitische moslims. De Indonesische moslims waren de eerste moslimimmigranten in Nederland. Zij vestigden zich hier al voor de Tweede Wereldoorlog. Surinaamse moslims arriveerden met name in de jaren 70 in Nederland. Zij behoorden overwegend tot twee etnische groepen: de Hindoestanen en de Javanen (Landman, 2014).

De grootste Surinaamse koepelorganisatie in Nederland is de World Islamic Mission (WIM), waarbij zo'n 25 moskeeën zijn aangesloten (Butter & Van Oordt, 2017). Deze koepel verenigt de soennitische Hindostanen⁷¹, en omvat daarmee ook Pakistaanse moslims. De Lahore Ahmadiyya-beweging heeft zeven moskeeën in Nederland, maar ook deze stroming heeft niet louter Surinaamse Nederlanders als aanhangers (bijvoorbeeld ook een groep Indonesische volgelingen). De koepelorganisaties geassocieerd met deze beweging zijn de Federatie Ahmadiyya Anjumans Isha'at Islam Nederland (FAAIIN) en de Ahmadiyya Muslim Missie. Door verdeeldheid binnen de FAAIIN hebben drie van de vier lidmoskeeën tevens een andere koepelorganisatie opgericht: de Unie van Lahore Ahmadiyya Organisaties Nederland (ULAMON) (AAIU, 2020). Daarnaast zijn er naar schatting zeven instellingen in Nederland die behoren tot de Javaans-islamitische (soennitische) beweging (Butter & Van Oordt, 2017). Moskeewijzer telt in totaal zeven Indonesische moskeeën, waaronder twee Molukse moskeeën (Moskeewijzer, 2020). Ten slotte is er een kleine groep aanhangers van de uit Pakistan afkomstige Minhaj-ul-Quran, waarvan er één moskee is in Nederland (Butter & Van Oordt, 2017).

3.5.4. Overige stromingen en koepelorganisaties

De groep die overblijft, is zeer divers. Moslims die niet tot bovenstaande groepen gerekend kunnen worden zijn bijvoorbeeld groepen die recenter naar Nederland zijn gekomen, zoals islamitische migranten uit Irak, Afghanistan, Iran, Syrië en Somalië (Van Oudenhoven, et al., 2008). Door hun latere komst naar Nederland, veelal als vluchteling, zullen door deze groepen minder moskeeën gesticht zijn. Doorgaans bezoeken zij moskeeën die onder een van de andere categorieën vallen (Butter & Van Oordt, 2017). Wel bestaat er een landelijk netwerk van nieuwe moslims in Nederland: het Landelijk Platform Nieuwe Moslims (LPNM). Groepen die wél reeds hun eigen moskeeën hebben opgericht in Nederland zijn Bosniakken,

⁶⁸ Interview [9]. Zie ook: <https://www.hudatv.nl/>

⁶⁹ Interview [6]

⁷⁰ Interview [6] en [9]

⁷¹ 'Hindostanen' vormen tezamen een etnische groep bestaande uit (nazaten van) hindoestanen, moslims en christenen die ooit als Brits-Indische contractarbeiders naar Suriname kwamen, en later naar Nederland.

Eritreeërs en Palestijnen. De zeven Bosnische moskeeën in Nederland zijn tevens verenigd in een koepelorganisatie: de Islamitische Vereniging voor Bosniaks, die is aangesloten bij het CMO. Tot slot bestaat er een interetnische koepelorganisatie gericht op sjiïeten: de Overkoepelende Sjiïtische Vereniging (OSV).

3.6. Conclusies

Wijzend op de **scheiding van kerk en staat** is de Nederlandse overheid van oudsher terughoudend opgetreden ten opzichte van religieuze instellingen. Voor geloofsgemeenschappen heeft dit geresulteerd in een grote mate van organisatorische vrijheid. Religieuze instellingen vallen weliswaar binnen de wettelijke kaders van de Nederlandse rechtstaat, maar de eisen aan hun interne organisatie, en derhalve aan hun financiering, zijn zeer gering. Ondanks de scheiding van kerk en staat heeft de Nederlandse overheid in het verleden aanmerkelijke financiële ondersteuning gegeven aan religieuze instellingen uit de publieke middelen. Pas sinds begin jaren 80 zijn religieuze instellingen in Nederland grotendeels op zichzelf aangewezen voor hun financiering.

Religieuze instellingen zijn op uiteenlopende wijze georganiseerd. De organisatievorm zegt iets over de onafhankelijkheid van een lokale instelling om eigen (financieel) beleid te bepalen. **Christelijke geloofsgemeenschappen**, waaronder de RKK, de PKN, de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), de Gereformeerde Gemeenten, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Hersteld Hervormde Kerk, de Anglicaanse Kerk in Nederland en sommige migrantenkerken, hebben zich georganiseerd als kerkgenootschap. De interne organisatie van een christelijk kerkgenootschap kan hiërarchisch van aard zijn en de nationale grenzen overschrijden, zoals bij de episcopaal-hiërarchische RKK, maar kan ook juist van onderop op lokaal niveau georganiseerd zijn, zoals bij de presbyteriaal-synodale protestantse kerkgenootschappen. Dit laat onverlet dat de meeste individuele parochies, gemeenten en kerken doorgaans op lokaal niveau verantwoordelijk zijn voor het rondkrijgen van de begroting en het opstellen van hun jaarrekening. Dit geldt over het algemeen ook voor migrantenkerken, waarbij de variatie in de organisatiestructuren nóg groter is; deze kerken behoren tot allerlei christelijke stromingen, zijn op diverse manieren georganiseerd (vaak ook als stichting) en onderhouden uiteenlopende (financiële) relaties met het buitenland.

In vergelijking met de traditionele christelijke instellingen zijn **islamitische geloofsgemeenschappen** minder sterk georganiseerd. Het zijn relatief jonge instellingen waarvan de organisatie nog niet uitgekristalliseerd is. Doordat de moskeeën veelal zijn geordend langs etnische lijnen is er een duidelijk onderscheid te maken tussen islamitische instellingen van Turkse, Marokkaanse en ‘overige’ signatuur. De Turkse moskeeën kennen de hoogste organisatiegraad en zijn vrijwel allemaal aangesloten bij een van de islamitische koepelorganisaties zoals Diyanet (ISN) en Milli Görüş (Noord en Zuid). De moskeeën met een Marokkaanse signatuur zijn een herkenbare groep, maar in vergelijking met de Turkse moskeeën bestaat er intern minder onderlinge samenhang en zijn de verhoudingen minder hiërarchisch. De groep moskeeën die overblijft, is zeer divers en bestaat voornamelijk uit Surinaamse, Indonesische, overige of ongebonden lokale moskeeoorganisaties.

Onderzoeksvraag 1. Welke typen inkomsten hebben kerken en andere gebedshuizen in Nederland?

Religieuze instellingen hebben inkomsten uit verschillende bronnen, waaronder uit werving bij levende particulieren, bedrijven, fondsen en/of kansspelen, uit overheidssubsidies (bijv. rijkssubsidieering instandhouding monumenten), nalatenschappen van particulieren, uit diensten (bijv. onderwijs), in natura (bijv. donaties van goederen of financiering van een voorganger), uit onroerende zaken en inkomsten uit rente of dividendenbeleggingen.

Financiering vanuit de Nederlandse overheid is beperkt. Indirect is hiervan sprake door de belastingvoordelen die de wet religieuze instellingen biedt, zoals in het kader van de ANBI-regeling. Inkomsten uit vermogen en bezittingen (de laatste twee categorieën) zijn groter onder de traditionele christelijke kerkgenootschappen: doordat deze kerken al eeuwenlang in Nederland gevestigd zijn, hebben zij in sommige gevallen een groot vermogen op kunnen bouwen. Dit geldt met name voor de RKK, waar het gaat om ongeveer 40 procent van de totale inkomsten. Voor alle religieuze instellingen (op groepsniveau) geldt echter dat het overgrote deel van de inkomsten afkomstig is uit wervingsactiviteiten. Met name geloofsgemeenschappen die recenter gevormd zijn in Nederland, zoals islamitische gemeenschappen en migrantenkerken, zijn sterk afhankelijk van giften van de geloofsgemeenschap of derden. De gemiddeld zwakkere sociaaleconomische positie van hun achterban zorgt er vervolgens voor dat deze instellingen doorgaans minder draagkrachtig zijn, en dit kan bijvoorbeeld het realiseren van adequate huisvesting bemoeilijken. Naast het aanspreken van de leden, bredere geloofsgemeenschap, derde sector en particuliere instellingen, kan dan ook naar buitenlandse financiers gezocht worden. Dergelijke steun hoeft niet direct van een buitenlandse staat ontvangen te worden, maar kan ook door een beroep te doen op het internationale netwerk waar de instelling onderdeel van uitmaakt.

Buitenlandse financiering is met name onderzocht onder moskeeën en lijkt in sommige gevallen structureel plaats te vinden, zoals de financiering van Diyanet-imams door de Turkse overheid. Over migrantenkerken is relatief weinig bekend, maar volgens de literatuur en experts is het aannemelijk dat buitenlandse financiering ook hier voorkomt, bijvoorbeeld bij de ondersteuning voor de aanschaf van een kerkgebouw. Bij de traditionele christelijke kerkgenootschappen, tot slot, lijkt buitenlandse financiering niet gebruikelijk en zou er volgens betrokkenen ook niet naar gestreefd worden, omdat enerzijds de noodzaak voor aanvullende financiering minder aanwezig is (eventuele tekorten worden opgevangen door sanering) en anderzijds er veelal geen internationaal netwerk is dat aangesproken kan worden. Hooguit worden fondsen geworven onder (oud)leden van Nederlandse kerken die woonachtig zijn in nabijgelegen landen als België of Duitsland.

4. Resultaten van de enquête

Onder een steekproef van religieuze instellingen in Nederland hebben we een online enquête afgenomen met vragen over hun financiële huishouding. Gegevens over de financiën van christelijke en islamitische geloofsgemeenschappen werden verzameld om inzicht te krijgen in de inkomstenpatronen van religieuze instellingen tussen en binnen de verschillende groepen en gezindten. Om de enquête niet onnodig lang te maken, waren de enquêtevragen gericht op eventuele financiering ontvangen uit het buitenland. Hierbij hebben we geprobeerd de relatieve omvang van eventuele financiering uit het buitenland inzichtelijk te maken: hoe verhouden deze inkomsten zich tot het totale bedrag aan inkomsten? Waar buitenlandse financiering gerapporteerd werd, werden er vervolgvragen gesteld over bijvoorbeeld uit welk(e) land(en) de financiering afkomstig was en of er bepaalde voorwaarden verbonden waren aan de financiering.

In dit hoofdstuk bespreken we de resultaten van de enquête. Voor we ingaan op de financiën van de instellingen, reflecteren we op de respons op de enquête (4.1). Daarna gaan we kort in op enkele algemene kenmerken van de deelnemende religieuze instellingen (4.2). Daarop volgt de toelichting van de bevindingen per groep (0). Vervolgens worden een aantal evidente beperkingen van deze bevindingen uiteengezet (4.4). Tot slot sluiten we ook dit hoofdstuk af met enkele conclusies op basis van de enquêteresultaten (4.5).

Enquêtevragen

Na enkele algemene vragen over de kenmerken van de instelling, volgde een vraag over het totale bedrag aan opbrengsten van de instelling over het jaar 2018. Deze vraag is van belang om een inzicht te krijgen in de relatieve omvang van buitenlandse financiering voor een specifieke instelling. Hierop volgde de vraag of er in 2018 **financiële steun** uit het buitenland was ontvangen. Als hier sprake van was, werden verschillende opvolgvragen gesteld over deze financiële steun, zoals de hoogte van het bedrag, vanuit welk land of welke landen het bedrag ontvangen was, en of er voorwaarden verbonden waren aan de transactie. Wanneer er geen sprake was van financiële steun, werden deze opvolgvragen automatisch overgeslagen. Omdat wij onder buitenlandse financiering tevens **materiële steun** verstaan, werd hierna gevraagd of de instelling donaties, giften of steun in natura uit het buitenland ontving in het jaar 2018. Waar dat het geval was werden vergelijkbare vragen over het bedrag, de herkomst en mogelijke voorwaarden gesteld. Het volgende thema was **buitenlandse financiering in de periode vóór en na het jaar 2018**. Door deze vragen mee te nemen, sloot de enquête beter aan op de bevindingen uit de mediabronnen, waar we niet uitsluitend op het jaar 2018 hebben gefocust. Wederom werden hierna naar de bedragen, herkomst en mogelijke voorwaarden van deze financiering gevraagd. De enquête werd afgesloten met de vraag of we de instelling in een volgende

fase van het onderzoek eventueel nogmaals mochten benaderen voor nadere toelichting, bijvoorbeeld in het kader van de casestudies. De volledige vragenlijst is te vinden in Bijlage C.

Uitnodigingen

In de uitnodiging en de introductiepagina van de enquête werden kort de context, aanleiding, afbakening en het doel van het onderzoek toegelicht, evenals een toelichting van de bureaus RAND Europe en Breuer&Intraval. Daarnaast benadrukten we dat deelname op vrijwillige basis was, dat vragen onbeantwoord gelaten mochten worden, en dat we niet herkenbaar over individuele instellingen zouden rapporteren om vertrouwelijkheid te kunnen garanderen. Om ook geen inbreuk te doen op de anonimiteit van specifieke particuliere of andere donoren, hebben we niet naar hun identiteit gevraagd. Tot slot werd vermeld dat de vragenlijst beschikbaar was in het Nederlands, Engels, Arabisch en Turks. De uitnodiging ging gepaard met een link naar de online enquête en de unieke inloggegevens (gebruikersnaam en wachtwoord) voor die specifieke instelling.

4.1. Respons

De respons van de verschillende groepen op de enquête wordt weergegeven in Tabel 4-1. Er is te zien dat 276 religieuze instellingen in Nederland de enquête hebben ingevuld. Dit is 26% van het totaal aantal instellingen dat we hebben benaderd.

Tabel 4-1. Deelname aan het onderzoek per religieuze groep

Gezindte of groep	Aantal instellingen ⁷²	Totaal benaderd	Enquêtes voltooid	Respons
Christelijke geloofsgemeenschappen	3.642	676	211	31%
- Katholicisme	594	70	48	69%
- RKK	594	70	48	69%
- Protestantisme	2.402	198	95	48%
- PKN ⁷³	1.662	100	46	46%
- Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	267	25	15	60%
- Gereformeerde Gemeenten	150	20	13	65%
- Christelijke Gereformeerde Kerken	189	20	7	35%
- Hersteld Hervormde Kerk	118	20	10	50%
- Anglicaanse Kerk in Nederland	16	13	4	31%
- Migrantenkerken ⁷⁴	646	408	68	17%
Islamitische geloofsgemeenschappen	493	371	65	18%
- Turks	233	204	50	25%
- Diyanet	148	148	31	21%
- Milli Görüş (MGN & NIF)	41	41	18	44%
- Overig	44	15	1	7%
- Van Marokkaanse signatuur	180	120	12	10%
- Overig ⁷⁵	80	47	3	6%
Totaal	4.135	1.047	276	26%

Bij de traditionele christelijke kerkgenootschappen die aangesloten zijn bij het CIO hebben we een aselekt steekproef getrokken en, mede door de medewerking van de kerkgenootschappen, is de respons daar relatief hoog geweest en hebben we de gewenste respons bereikt. Binnen deze groep was de respons onder de migrantenkerken echter minder hoog. Medewerking vanuit SKIN kwam in een laat stadium van het onderzoek en was minder verregaand dan in het geval van de kerken aangesloten bij het CIO. Niettemin heeft het eveneens bijgedragen aan een uiteindelijk hogere respons. Bovendien staat deze groep ook bekend als lastiger te bereiken en omvat de groep een enorme variëteit aan herkomstregio's, waardoor het denkbaar is dat de vier beschikbare talen voor het invullen van de enquête niet toereikend zijn geweest voor bepaalde geloofsgemeenschappen. De respons wordt daarnaast enigszins vertekend doordat enkele migrantenkerken

⁷² Niet in alle gevallen betreffen de aantallen hier het totaal aantal instellingen. De genoemde aantallen omvatten de individuele instellingen die wij bij naam hebben geïdentificeerd. Voor schattingen van de totale omvang van de verschillende groepen, zie Tabel 3-1.

⁷³ Het genoemde totaal aantal is groter dan het aantal gemeenten genoemd in Tabel 3-1. Dit komt omdat de opgestelde lijst van instellingen ook bijvoorbeeld wijkgemeenten en experimentele kerkvormen zoals pioniersplekken bevat, die aangesloten zijn bij een andere PKN-gemeente. In sommige gevallen beheren zij echter hun eigen financiën en we wilden ze niet bij voorbaat uitsluiten.

⁷⁴ Op basis van het SKIN-ledenbestand. Deze groep omvat een klein aantal instellingen die ook onder een van de andere kerkgenootschappen vallen.

⁷⁵ Het aantal instellingen is hier te klein geschat om verder onderscheid te maken zonder de anonimiteit van de instellingen te riskeren.

als kerkgenootschap hebben gereageerd op de enquête in plaats van als individuele kerkgemeente. De opgetelde resultaten voor de christelijke geloofsgemeenschappen zijn niet even alomvattend als de resultaten voor de islamitische instellingen. Christelijke instellingen zijn in dit onderzoek vertegenwoordigd door de zeven grootste christelijke kerkgenootschappen en de migrantenkerken. Kleinere christelijke kerkgenootschappen of eventueel onafhankelijk opererende kerken zijn dus niet vertegenwoordigd in de steekproef, hetgeen directe vergelijkingen tussen de islam en het christendom enigszins beperkt. Samengenomen zijn de kerkgenootschappen binnen het bereik van dit onderzoek wel goed voor de overgrote meerderheid van kerken in Nederland.

De respons onder de islamitische instellingen ligt lager dan bij de christelijke instellingen. De uitnodiging voor de enquête aan moskeeën is over het algemeen niet via hun koepelorganisatie verzonden (met uitzondering van de moskeeën aangesloten bij de NIF) en zijn direct per email (en later telefonisch) gestuurd. Ons adressenbestand voor moskeeën was echter niet compleet, accuraat en up-to-date. Een non-respons binnen deze groep betekent daarom niet per definitie dat de instelling niet wil of kan meewerken. Ook zijn vertegenwoordigers niet altijd de Nederlandse taal machtig. Met het oog hierop hebben we benadrukt dat de enquête ook beschikbaar is in Arabisch en Turks. Veel moskeeën gaven bij ons aan dat ze door de aandacht in de media voor dit onderwerp en andere onderzoeken, waaronder de POCOB en een lopend onderzoek vanuit de bancaire sector, op dit moment geen behoefte hadden om mee te werken aan het onderzoek. Ten slotte gaven verschillende moskeebestuurders aan dat hun moskee, net als veel andere, op dat moment gesloten was vanwege de coronacrisis. Overleg met het bestuur over deelname aan dit onderzoek was daardoor lastig.

In een poging de respons te verhogen hebben we in totaal 214 moskeeën, die nog niet gereageerd hadden en waarvan we een telefoonnummer konden vinden, gebeld om de uitnodiging tot deelname aan ons onderzoek ook telefonisch over te brengen. Waar nodig stelde ons dit in staat ons onderzoek en de vragenlijst verder toe te lichten. Uiteindelijk zijn 65 moskeeën bereid geweest om de enquête in te vullen. De respons is echter scheef verdeeld, met een aanzienlijk hogere opkomst onder instellingen van Turkse herkomst: driekwart van het totaal. Er lijkt dus meer bereidheid te zijn onder Turkse moskeeën om medewerking te verlenen aan het onderzoek dan bij de moskeeën waarvan de aanhangers een andere etnische herkomst hebben. Iets minder dan de helft van alle moskeeën die de enquête heeft ingevuld is aangesloten bij Diyanet. Mogelijk spelen de relatief hoge organisatiegraad en de beschikbaarheid van accurate contactgegevens van de individuele moskeeën hierbij een rol. Procentueel gezien was de opkomst onder Milli Görüş-moskeeën nog hoger. Binnen deze groep is er echter een sterke oververtegenwoordiging van moskeeën aangesloten bij de NIF. Deze koepelorganisatie heeft op ons verzoek actief de leden aangemoedigd om de vragenlijst in te vullen, wat doorslaggevend lijkt te zijn geweest voor het hoogste responspercentage (78%) van alle betrokken christelijke en islamitische groepen in dit onderzoek. Het aantal deelnemende moskeeën met een Marokkaanse signatuur is echter laag. Omgekeerd is het mogelijk dat de lagere organisatiegraad en de grote interne diversiteit hier een rol spelen. Bij de groep 'overig' ligt de respons nóg lager.

Geografische spreiding van de respons

In Tabel 4-2 is de respons opgesplitst naar provincie om een beeld krijgen van de geografische spreiding van de benaderde instellingen en de respons. Hieruit blijkt dat de respons per provincie uiteenloopt van 22% in Noord-Holland en Utrecht tot 41% in Zeeland.

Tabel 4-2. Geografische spreiding van de steekproef en de respons

Provincie	Benaderde instellingen	Respons	Grafische weergave van de absolute respons per provincie
Drenthe	20	7 (35%)	<p>Powered by Bing © GeoNames</p> <p>Respons 5 65</p>
Flevoland	21	5 (24%)	
Friesland	30	11 (37%)	
Gelderland	114	28 (25%)	
Groningen	32	10 (31%)	
Limburg	62	25 (40%)	
Noord-Brabant	99	23 (23%)	
Noord-Holland	198	43 (22%)	
Overijssel	70	23 (33%)	
Utrecht	109	24 (22%)	
Zeeland	29	12 (41%)	
Zuid-Holland	263	65 (25%)	
Totaal	1.047	276 (26%)	

In het aantal ingevulde enquêtes per provincie varieert de respons van 5 ingevulde enquêtes in Flevoland tot 65 in Zuid-Holland. Het hogere aantal ingevulde enquêtes in Zuid-Holland blijkt ook uit het opgenomen kaartje. Aangezien Zuid-Holland veel meer inwoners heeft dan Flevoland, is het niet verrassend dat we meer instellingen in Zuid-Holland benaderd hebben. Wanneer de gegevens in Tabel 4-2 worden afgezet tegen de bevolkingspopulatie per provincie⁷⁶, dan blijken de steekproef en de respons goeddeels evenwichtig verspreid over Nederland.

4.2. Kenmerken van deelnemende instellingen

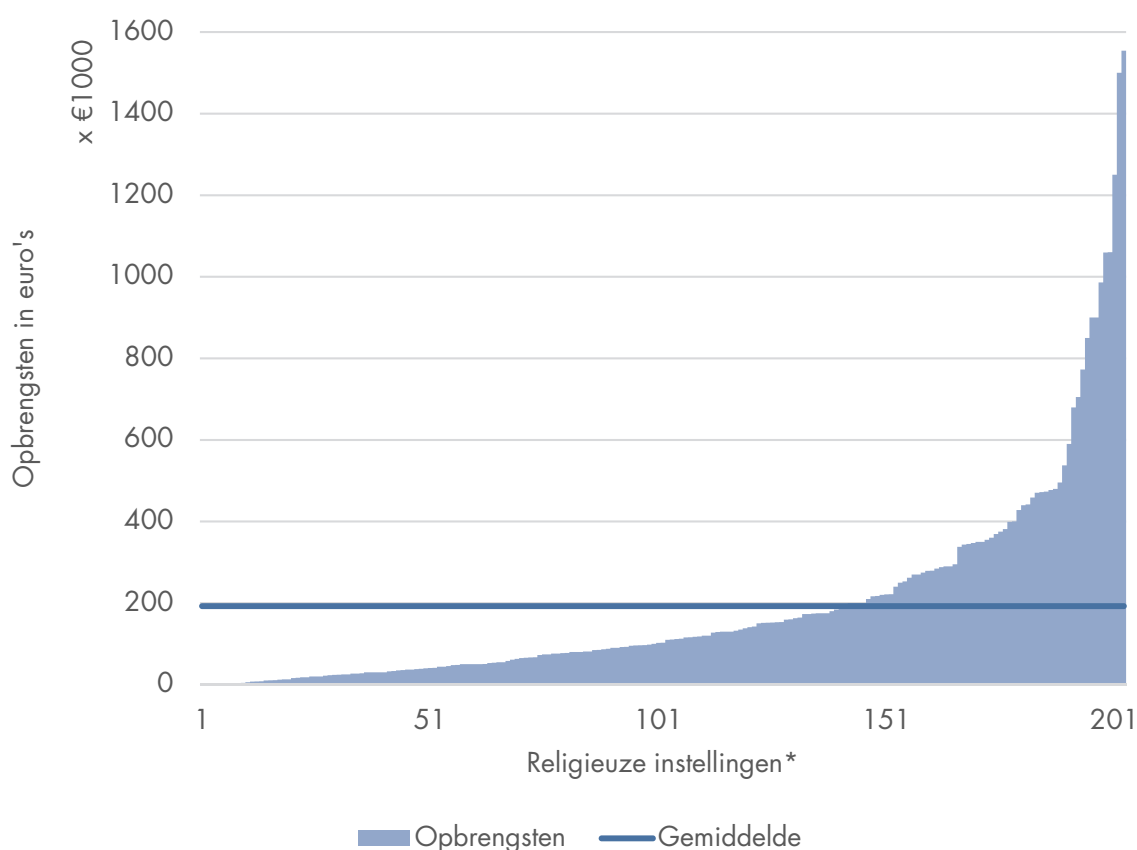
De overgrote meerderheid van de religieuze instellingen die de enquête invulden (258 van de 276) gaf aan geen buitenlandse financiering te hebben ontvangen in het jaar 2018, noch in de jaren ervoor en erna. Nog

⁷⁶ Hierbij dient opgemerkt te worden dat de verhouding tussen het bevolkingsaantal van een provincie en het totaal in Nederland enerzijds, en de verhouding tussen het aantal belijdende leden van religieuze instellingen binnen een provincie en het totaal in Nederland anderzijds, kunnen afwijken. Regionale verschillen in het religieuze landschap worden dus niet in ogenschouw genomen. Door aanzienlijke verschillen in de bevolkingsaantallen van de Nederlandse provincies bieden zij desalniettemin een bruikbaar inzicht in de geografische spreiding.

eens twee instellingen meldden niet te weten of zij buitenlandse financiering hebben ontvangen. De overige 16 ontvingen wél steun uit het buitenland. Deze groep wordt uitvoerig besproken in 0.

Gemiddeld bedroegen de totale inkomsten van deelnemende religieuze instellingen in 2018 rond de 200.000 euro (standaarddeviatie: 250.000 euro). De antwoorden varieerden van enkele honderden euro's tot 1,5 miljoen euro, zoals te zien is in Figuur 4-1. In lijn der verwachting lagen de gemiddelden van de katholieke parochies (270.000 euro) en de protestantse gemeenten (250.000 euro) boven het gemiddelde, terwijl de gemiddelde opbrengsten van migrantenkerken (150.000 euro) en moskeeën (65.000 euro) lager zijn. De representativiteit van deze resultaten wordt beperkt door de verschillende interpretaties van en onbekendheid met de inkomsten van de organisatie door respondenten. 68 respondenten gaven aan of niet bekend te zijn met de totale inkomsten, of deze liever niet met ons te willen delen. We hebben de data zoveel mogelijk opgeschoond en geharmoniseerd.

Figuur 4-1. Opbrengsten in het jaar 2018 van deelnemende religieuze instellingen

* Het betreft hier individuele religieuze instellingen die antwoord gaven op de vraag "Wat is het totaalbedrag aan opbrengsten (/baten) van uw instelling in het jaar 2018 in euro's?"

De gemiddelde omvang van de geloofsgemeenschap lag rond de 1.800 leden (standaarddeviatie: 4.000). Schattingen varieerden van 10 leden tot 24.000. Deze laatste betreft een omvangrijke katholieke parochie waarbinnen verschillende voormalige parochies en hun geloofsgemeenschappen recent gefuseerd zijn. Uit Tabel 3-1 bleek dat de RKK de meeste leden heeft, maar relatief weinig instellingen. Het ledenaantal per katholieke parochie (boven de 6.000 leden) is daarom gemiddeld aanzienlijk hoger dan het gemiddeld ledenaantal per instelling bij de andere deelnemende geloofsgemeenschappen. Migrantkerken en

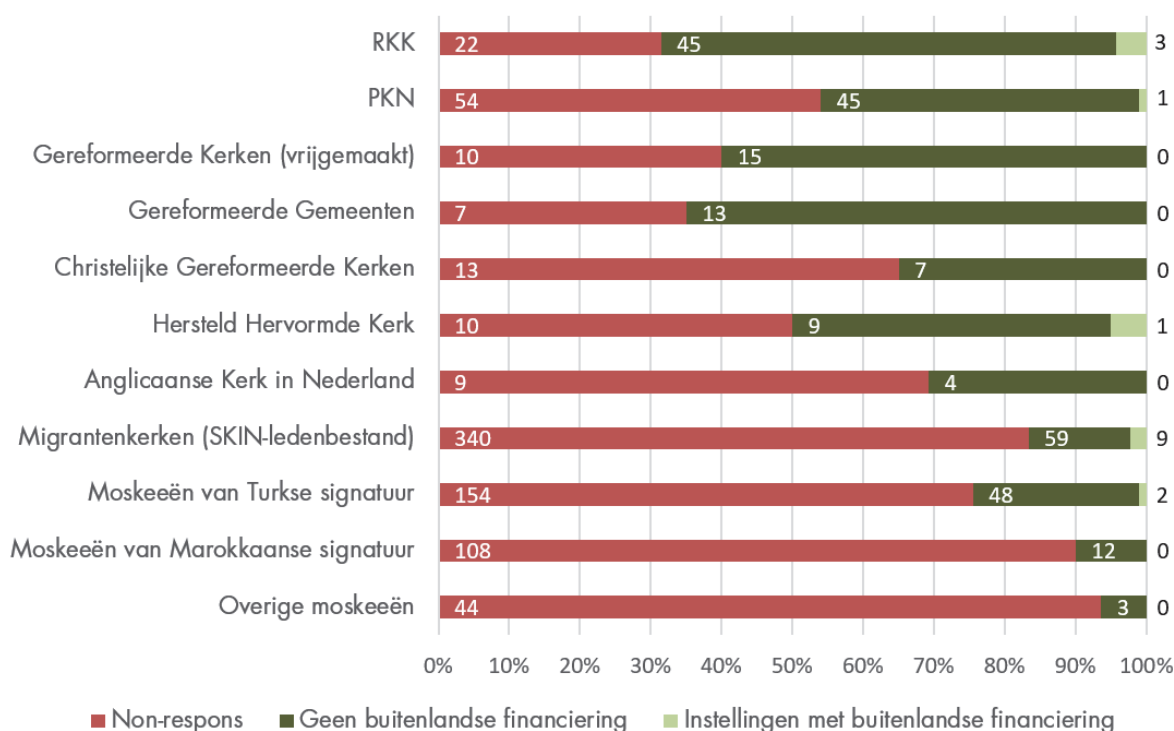
gemeenten aangesloten bij een van de protestantse kerkgenootschappen binnen het bereik van dit onderzoek hebben gemiddeld geloofsgemeenschappen die ruim 1.000 leden kennen. De moskeeën hebben de kleinste geloofsgemeenschappen, die gemiddeld geschat worden op enkele honderden. 11 instellingen lieten deze vraag onbeantwoord.

4.3. Bevindingen per groep

Uitgenodigd: 1.047	Respons: 276	Buitenlandse financiering: 16
--------------------	--------------	-------------------------------

Onder de 276 deelnemende religieuze instellingen waren er 16, circa 6% van het totaal, die aangaven op enig moment in de periode 2013-2020 financiering uit het buitenland te hebben ontvangen. Hiervan zijn 14 instellingen christelijk en 2 islamitisch. Minder dan de helft van deze instellingen ontving buitenlandse financiering in het jaar 2018, namelijk zeven instellingen, of 3% van het totaal aantal ingevulde enquêtes. Deze zeven instellingen waren louter christelijke organisaties. De relatieve omvang, de vorm, de herkomst en het doel van de buitenlandse financiering lopen uiteen. Hieronder bespreken we de resultaten van de enquête per groep. Figuur 4-2 toont de absolute en relatieve respons en het aantal gevallen van gerapporteerde buitenlandse financiering per religieuze groep.

Figuur 4-2. Respons en buitenlandse financiering per religieuze groep

Christelijke instellingen

Uitgenodigd: 676	Respons: 211	Buitenlandse financiering: 14
------------------	--------------	-------------------------------

Van de 211 kerken die de enquête hebben ingevuld, gaven er 197 aan geen buitenlandse financiering te ontvangen. Onder de 14 instellingen die wél financiering ontvingen uit het buitenland, waren er drie katholieke parochies, twee gemeenten aangesloten bij protestantse kerkgenootschappen en negen migrantenkerken.

Rooms-katholieke parochies

Uitgenodigd: 594	Respons: 48	Buitenlandse financiering: 3
------------------	-------------	------------------------------

Eén parochie van de 48 deelnemende katholieke parochies gaf aan in het jaar 2018 buitenlandse financiering te hebben ontvangen. Echter betreft het hier een parochie gelegen in een grensregio die inschat jaarlijks een klein bedrag, bijvoorbeeld 100 euro, uit collectes van kerkgangers te ontvangen die aan de andere kant van de grens wonen. Doordat collectes contant zijn is het exacte bedrag niet vast te stellen. Een andere parochie geeft aan recentelijk (ná 2018) zo'n 200.000 euro te hebben ontvangen uit de nalatenschap van een Nederlander die in het buitenland woonde – een bedrag dat gelijk staat aan meer dan de helft van het totaalbedrag aan opbrengsten in 2018. Een derde parochie verklaarde een bedrag van 50.000 euro te hebben ontvangen uit Duitsland in de jaren vóór 2018. Het is niet duidelijk waar dit bedrag voor gebruikt zou zijn. Verspreid over de totale opbrengsten van die periode (als 2018 als een gemiddeld jaar genomen wordt), gaat het hier om nog geen tiende van het totaal. In alle drie de gevallen waren er geen voorwaarden verbonden aan de transacties.

Protestantse kerkgenootschappen

Uitgenodigd: 198	Respons: 95	Buitenlandse financiering: 2
------------------	-------------	------------------------------

Onder de 95 gemeenten en kerken aangesloten bij de protestantse kerkgenootschappen die de vragenlijst hebben ingevuld, zijn er twee instellingen die aangeven financiering te hebben ontvangen uit het buitenland. De eerste is een PKN-gemeente die jaarlijks 150 euro uit België ontvangt voor het onderhoud van een begraafplaats. Dit bedrag valt in het niet bij de totale opbrengsten van de gemeente. De tweede gemeente, aangesloten bij de Hersteld Hervormde Kerk, zegt een bedrag van 700 euro uit de VS te hebben ontvangen in de vijf jaar voorafgaand aan 2018. Het doel van dit bedrag is niet bekend, maar ook hier waren geen voorwaarden aan verbonden en ook dit bedrag is te verwaarlozen ten opzichte van de totale opbrengsten in die periode. Alle deelnemende protestantse kerken en gemeenten aangesloten bij de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), Gereformeerde Gemeenten, Christelijke Gereformeerde Kerken en de Anglicaanse Kerk in Nederland geven aan geen buitenlandse financiering te hebben ontvangen in 2018 of in de jaren ervoor of erna.

Migrantenkerken

Uitgenodigd: 408	Respons: 68	Buitenlandse financiering: 9
------------------	-------------	------------------------------

In de 68 deelnemende migrantenkerken worden, naast het Nederlands, meer dan 20 verschillende talen gesproken. De geloofsgemeenschappen van deze kerken hebben wortels in Europa, Azië (inclusief Zuidoost-Azië en het Midden-Oosten), Noord-Amerika, Zuid-Amerika en Afrika. Negen van deze instellingen geven aan dat er buitenlandse financiering is ontvangen, waarvan bij zes instellingen dit (ook) voor het jaar 2018 opging. De eerste, protestantse organisatie ontving in 2018 en de jaren daarvoor 20.000 euro per jaar uit de Verenigde Staten (VS) met de voorwaarde dat dit geld gebruikt werd om een interculturele en missionaire gemeenschap op te zetten. Dit bedrag vertegenwoordigt meer dan een kwart van de jaarlijkse totale opbrengsten (als het jaar 2018 als gemiddeld wordt genomen). Ook na 2018 werd nog eens 15.000 euro ontvangen onder deze voorwaarde. Een tweede, evangelische kerk ontvangt meer dan 30.000 euro per jaar uit Duitsland, waar het Europese hoofdkantoor van deze kerk gevestigd is, voor het naleven van de besluiten van de synode. Dit bedrag is goed voor ongeveer de helft van de totale opbrengsten en wordt gebruikt voor het uitbetalen van de salarissen. De financiële steun werd ontvangen onder voorwaarde dat de kerkelijke bijdrage van de leden werd verhoogd. Een andere evangelische kerk ontvangt eveneens financiële steun vanuit een Duitse religieuze organisatie om religieuze activiteiten te bekostigen. Hieraan zijn geen

voorwaarden verbonden. Deze fondsen zijn afkomstig uit de verkoop van merchandise. De hiermee gemoeide bedragen zijn niet bekend gemaakt. Een vierde kerk, een pinkstergemeente, heeft in 2018 27.000 euro ontvangen uit Duitsland, Noorwegen en Amerika voor het opstarten van een nieuwe kerk. Deze opbrengsten waren goed voor de helft van de totale baten in 2018. De financiering is bijeengebracht door vrijwillige bijdragen van de kerkleden. Een vijfde kerk met Amerikaanse wortels ontving in 2018 2.000 euro in giften uit de VS van oud leden. In verhouding tot het totaalbedrag aan opbrengsten van deze kerk is dit bedrag zeer klein (nog geen procent) en er waren geen voorwaarden verbonden aan de steun. Een zesde kerk met wortels in het Midden-Oosten ontving in 2018 een beamer uit Engeland ter waarde van 200 euro. De beamer werd geschonken door een individu en hier waren geen voorwaarden aan verbonden. Tevens ontving de kerk in de periode na 2018 circa 1.500 euro uit Duitsland, maar het is niet bekend gemaakt of hier doelen of voorwaarden aan verbonden waren.

De overige drie migrantenkerken ontvingen geen buitenlandse financiering in 2018, maar wel in de jaren eromheen. Een migrantenkerk van Rooms-Katholieke signatuur ontving bijvoorbeeld meer dan een half miljoen uit België dat gebruikt diende te worden voor de aanschaf en financiering van een kerkgebouw. Een tweede, evangelische kerk geeft aan leningen te hebben afgesloten in de jaren voorafgaand aan 2018 met partijen gevestigd in verschillende landen, waaronder Ierland, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Arabische Emiraten en de Filipijnen. Naast afbetaling waren er geen voorwaarden verbonden aan deze leningen. Tot slot is er een Orthodoxe kerk die aangeeft buitenlandse financiering in de periode vóór en/of na 2018 te hebben ontvangen, maar geeft niet in de enquête aan waar deze financiering uit bestond en of er voorwaarden aan waren verbonden.

Islamitische instellingen

Uitgenodigd: 371	Respons: 65	Buitenlandse financiering: 2
------------------	-------------	------------------------------

Onder de 65 moskeeën die de vragenlijst hebben ingevuld, is er geen enkele moskee die aangeeft in 2018 *financiële* steun uit het buitenland te hebben ontvangen. Wél geeft één Turkse moskee van Diyanet aan dat een imam is aangesteld door een Turkse overheidsinstelling. De kosten die hiermee gepaard gaan, zijn niet bekend bij de moskee. De imam zit gebedsdiensten voor en brengt kinderen en jongeren het lezen van de Koran bij. Hieraan zijn geen voorwaarden verbonden. Tevens zou er in de periode vóór en/of na 2018 steun uit Turkije zijn ontvangen, maar het is niet bekend waar deze steun uit bestond. Dat imams bij Diyanetmoskeeën betaald worden door het Turkse departement is een bekend gegeven (zie paragraaf 3.5.1). Het is opmerkelijk dat de overige 30 Diyanetmoskeeën niet bevestigend gereageerd hebben op de vraag of er materiële steun in de vorm van goederen of diensten werd ontvangen.⁷⁷ Een tweede Turkse moskee, aangesloten bij Milli Görüş, geeft aan dat ze tijdens een inzamelactie voor de verbouwing van de moskee in de periode ná 2018 geld hebben opgehaald in Nederland en diverse andere Europese landen. De exacte bedragen en herkomst zijn niet bekend.

Geen van de 12 moskeeën met een Marokkaanse signatuur of drie moskeeën uit de groep ‘overige’ heeft aangegeven enige vorm van buitenlandse financiering te ontvangen. Zoals gezegd zijn de responspercentages onder deze groepen zeer laag.

⁷⁷ De aanstelling van imams (of priesters of predikanten) werd hierbij expliciet als voorbeeld genoemd ter verduidelijking van de vraag.

4.4. Beperkingen van de resultaten

Deze resultaten laten zien dat buitenlandse financiering aan in Nederland gevestigde religieuze instellingen inderdaad voorkomt. Er wordt steun ontvangen door zowel katholieke, protestantse als islamitische instellingen. Gezien de geringe steekproefgrootte en de gebrekkige representativiteit van de steekproef – de steekproeven waren immers met opzet gestratificeerd en niet-representatief getrokken – kunnen over de totale omvang van dergelijke steun en het totale aantal instellingen binnen de totale populatie geen uitspraken worden gedaan.

- Er is sprake van een **selectie bias**: de koepels en kerkgenootschappen waarmee het onderzoeksteam constructieve gesprekken heeft gevoerd, en die vervolgens bereid waren mee te werken, zijn mogelijk niet representatief voor de totale populatie. Mogelijk tonen de koepels en kerkgenootschappen die minder afhankelijk zijn van steun uit het buitenland een grotere bereidheid tot transparantie. Als dit klopt, dan geven de resultaten een onderschatting van het aantal instellingen dat buitenlandse financiering ontvangt. Ook zijn sommige, met name islamitische instellingen pas tegen het eind van de looptijd van de enquête geïdentificeerd (omdat zij niet waren opgenomen in de geraadpleegde lijsten, zoals de Moskeewijzer) en daardoor pas in een later stadium uitgenodigd om de enquête in te vullen. Dit was enerzijds het gevolg van onze aanvullende inspanningen om de respons onder moskeeën te verhogen en anderzijds omdat sommige van deze instellingen in de context van buitenlandse financiering werden aangetroffen (bijvoorbeeld in mediaberichten). Onder deze groep is de kans op (problematische) buitenlandse financiering dan ook hoger.
- Er is mogelijk sprake van een **non-respons bias**: vertegenwoordigers van instellingen die niet vrijuit wensen te spreken over de financiële huishouding van de instelling zijn minder geneigd op de uitnodiging in te gaan. Dus de instellingen die in de responsgroep zitten, zijn in dat geval niet representatief voor de totale populatie. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat de instellingen die geen steun uit het buitenland ontvangen oververtegenwoordigd zijn in de steekproef. Dat zou eveneens betekenen dat de resultaten een onderschatting vormen van het totale aantal instellingen met buitenlandse financiering. Met behulp van de triangulatie met andere bronnen wordt deze non-respons bias in Hoofdstuk 5 nader onderzocht.
- Er is mogelijk sprake van **self-reporting bias**: de antwoorden van instellingen op onze vragen kunnen mogelijk niet in overeenstemming zijn met de realiteit. Dit kan uiteenlopende oorzaken hebben, bijvoorbeeld omdat de respondent niet voldoende op de hoogte is van de financiële huishouding, de vraag niet voldoende begrijpt, of niet bereid is alle informatie (waarheidsgetrouw) te delen.

Daarnaast zijn er religieuze koepels en instellingen die hebben aangegeven niet mee te willen werken, omdat ze momenteel als groep onder een vergrootglas liggen. Dit gold met name voor islamitische instellingen, die daarbij verwezen naar de POCOB. Dit verklaart mogelijk deels de relatief lage respons onder moskeeën.

Tot slot waren er 13 instellingen die de enquête tweemaal hadden ingevuld.⁷⁸ Mogelijk is de oorzaak hiervan dat twee verschillende vertegenwoordigers binnen de desbetreffende instelling afzonderlijk van elkaar de enquête hebben ingevuld. In tien gevallen bestonden er verschillen tussen de antwoorden en in één geval werd aangegeven dat er buitenlandse financiering was ontvangen, terwijl daar volgens de andere inzending van die instelling geen sprake van zou zijn. Deze bevinding toont aan dat de betrouwbaarheid van de resultaten niet optimaal is.

4.5. Conclusies

Onder 276 religieuze instellingen (een respons van 26%) hebben we een online enquête afgenomen met vragen over de financiering. De vragenlijst was gericht op het inzichtelijk maken van de relatieve omvang van eventuele financiering uit het buitenland. De respons liep uiteen tussen en binnen de verschillende religieuze groepen en gezindten. Waar medewerking werd toegezegd vanuit het kerkgenootschap of de koepelorganisatie, lag de respons hoger. Geografisch was de respons relatief evenredig verspreid over het land, gekeken naar het aantal instellingen per provincie. Door de selectie- en non-responsbias zijn de resultaten van de enquête niet voldoende representatief om kwantitatieve uitspraken te doen over de omvang van buitenlandse financiering binnen deze groepen.

Onderzoeksvraag 2. Wat waren in 2018 de inkomstenpatronen van een steekproef van religieuze instellingen binnen de grootste geloofsgemeenschappen in Nederland? Welk aandeel van deze inkomsten was afkomstig uit het buitenland? Uit welke landen werden deze instellingen gefinancierd? Zijn er aanwijzingen dat er voorwaarden zijn verbonden aan financiering uit het buitenland, en zo ja, welke?

Gemiddeld waren de totale inkomsten van deelnemende religieuze instellingen rond de 200.000 euro. Bij de traditionele christelijke geloofsgemeenschappen lag dit bedrag gemiddeld hoger, terwijl dit bij de migrantenkerken en vooral bij de moskeeën juist lager lag. Bij de overgrote meerderheid (94%) van de deelnemende instellingen werd geen buitenlandse financiering gemeld. De overige 6%, 16 instellingen, gaf aan op enig moment in de periode 2013 tot het moment van invullen financiering uit het buitenland te hebben ontvangen. Drie daarvan waren parochies, twee protestantse gemeenten, negen migrantenkerken en twee moskeeën. Minder dan de helft, zeven christelijke instellingen (1 parochie, 1 protestantse gemeente, 5 migrantenkerken), ontving buitenlandse financiering (tevens) in het jaar waar dit onderzoek op inzoomde: 2018. De relatieve omvang, de vorm, de herkomst en het doel van de buitenlandse financiering lopen uiteen. De waarde van de financiering liep uiteen van 100 euro, wat procentueel te verwaarlozen is ten opzichte van de totale inkomsten, tot enkele tonnen, wat verhoudingsgewijs meer dan de helft van de inkomsten vertegenwoordigt.

De buitenlandse financiering die gerapporteerd werd door de rooms-katholieke parochies was afkomstig uit Duitsland en België. Een PKN-gemeente ontving financiering uit België en een Hersteld Hervormde Kerk werd gesteund vanuit de VS. Bij de migrantenkerken betrof het voornamelijk Europese landen, en ook hier in het bijzonder Duitsland en België. Andere landen die genoemd werden door de migrantenkerken zijn de Verenigde Staten, de Verenigde Arabische Emiraten en de Filipijnen. Een Turkse moskee gaf aan

⁷⁸ In deze gevallen zijn de eerste inzendingen verwijderd uit de resultaten.

financiering uit Turkije te ontvangen, en een andere Turkse moskee had donaties ontvangen uit diverse Europese landen tijdens een inzameling.

Vier van de 16 gaven aan dat er voorwaarden verbonden waren aan de financiering, allen migrantenkerken. Voorwaarden waren het opzetten van een missionaire gemeenschap, het verhogen van de ledenbijdrage, het terugbetalen van een lening en het uitsluitend gebruiken van de financiering voor de aanschaf van een kerkgebouw in Nederland.

Onderzoeksvraag 3. Wat zijn de mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende geloofsgemeenschappen, en hoe kunnen deze worden verklaard?

Buitenlandse financiering komt voor bij zowel christelijke als islamitische geloofsgemeenschappen. Op basis van de enquête zou dit zich voor beide echter beperkt voordoen, en eerder incidenteel van aard zijn dan structureel. Het is nochtans lastig vast te stellen hoe representatief de enquêtebevindingen zijn. Bij de professioneel georganiseerde traditionele christelijke geloofsgemeenschappen, zowel katholiek als protestants, lijken de resultaten betrouwbaarder, omdat we daar een aselechte steekproef hebben getrokken en hoge responspercentages hebben bereikt. Onder deze groep zou buitenlandse financiering incidenteel voorkomen, voornamelijk in de vorm van giften die gebruikt worden voor de lopende financiering en waar volgens de instellingen zelf zelden voorwaarden aan verbonden worden. Deze giften zijn doorgaans afkomstig uit westerse landen, met name nabijgelegen landen als België en Duitsland.

Onder de islamitische geloofsgemeenschappen lag de respons lager, met name onder de niet-Turkse moskeeën. Deze groep is minder sterk georganiseerd, onafhankelijker opererend, lastiger bereikbaar en omvat jongere instellingen met minder financiële middelen. Tevens lijkt onder deze groep een grotere non-respons bias gespeeld te hebben (hier gaan we verder op in onder triangulatie in paragraaf 5.3), mogelijk als gevolg van de negatieve beeldvorming die vertegenwoordigers van islamitische instellingen ervaren en waar moskeeën mee geconfronteerd worden. Onder de 16 religieuze instellingen die buitenlandse financiering ontvingen, waren er 14 kerken en twee moskeeën. Op het eerste gezicht lijken deze gegevens erop te wijzen dat buitenlandse financiering vaker zou voorkomen onder christelijke instellingen. Echter lieten 30 van de 31 deelnemende Diyanetmoskeeën het na, ondanks dat hier in de enquête speciaal naar is gevraagd, om aan te geven dat hun imams betaald werden door het Directoraat voor Godsdienstzaken van de Turkse overheid. Dit is immers voor zover bekend een gegeven (zie paragraaf 3.5.1). Als dat wel zou zijn gerapporteerd, zouden de verhoudingen tussen de religieuze groepen er heel anders uit gezien hebben. Dit roept vragen op over de geschiktheid en waarde van een enquête als onderzoeksinstrument om meer inzicht te krijgen in de financiën van religieuze instellingen. Er zijn weinig mogelijkheden tot validatie beschikbaar.

De andere vorm van buitenlandse financiering die gemeld werd door een moskee betrof een inzamelingsactie voor een verbouwing waarbij ook over de landsgrenzen werd gecollecteerd. Het zou hier dus gaan om incidentele donaties, waaraan geen voorwaarden verbonden waren. Uit Hoofdstuk 1 bleek al dat de noodzaak voor nieuwe of verbeterde huisvesting sterker leeft onder jonge geloofsgemeenschappen in Nederland. Hiertoe behoren ook de migrantenkerken. Een van hen ontving inderdaad een hoog bedrag uit het buitenland (België) voor de aanschaf van een kerkgebouw. Dergelijke vormen van financiering zouden vaker mogen worden verwacht onder deze groepen, terwijl buitenlandse financiering van traditionele (christelijke) geloofsgemeenschappen doorgaans gebruikt wordt voor de lopende financiering.

Onderzoeksvraag 4. Wat zijn de mogelijke verschillen en overeenkomsten tussen instellingen binnen een geloofsgemeenschap, en hoe kunnen deze worden verklaard?

Binnen alle groepen gaven de meeste instellingen aan dat er geen buitenlandse financiering ontvangen werd. Traditionele katholieke en protestantse kerken gevestigd in de grensregio ontvangen in enkele gevallen buitenlandse financiering in de vorm van donaties wanneer belijdende leden van hun instelling over de landsgrens wonen. Andere vormen van buitenlandse financiering lijken zeldzaam binnen de traditionele christelijke geloofsgemeenschappen. Migrantenkerken daarentegen ontvangen buitenlandse financiering op verschillende wijzen en met een uiteenlopende relatieve omvang (ten opzichte van de totale inkomsten van de kerk).

Buitenlandse financiering van migrantenkerken lijkt afhankelijk van het land van herkomst of waar het (hoofdkantoor van het) internationaal netwerk zich bevindt en of daar financieel gezien een beroep op kan worden gedaan. Uit de enquêtebevindingen blijkt dat de financiering in de praktijk meestal afkomstig is uit Europese of andere westerse landen. Maar ook onder deze groep geldt dat de overgrote meerderheid geen buitenlandse financiering zegt te ontvangen. Dit is eveneens het geval voor de deelnemende moskeeën. Vanwege het lage aantal responses met buitenlandse financiering, kunnen weinig uitspraken worden gedaan over verschillen binnen een geloofsgemeenschap, behalve dat buitenlandse financiering zich beperkt voor zou doen onder de deelnemende instellingen.

Wel is het opvallend dat Turks-islamitische moskeeën oververtegenwoordigd waren in de responsgroep: van de moskeeën die hadden gereageerd op de uitnodiging had driekwart een Turkse signatuur. De enige twee moskeeën die aangaven buitenlandse financiering te ontvangen waren tevens Turks. Dit betekent dat er minder moskeeën met een Marokkaanse signatuur bereid zijn gevonden de enquête in te vullen. Mogelijk is dit deels te verklaren doordat deze instellingen lastiger te identificeren waren (weinig accurate contactgegevens) en dat zij onderling minder sterk verbonden zijn. De respons onder de groep 'overige' islamitische instellingen was nog lager: drie instellingen uit deze groep hebben de enquête ingevuld. De aandacht die er in de laatste jaren in de media is geweest voor specifieke gevallen van buitenlandse financiering is juist voornamelijk uitgegaan naar Marokkaanse en Turkse instellingen.

5. Resultaten van het bureauonderzoek

In dit hoofdstuk worden de empirische resultaten besproken van de analyse van mediaberichten en de informatie verzameld bij overheidsinstellingen over buitenlandse financiering.

5.1. Analyse van mediaberichten over buitenlandse financiering

De afgelopen jaren is er uitgebreid bericht in de media over mogelijke buitenlandse steun aan religieuze instellingen in Nederland en eventuele ongewenste buitenlandse beïnvloeding. Deze journalistieke aandacht heeft zich sinds 2014, de periode die in dit onderzoek is geanalyseerd, vrijwel uitsluitend gericht op islamitische instellingen. Feit is dat er in de berichtgeving tientallen moskeeën onder de aandacht zijn gebracht, waarbij sprake zou zijn van buitenlandse steun, terwijl slechts in incidentele gevallen kerken of andere religieuze instellingen worden genoemd. Het is onduidelijk waar deze verschillen vandaan komen. Wordt er meer buitenlandse financiering gevonden omdat dit voornamelijk een fenomeen is dat speelt bij moslimorganisaties, of is deze numerieke meerderheid slechts een gevolg van de vrijwel exclusieve politieke aandacht voor moslimorganisaties? De waarheid ligt mogelijk in het midden. Maar vanuit wetenschappelijk oogpunt kunnen op basis van deze berichten alléén geen conclusies worden getrokken over de relatieve omvang van buitenlandse financiering tussen verschillende denominaties en/of kerkgenootschappen.

Vóór 2015 richtte de berichtgeving zich met name op enkele instellingen die door de AIVD als salafistisch werden gekenmerkt.⁷⁹ Zo berichtten in 2004 enkele media over het rapport van de AIVD (2004), waarin wordt gesteld dat bij de Tawheed moskee in Amsterdam sprake is van financiële, organisatorische en personele steun uit Saoedi-Arabië. De Essalammoskee in Rotterdam, een van de grootste moskeeën van Nederland, kwam in het nieuws omdat bleek dat de Al-Maktoum Foundation uit Dubai meebetaalde aan de bouw van het complex. Daarnaast zou deze stichting zich ook inhoudelijk bemoeien met de religieuze koers van de moskee (zie bijv. De Telegraaf, 2007).⁸⁰ Ook rond de bouw van De Blauwe Moskee in Amsterdam hebben verscheidene media bericht over de steun vanuit het Koeweitse ministerie van Religieuze Zaken (zie bijv. Parool, 2013). De publicatie van het RAND-rapport (Hoorens et al. 2015) en het daaropvolgende rondetafelgesprek in de Tweede Kamer waren eveneens aanleiding voor een aantal mediaberichten (bijv. De Telegraaf, 2015).

⁷⁹ De analyse van mediaberichten voor dit onderzoek is uitgevoerd over publicaties sinds 2015 (zie Hoofdstuk 2). Deze berichten zijn dan ook slechts ter illustratie opgenomen.

⁸⁰ Zie ook: Koolmees, W. (2018) Grondrechten in een pluriforme samenleving; Brief van de minister van sociale zaken en werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2017–2018, 29 614, nr. 75. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-75.html>

In de berichtgeving over buitenlandse financiering aan moskeeën in Nederland sinds 2015, zijn er grofweg drie perioden te herkennen:

- **Tussen 2015 en 2018:** na de hoorzitting in de Tweede Kamer in maart 2015 is er met enige regelmaat bericht over enkele inmiddels bekende casussen, zoals de alFitrah Moskee (Utrecht) en de Al Fourqaan Moskee en Stichting Waqf (Eindhoven). Journalist Carel Brendel heeft onder andere uitgebreid op zijn blog bericht over de Stichting Waqf in Eindhoven, eigenaar van de Al Fourqaan Moskee.⁸¹ Andreas Kouwenhoven van het NRC heeft in die periode veel bericht over het onderwerp van ongewenste beïnvloeding. Zo deed zijn publicatie over de vermeende aankoop van een pand in Rotterdam voor 1,7 miljoen euro door de Eid Charity enig stof opwaaien (NRC Handelsblad, 2016). Volgens het NRC was Stichting Al Nour van plan het gebouw om te toveren tot hét islamitisch middelpunt van Nederland. Daarnaast heeft Kouwenhoven in die periode veel bericht over de steun aan de alFitrah Moskee in Utrecht vanuit Koeweit (bijv. NRC Handelsblad, 2017).
- **Tussen mei 2018 en januari 2020:** In april 2018 onthulden Nieuwsuur en NRC enkele lijsten met islamitische instellingen in Nederland die financiering hadden aangevraagd of inmiddels hadden ontvangen uit Koeweit en Saoedi-Arabië (NOS, 2018). De namen van deze instellingen waren gedeeld met het Ministerie van Buitenlandse Zaken door de betreffende ambassades in Nederland. De analyse van mediaberichten leert ons dat de relevante resultaten binnen deze periode voornamelijk betrekking hebben op of afgeleid zijn van de berichtgeving van het NRC en Nieuwsuur in 2018.
- **Vanaf februari 2020:** Zoals beschreven in paragraaf 1.2 heeft de Tweede Kamer in maart 2019 besloten tot de POCOB. In februari 2020 zijn negentien deskundigen en getuigen onder ede verhoord. Tijdens deze verhoren werden enkele bekende casussen, zoals die van de As-Soennah Moskee (Den Haag), alFitrah Moskee (Utrecht), Al Houada Moskee (Geleen) en de Diyanetmoskeeën, verder uitgediept. Er is in de media uitgebreid over deze verhoren gerapporteerd.

Tabel 5-1 geeft een overzicht van de instellingen die in de media in verband worden gebracht met buitenlandse financiering. Meer dan de helft van de instellingen die in de geanalyseerde mediaberichten worden genoemd, zijn moskeeën met een Marokkaanse signatuur. Zo wordt uitgebreid bericht over de Al Houada Moskee in Geleen (NOS, 2018), die zowel voorkomt op de lijst met instellingen die geld zouden hebben aangevraagd in Saoedi-Arabië (“Lijst 2010-2013”), als op de lijst met moskeeën die door Koeweit zijn gefinancierd (“Koeweitlijst maart 2017”).⁸² Bovendien woedde in die tijd een hevige richtingenstrijd bij de Geleense Moskee waar het dagblad De Limburger (2017b) over heeft geschreven.

Maar ook de Marokkaanse el Mouahidin moskee in Den Haag werd genoemd in de door Nieuwsuur en NRC onthulde lijst met instellingen die geld zouden hebben aangevraagd in Saoedi-Arabië (NOS.nl 2018). Een bestuurslid erkent in het AD (2018) dat er een aanvraag is ingediend: “We hadden in 2012 tonnen

⁸¹ Het blog van Brendel is niet opgenomen in LexisNexis, de door ons gebruikte database voor mediaberichten. Niettemin hebben verscheidene media, die wel in LexisNexis zijn geïndexeerd, over Brendels onderzoek gepubliceerd, zoals bijvoorbeeld: Eindhovens Dagblad (2016).

⁸² Zie: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2018Z11757&did=2018D34761

nodig voor de nieuwbouw, toen hebben we verschillende verzoeken ingediend. Maar we hebben niks ontvangen uit Saoedi-Arabië, ook niet eens een fatsoenlijk bericht met de afwijzing.” Ook in het geval van de El Moslimien Moskee in Assen, die op deze lijst voorkwam, ontkende het bestuur dat er daadwerkelijk geld is ontvangen: “Het bedrag is aangevraagd, maar dus nooit overgemaakt” (Dagblad van het Noorden, 2018).

Naast Marokkaanse instellingen worden ook twee Turkse moskeeën genoemd. De Ulu Moskee in Utrecht, onderdeel van Diyanet, komt voor in een document dat het ministerie van Buitenlandse Zaken in juni 2018 heeft vrijgegeven met instellingen die steun hebben aangevraagd in Saoedi-Arabië (“Lijst 2010-2016”). Ook hier heeft de moskeevoorzitter Yucel Aydemir in de lokale media bevestigd dat de moskee om financiële steun heeft gevraagd: “Het klopt en daar doen we niet geheimzinnig over. In de periode dat we die aanvraag deden, hadden we veel geld nodig om de moskee af te bouwen. We waren op zoek naar financiering zonder tegenprestatie.” (Utrechts Nieuwsblad, 2018). Volgens de krant lag de bouw van de moskee, die in 2008 begon, in 2015 werd opgeleverd en ongeveer 11 miljoen euro kostte, jaren stil.

Van 28 moskeeën die in de media worden genoemd, is het onduidelijk tot welke koepelorganisatie ze behoren of welke etnische affiliatie ze hebben. Een aantal van deze instellingen bedient weliswaar voornamelijk de Marokkaanse gemeenschap, maar profileert zich niet als zodanig of staat niet als zodanig geregistreerd in de Moskeewijzer. Zo wordt onder andere uitgebreid bericht over de financiering uit Koeweit en Saoedi-Arabië aan de As-Soennah Moskee in Den Haag, die volgens de berichtgeving ook geld heeft ontvangen van de omstreden Koeweitse geldschieter *Revival of Islamic Heritage Society* (NRC Handelsblad, 2018). Inmiddels wil de moskee niet meer met het salafisme worden geassocieerd, maar volgens vertrouwelijke informatie van de veiligheidsdiensten waarover Nieuwsuur en NRC berichtten, wordt ervoor door de diensten gewaarschuwd dat de moskee met een “gespleten tong” spreekt (NRC Handelsblad, 2018).

Hoewel islamitische instellingen vooral de aandacht van de media hebben, heeft de zoekstrategie ook enkele bronnen over christelijke instellingen opgeleverd. In vier berichten wordt er verwezen naar mogelijke buitenlandse financiële steun aan christelijke instellingen. De context en toonzetting van deze berichtgeving verschilt echter duidelijk van die over islamitische instellingen, waarbij de aandacht voornamelijk uitgaat naar ongewenste beïnvloeding.

In twee berichten wordt, in het kader van fondsenwerving, gewezen op de hypothetische mogelijkheid om ook financiële steun in het buitenland aan te boren. Bij een kerk van de PKN liep “een crowdfunding onder in eerste instantie de vaste kerkgangers. Hen wordt gevraagd kennissen in binnen- en buitenland te interesseren voor de actie” (Tubantia, 2019). Daarnaast berichtte Trouw (2019) over een rooms-katholieke kerk die wegens geldgebrek de deuren moest sluiten. Een expert meldde dat het theoretisch mogelijk is voor het Vaticaan om financieel bij te springen: “Het aartsbisdom had geen geld en de parochie misschien ook niet. Stel nou dat het er echt om gespannen zou hebben, dan kan ik me voorstellen dat het Vaticaan die kerk had gekocht, om ’m te redden.”

In de twee andere berichten waarin christelijke kerkgenootschappen een rol spelen, wordt de kerk genoemd in het kader van criminele of dubieuze transacties. Dit was het geval in een bericht in het Parool (2019) over de Koptische Egyptenaren in Amsterdam: “De Egyptenaren opereren niet als één groep, maar kennen elkaar wel, van de Koptische kerk. Dat voedt de suggestie van concurrenten dat duistere financieringen via die kerk lopen, maar ook daarvoor is nooit bewijs gevonden.”

Zoals uit een aantal van de hierboven genoemde mediaberichten blijkt, betekent het niet dat er daadwerkelijk financiering uit het buitenland heeft plaatsgevonden, wanneer religieuze instellingen in de media worden genoemd. Zo wordt door betrokkenen in een aantal gevallen ontkend dat er financiële steun is ontvangen. Bovendien wordt in de berichten over de rooms-katholieke kerk en de PKN-kerk slechts over de hypothetische mogelijkheid van werving in het buitenland gesproken. Hoewel de bewijsvoering in sommige gevallen overtuigender is dan in andere, hebben wij in onze analyse geen inschatting gemaakt van de betrouwbaarheid van de berichtgeving of van de waarschijnlijkheid dat er een transactie heeft plaatsgevonden. Niettemin geven deze berichten een duidelijke indicatie dat er met name onder Marokkaanse moskeeën met een Marokkaanse signatuur regelmatig een beroep is gedaan op financiering uit Koeweit, Qatar en Saoedi-Arabië.

Tabel 5-1. Mediaberichten over buitenlandse financiering per religieuze groep

Gezinde of groep	Aantal instellingen
Christelijke kerkgenootschappen	4
- RKK	1
- PKN	1
- Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	0
- Gereformeerde Gemeenten	0
- Christelijke Gereformeerde Kerken	0
- Hersteld Hervormde Kerk	0
- Anglicaanse Kerk in Nederland	0
- Migrantkerken ⁸³	2
Moskeeën	64
- Turks	2
- Diyanet	1
- Milli Görüş (MGN & NIF)	0
- Overig	1
- Marokkaanse signatuur	34
- Overig/onbekend	28
Totaal	68

5.2. Informatie van overheidsinstellingen

De informatie die via overheidsdiensten en ministeries is verkregen, overlapt grotendeels met de informatie uit mediaberichten. Immers, een groot deel van de mediaberichten is gebaseerd op de documenten die het ministerie van Buitenlandse Zaken naar de Tweede Kamer heeft gestuurd. Een deel van de informatie in deze documenten was ook al door NRC en Nieuwsuur gepubliceerd. Tabel 5-2 geeft een overzicht van deze documenten.

⁸³ Op basis van het SKIN-ledenbestand. Deze groep omvat een klein aantal instellingen die ook onder een van de andere kerkgenootschappen vallen.

Tabel 5-2. Informatie op basis van *notes verbales* via het Ministerie van Buitenlandse Zaken

Document	Bronland	Datum/periode	Inhoud
"Lijst 2010 – 2013"	Saoedi-Arabië	10 mei 2010 – 24 mei 2013	18 unieke instellingen (14 bestaande moskeeën)
"Lijst 2010 – 2016"	Saoedi-Arabië	10 mei 2010 – 20 juni 2016	26 unieke instellingen (18 bestaande moskeeën)
"Koeweitlijst september 2016"	Koeweit	25 september 2016	17 transacties 8 unieke instellingen (5 bestaande moskeeën)
"Koeweitlijst maart 2017"	Koeweit	9 maart 2017	12 instellingen (9 bestaande moskeeën)
"Nieuwe informatie Koeweit"	Koeweit	12 oktober 2017	1 instelling
"Brief van ambassade Koeweit"	Koeweit	12 oktober 2018	4 unieke instellingen (2 moskeeën)
"Financieringsaanvraag Nederlandse stichting in Koeweit"	Koeweit	16 juli 2019 7 oktober 2019	1 instelling (geen moskeeën)

Een aantal instellingen komt meerdere keren voor in verschillende documenten. Dat is bijvoorbeeld het geval voor de alFitrah Moskee in Utrecht, de As-Soennah Moskee in Den Haag, of de Blauwe Moskee in Amsterdam (ook wel "*Dutch Kuwaiti Center*" genoemd). Dit kunnen verschillende meldingen zijn van dezelfde aanvraag of meldingen van meerdere aanvragen. Bovendien is de "Lijst 2010-2016" uit Saoedi-Arabië een kopie van de "Lijst 2010-2013", met uitzondering van 8 instellingen, waaronder 4 moskeeën die aanvragen in Koeweit zouden hebben gedaan. In een aantal gevallen worden bedragen genoemd, die zouden zijn overgemaakt. Deze lopen uiteen van enkele honderden euro's, voor bijvoorbeeld iftarmaaltijden of een offerdier, zoals de donatie van de *Abdullah Al-Nouri Society* aan de Stichting Rahma Relief in Rotterdam), tot enkele tonnen, zoals de ruim 2,5 ton euro voor de Al Fath Moskee in Dordrecht uit Saoedi-Arabië, of 245.681 Koeweitse dinar (ca. 680.000 euro) voor de alFitrah Moskee in Utrecht van de Koeweitse *International Islamic Charity Organization*, of zelfs miljoenen voor de aankoop van gebouwen of nieuwbouw.

Verder vormen moskeeën slechts een deel van de instellingen die in deze documenten genoemd worden. Zo wordt een aantal sociaal-culturele centra genoemd (bijv. de Stichting Sociaal Cultureel Centrum Nederland gevestigd in Den Haag en Rotterdam of Stichting Rahma Relief Nederland gevestigd in Rotterdam), enkele onderwijsinstellingen (bijv. De Islamitische Al'Qalam basisschool in Gouda) en een aantal humanitaire hulporganisaties (bijv. Stichting Salaam for Science Education and Humanitarian

Work). Ten slotte wordt in de “Brief van ambassade Koeweit” van 12 oktober 2018 ook een niet-islamitische organisatie genoemd: de Nederlandse NGO Spark.

Tabel 5-3. Instellingen genoemd in de *notes verbales*, verdeeld naar herkomstland (aangevraagde) financiering

	Saoedi-Arabië	Koeweit	Totaal
Rooms-katholieke instellingen	0	0	0
Protestantse instellingen	0	0	0
Migrantenkerken	0	0	0
Moskeeën	17	27	44
Turks	1	0	1
Marokkaanse signatuur	11	19	30
Overig/ onbekend	5	8	13
Overige islamitische instellingen	5	11	16
Niet-islamitische instellingen		1	1
Totaal	22	39	61

Daarnaast is door een bestuursorgaan binnen de Rijksoverheid onder voorwaarden informatie met het onderzoeksteam gedeeld over buitenlandse financiering. Hierin werden 26 moskeeën en Islamitische Culturele Centra (ICCs) genoemd, die volgens deze organisatie "zonder meer gebouwd met behulp van buitenlandse financiering" zijn. Wij hebben echter geen inzicht gehad in de criteria en bewijsvoering die aan deze kwalificatie ten grondslag lagen. Er werd geen informatie gevonden over buitenlandse financiering aan gebedshuizen van andere religieuze gezindten.

Ten slotte is door het betreffende bestuursorgaan binnen de Rijksoverheid ook onder voorwaarden informatie met het onderzoeksteam gedeeld over enkele tientallen islamitische centra en moskeeën die volgens de voor het bestuursorgaan beschikbare informatie politiek-salafistische invloeden kennen. Het bestuursorgaan kwalificeerde de instellingen als “politiek-salafistisch” op basis van informatie uit publieke bronnen (uit Nederland en het Midden-Oosten) aan de hand van enkele criteria die gebaseerd zijn op de religieuze koers van deze moskeeën, de preken van imams, het lesaanbod en lezingen, al dan niet met inbreng van buitenlandse politiek-salafistische predikers. Daarnaast speelt ook de inbedding in internationale politiek-salafistische netwerken een essentiële rol.

5.3. Triangulatie van bevindingen

In deze paragraaf combineren we de informatie die uit verschillende bronnen is verkregen: de empirische bevindingen uit de enquête; informatie uit mediabronnen en van overheidsinstellingen; en bevindingen uit de literatuur en interviews.

5.3.1. Informatie over buitenlandse financiering

Wanneer de resultaten uit de mediabronnen, de informatie van overheidsdiensten, literatuur en interviews naast elkaar worden gelegd, worden gezamenlijk 68 instellingen onderscheiden die in verband worden gebracht met buitenlandse financiering. Het gaat hierbij voornamelijk om moskeeën of andere islamitische

organisaties: in totaal worden 64 islamitische organisaties genoemd in verband met financiële steun uit het buitenland. In de meeste gevallen gaat het daarbij om moskeeën met een Marokkaanse signatuur (34). Daarnaast werd in de bronnen verwezen naar een grote groep moskeeën of organisaties (28) waarvan de etnische affiliatie onbekend is of onder overige groepen valt.

Voor alle instellingen die genoemd worden in deze documenten zijn – waar beschikbaar – de websites bezocht. Wat opvalt, is dat er bij een relatief groot deel sprake is van een geplande nieuwbouw of uitbreiding van het gebedshuis en in een aantal gevallen wordt er op de website actief opgeroepen tot het doneren van geld ten behoeve van de uitbreiding of nieuwbouw.

Bij 46 van de 68 religieuze instellingen gaat het om gebedshuizen die wij in onze dataset met 4.129 parochies, gemeenten en moskeeën hadden geïdentificeerd. 22 organisaties hebben wij niet kunnen traceren (bijvoorbeeld de Wetr Foundation), waren nog niet gerealiseerd, bestonden niet meer (zoals bijvoorbeeld Stichting Nasser in Amsterdam), of hebben wij niet als gebedshuis geclassificeerd (zoals bijvoorbeeld de Al'Qalam School in Gouda). Van deze 46 religieuze instellingen die in verband gebracht zijn met buitenlandse financiering hebben er 32 een uitnodiging voor de enquête ontvangen. Het betreft in alle gevallen moskeeën, waaronder 28 Marokkaanse. De 14 instellingen die geen uitnodiging ontvangen hebben, vielen óf buiten de steekproef, óf wij hadden geen contactgegevens voor deze instellingen kunnen traceren.

Tabel 5-4 zet de enquêteresultaten tegenover de indicaties van buitenlandse financiering in de bronnen geanalyseerd als onderdeel van het bureauonderzoek. Hieruit blijkt dat slechts drie van de instellingen, waarbij volgens de bronnen in het bureauonderzoek een indicatie is voor buitenlandse financiering, hebben deelgenomen aan de enquête. Geen van deze drie instellingen geeft aan steun uit het buitenland te hebben ontvangen.

Tabel 5-4. Triangulatie van resultaten over buitenlandse financiering uit de enquête en uit bronnen

	Indicatie voor buitenlandse financiering in bronnen?		
	Nee	Ja	Totaal
Steekproef	1015	32	1047
Respons	273	3	276
Zelfgerapporteerde buitenlandse financiering in enquête:			
Nee	257	3	260
Ja	16	0	16
Non-respons	742	29	771
Buiten steekproef	3082	14	3082
Totaal aantal instellingen	4083	46	4129
Onbekend / niet-traceerbaar	0	22	22

De enquête onder religieuze instellingen heeft aangetoond dat buitenlandse financiering voorkomt bij zowel christelijke als islamitische geloofsgemeenschappen. Financiering uit het buitenland aan kerken wordt echter zelden besproken in de media, mogelijk omdat het minder snel als problematisch wordt beschouwd. Uit de enquête is desalniettemin gebleken dat er ook door deze gemeenschappen soms steun uit het

buitenland ontvangen wordt. Enkele uitzonderingen daargelaten, betreft het dan voornamelijk incidentele giften die gebruikt worden voor de lopende financiering en waar volgens de instellingen zelf zelden voorwaarden aan verbonden zijn. Deze transacties zijn voornamelijk afkomstig uit de buurlanden van Nederland: België en Duitsland. Voor religieuze instellingen in de grensregio kan het zo zijn dat een gedeelte van de kerkgangers net over de grens woont. Andere landen die werden opgegeven in de enquête als land van herkomst van de ontvangen financiering betroffen ook voornamelijk westerse landen. In vergelijking met de islamitische instellingen bleek er onder de christelijke instellingen meer bereidheid om informatie te delen.

Moskeeën lijken zich terughoudend op te stellen ten aanzien van het delen van informatie op het gebied van de financiële huishouding, mogelijk door de publieke en politieke aandacht voor financiering van islamitische instellingen in Nederland de afgelopen jaren. Bovendien viel de parlementaire ondervraging over ongewenste buitenlandse beïnvloeding (POCOB) grotendeels samen met de enquête. Dit heeft er wellicht aan bijgedragen dat de respons onder sommige groepen relatief laag is, ondanks onze aanvullende pogingen om deze te verhogen.

In Tabel 5-5 worden de instellingen, waar volgens de enquête en het bureauonderzoek indicaties voor buitenlandse financiering zijn, ingedeeld naar kerkgenootschap voor christelijke instellingen en naar etnische affiliatie en koepelorganisatie voor moskeeën.

Tabel 5-5. Indicaties van buitenlandse financiering in de enquête en uit het bureauonderzoek, uitgesplitst naar kerkgenootschap, etnische affiliatie en koepelorganisatie.

Gezinde of groep	Buitenlandse financiering in de enquête	Indicatie van buitenlandse financiering in de bronnen
Christelijke geloofsgemeenschappen	14	4
- Katholicisme	3	1
- RKK	3	1
- Protestantisme	2	1
- PKN	1	1
- Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)	0	0
- Gereformeerde Gemeenten	0	0
- Christelijke Gereformeerde Kerken	0	0
- Hersteld Hervormde Kerk	1	0
- Anglicaanse Kerk in Nederland	0	0
- Migrantkerken	9	2
Islamitische geloofsgemeenschappen	2	64
- Turks	2	2
- Diyanet	1	1
- Milli Görüş (MGN & NIF)	1	0
- Overig	0	1
- Marokkaanse signatuur	0	34
- Overige moskeeën	0	6
- Onbekend	0	22
Totaal	16	68

Uit bovenstaande tabel blijkt dat de bevindingen duidelijk scheef verdeeld zijn. De 14 gevallen van buitenlandse financiering van christelijke instellingen in de enquête staan tegenover slechts 4 gevallen die in de media zijn besproken. Dit ondersteunt het idee dat de media, zoals eerder gezegd, meer geïnteresseerd is in nieuwsgeving over buitenlandse financiering bij islamitische instellingen dan bij christelijke instellingen. Bij de islamitische instellingen wordt er in de enquête door slechts twee instellingen melding gemaakt van buitenlandse financiering terwijl er in de media 64 gevallen besproken zijn,⁸⁴ waarvan er 32 in de steekproef zaten.

Op basis van de triangulatie van de enquêteresultaten met informatie over buitenlandse financiering in overige bronnen kunnen we concluderen dat de moskeeën in de responsgroep niet representatief zijn voor de gehele populatie van moskeeën. De instellingen, grotendeels moskeeën, waarbij volgens de bronnen in het bureauonderzoek een indicatie is voor buitenlandse financiering zijn oververtegenwoordigd in de non-responsgroep. Er is aldus sprake van een *non-respons bias* in de enquêteresultaten (zie paragraaf 4.4). Enerzijds signaleert dit een belangrijke beperking van de enquête. Anderzijds is het een relevante bevinding dat moskeeën die in verband worden gebracht met buitenlandse financiering niet bereid zijn gebleken informatie hierover te delen in het kader van dit onderzoek.

5.3.2. Informatie over instellingen die politiek-salafistische invloeden kennen

Zoals besproken aan het begin van dit hoofdstuk, heeft het bureauonderzoek ook informatie opgeleverd over instellingen die staan aangemerkt als politiek-salafistisch. Deze informatie volgt enerzijds uit mediabronnen, de literatuur en andere openbare bronnen, zoals de POCOB-verhoren, en anderzijds uit informatie verkregen van een bestuursorgaan binnen de Rijksoverheid, dat op basis van openbare bronnen en enkele criteria een inventarisatie maakt van de islamitische centra en moskeeën in Nederland die politiek-salafistische invloeden kennen. Wanneer de informatie uit deze verschillende bronnen wordt gecombineerd, levert dit een lijst op van enkele tientallen moskeeën en islamitische centra, waarvan het grootste deel van Marokkaanse signatuur is, een enkele Turkse en een deel met een overige of zonder eenduidige etnische signatuur. In deze bronnen worden geen instellingen genoemd van christelijke kerkgenootschappen of overige gezindten, die invloeden kennen door stromingen die een andere rechtsorde voorstaan dan de Nederlandse democratische rechtsstaat.

Van de instellingen die door verschillende bronnen als politiek-salafistisch worden aangemerkt, heeft geen enkele gereageerd op de enquête. Wanneer de informatie over salafistische instellingen wordt gekoppeld aan de informatie over buitenlandse financiering, zoals besproken in de vorige paragraaf, zien we dat er een zekere overlap bestaat. Bij 28 (35% van de) instellingen die als salafistisch worden aangemerkt, zijn er indicaties dat er sprake is van (aanvragen van) buitenlandse financiering (zie Tabel 5-6). Het betreft grotendeels moskeeën met een Marokkaanse signatuur. Ook dit is een indicatie van de non-responsbias in de enquêteresultaten, zoals hierboven besproken: moskeeën die als politiek-salafistisch worden aangemerkt zijn oververtegenwoordigd in de non-responsgroep. Dit is een constatering die in ogenschouw genomen moet worden bij de interpretatie van de enquêteresultaten. Bovendien zijn moskeeën die in verband worden

⁸⁴ Bij dit aantal moet worden opgemerkt dat een deel ervan beperkt is gebleven tot een aanvraag; niet in alle gevallen is deze gehonoreerd.

gebracht met politiek-salafistische invloeden niet bereid gebleken informatie te delen over buitenlandse financiering in het kader van dit onderzoek.

Tabel 5-6. Triangulatie van instellingen die volgens bronnen invloeden kennen door stromingen die een andere rechtsorde voorstaan en waarbij een indicatie is van buitenlandse financiering.

	Aangemerkt als politiek-salafistisch in bronnen ⁸⁵		Totaal
	Ja	Nee	
Indicatie van buitenlandse financiering in bronnen			
Ja			
Rooms-katholiek	-	-	1
Protestants	-	-	1
Migrantenkerken	-	-	2
Islamitisch	28	14	42
Marokkaans	22	5	27
Turks		3	3
Overig/ onbekend	6	6	12
Nee			
Rooms-katholiek	-	-	593
Protestants	-	-	2404
Migrantenkerken	-	-	644
Islamitisch	53	404	457
Marokkaans	40	113	153
Turks	1	235	236
Overig/onbekend	12	56	68
Totaal	81	418	499

5.4. Conclusies

Onderzoeksvraag 5a. Welke informatie over buitenlandse financiering van specifieke kerken en gebedshuizen binnen de grootste denominaties is er beschikbaar in mediaberichten, bij experts, of vertegenwoordigers van potentiële informatiebronnen of koepelorganisaties?

De analyse van mediaberichten levert een lijst van 68 religieuze instellingen op die in verband worden gebracht met buitenlandse financiering. Deze groep bestaat voor de helft uit moskeeën met een Marokkaanse signatuur. In de berichten worden vier christelijke instellingen genoemd (waaronder een PKN-kerk, een RKK-kerk en twee migrantenkerken), waar sprake zou zijn van mogelijke steun uit het buitenland, of aanvragen daarvoor. Het overgrote deel van deze instellingen komt voort uit de informatie die via zogenoemde *notes verbales* door de Saoedische of Koeweitse ambassades met het ministerie van Buitenlandse Zaken zijn gedeeld. In deze berichten worden 60 islamitische instellingen genoemd, waaronder 44 moskeeën. Wanneer de informatie uit de verschillende bronnen wordt gecombineerd, resulteert dit in 81 instellingen waarvoor een indicatie bestaat dat er steun uit het buitenland is aangevraagd

⁸⁵ In deze bronnen worden geen instellingen genoemd van andere religies dan de islam, die invloeden kennen die een andere rechtsorde voorstaan dan de Nederlandse democratische rechtsstaat. Het betreft dus enkel islamitische centra en moskeeën die volgens deze bronnen politiek-salafistische invloeden kennen.

of ontvangen. In een aantal gevallen worden er bedragen genoemd. Deze lopen uiteen van enkel honderden euro's voor bijvoorbeeld iftar-maaltijden of offerdieren tot enkele tonnen of zelfs miljoenen euro's voor nieuwbouw of de aankoop van gebouwen.

Deze informatie geeft mogelijk een selectief beeld van de buitenlandse steun aan religieuze instellingen, omdat zowel de overheidsinstellingen als de media zich met name richten op islamitische instellingen. De informatie die uit deze bronnen is verkregen is vervolgens getrianguleerd met de enquêteresultaten met als doel de meerwaarde en betrouwbaarheid van dit instrument in te schatten. Buitenlandse financiering speelt niettemin volgens deskundigen en betrokkenen een kleine of verwaarloosbare rol bij de traditionele christelijke kerkgenootschappen. Het protestantse kerkmodel wordt bijvoorbeeld gekenmerkt door een grote mate van lokale verantwoordelijkheid, waarbij gemeenteleden doorgaans de benodigde middelen bijeenbrengen. Wel kunnen internationale transacties voorkomen wanneer deze instellingen in grensgebieden zijn gevestigd of wanneer de gemeenschap leden heeft die in het buitenland wonen. Bij migrantenkerken bestaat er vaak een nauwe band tussen de diaspora in Nederland en het oorspronkelijke land van herkomst. Bovendien wijzen enkele deskundigen en betrokkenen op de beperkte financiële draagkracht van veel migrantenkerken. Dit maakt het waarschijnlijker dat er naar financiering uit het buitenland wordt gekeken.

Onderzoeksvraag 5b. In hoeverre komt de informatie uit deze bronnen overeen met de enquêteresultaten en wat betekent dit voor de betrouwbaarheid en de meerwaarde van het enquête-instrument?

Wanneer de informatie uit deze bronnen met de enquêteresultaten wordt vergeleken, kunnen we concluderen dat deze slechts zeer beperkt overeenstemmen. Van de 68 religieuze instellingen die in de bronnen in verband worden gebracht met buitenlandse financiering, hebben er 32 een uitnodiging voor de enquête ontvangen. Slechts drie van deze instellingen hebben de enquête ingevuld, hetgeen betekent dat de respons onder deze instellingen (10%) lager is dan de respons op alle uitgenodigde instellingen (27%). Geen van deze drie instellingen geeft aan steun uit het buitenland te hebben ontvangen. Dit is een indicatie dat het enquête-instrument onder de huidige omstandigheden een beperkte waarde heeft gehad om een kwantitatieve inschatting te kunnen doen van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen. Dat wil zeggen, instellingen die reeds in verband zijn gebracht met buitenlandse financiering zijn minder geneigd deel te nemen dan wel hier transparant over te zijn. Dat lijkt in ieder geval te gelden voor moskeeën met een Marokkaanse signatuur die in de bronnen in verband zijn gebracht met buitenlandse financiering: 26 van 28 uitgenodigde moskeeën met een Marokkaanse signatuur hebben niet gereageerd. De overige twee gaven aan geen steun uit het buitenland te hebben ontvangen.

Voorlopige conclusies ten aanzien van relatieve omvang van buitenlandse financiering

Uit deze triangulatie vloeit voort dat de enquête in combinatie met de geraadpleegde bronnen geen betrouwbaar kwantitatief beeld heeft kunnen geven van het aantal religieuze instellingen dat financiële steun uit het buitenland heeft ontvangen, noch van de omvang van deze financiering in het jaar 2018. We kunnen echter enkele kwalitatieve conclusies trekken over de relatieve omvang van buitenlandse financiering:

- **Christelijke kerkgenootschappen.** Op basis van deze resultaten kunnen we concluderen dat buitenlandse financiering voorkomt bij christelijke kerkgenootschappen. Maar het gaat hierbij slechts om enkele incidentele gevallen met relatief kleine bedragen (ten opzichte van de overige

inkomsten), waarbij de gelden doorgaans bij individuen uit omliggende landen vandaan komen. Er zijn geen indicaties dat hier voorwaarden aan worden verbonden of dat er sprake is van ongewenste beïnvloeding.

- **Migrantenkerken.** Hoewel er weinig media-aandacht is voor buitenlandse financiering aan migrantenkerken, lijkt het waarschijnlijker dat door deze instellingen naar financiering uit het buitenland wordt gekeken dan voor traditionele christelijke kerken. De enquêteresultaten bevestigen dit tot op zekere hoogte. Uit de verschillende bronnen is weinig informatie bekend over mogelijke ongewenste beïnvloeding bij migrantenkerken.
- **Islamitische instellingen.** Onder moskeeën is de respons laag; er bestaat blijkbaar een relatief beperkte bereidheid of gelegenheid om informatie te delen over de financiële huishouding in het algemeen en buitenlandse financiering in het bijzonder. Uit onze interactie met instellingen en koepelorganisaties, evenals de berichtgeving in de media, lijkt de terughoudende opstelling gedeeltelijk te wijten aan de negatieve beeldvorming die over dit onderwerp is ontstaan door de aandacht vanuit de media en de politiek voor deze gemeenschappen en dit onderwerp in het bijzonder. Desalniettemin blijkt uit de verschillende geraadpleegde bronnen dat er enkele tientallen instellingen zijn waarbij een indicatie dan wel bewijs bestaat dat er financiële steun in het buitenland is aangevraagd of ontvangen. In een aantal gevallen geven bestuursleden in de media toe dat er partijen in het Midden-Oosten zijn benaderd. Het betreft hier voornamelijk moskeeën met een Marokkaanse signatuur. De enquête lijkt dan ook geen betrouwbare resultaten te leveren over het aantal instellingen dat buitenlandse steun ontvangt of de omvang ervan voor deze groep moskeeën. De respons onder moskeeën met een Marokkaanse signatuur is zeer laag en de weinige antwoorden die zijn ontvangen, stemmen niet overeen met de informatie uit de bronnen. Wat betreft de relatieve omvang van buitenlandse financiering, kunnen we voor deze groep hooguit kwalitatieve uitspraken doen. Onder Turkse moskeeën was de respons beduidend hoger. Hoewel Turkse moskeeën weinig worden genoemd door de verschillende bronnen in het kader van buitenlandse financiering, is het opmerkelijk dat de 30 Diyanetmoskeeën – waarvan bekend is dat de salarissen van de imams worden betaald door de Turkse overheid – niet bevestigend gereageerd hebben op de vraag of er materiële steun in de vorm van goederen of diensten werd ontvangen.

6. Casestudies

Dit hoofdstuk doet verslag van de bevindingen van het verdiepende onderzoeksdeel, de casestudies.⁸⁶ Het hoofdstuk start met een beknopte beschrijving van de 20 geselecteerde casussen (6.1). Vervolgens beschrijven we op basis van de enquête onder de religieuze instellingen, de informatie uit openbare bronnen en de interviews met medewerkers van gemeenten en politie in drie paragrafen de volgende onderdelen: activiteiten en mediagebruik (paragraaf 6.2), gedragsvoorschriften en geloofsopvattingen (paragraaf 6.3) en de mogelijke invloed van financiering vanuit het buitenland (paragraaf 6.4)⁸⁷. Deze paragrafen zijn vooral beschrijvend van aard. We zijn nagegaan welke activiteiten er worden georganiseerd, op welke doelgroep de activiteit zich richt, hoeveel bezoekers de website en overige sociale media trekken. Wanneer er voor georganiseerde activiteiten religieuze sprekers waren uitgenodigd, zijn we nagegaan of deze spreker als omstreden bekend staat. Het hoofdstuk sluit af met conclusies (paragraaf 6.5). De verzamelde informatie gebruiken we om na te gaan of aan de financiering voorwaarden zijn verbonden die ingrijpen op de organisatie en uitvoering van de activiteiten van moskeeën en kerken. Achter de financiële steun kunnen religieuze en politieke motieven schuilgaan. Wanneer daarvan sprake is dan kan dit zichtbaar worden in de activiteiten van de moskee of kerk, in preken, onderwijs, uitingen op sociale media, de selectie van gastsprekers, gedragsvoorschriften, geloofsopvattingen van leden en voorgangers en de vergoedingen van voorgangers en sprekers, dan wel zich uiten in de samenstelling van de bezoekers of het bestuur.

6.1. Gegevens casussen

In deze paragraaf geven we een overzicht van enkele achtergrondkenmerken van de 20 geselecteerde religieuze instellingen (paragraaf 6.1.1). Vervolgens gaan we in paragraaf 6.1.2 in op de organisatievorm van de instellingen, het bestuur en de mate waarin beleidsplannen openbaar zijn. Onderstaande tabel toont het overzicht van de selectie van de 20 casussen (zoals ook getoond in Hoofdstuk 2).

⁸⁶ Vanwege de vertrouwelijkheid die is toegezegd aan de meewerkende instellingen en gemeenten, geldt voor dit hoofdstuk dat de verzamelde data geanonimiseerd zijn. Aangezien de gepresenteerde gegevens – vanwege de garantie van vertrouwelijkheid - ook niet herleidbaar mogen zijn tot de meewerkende instelling of gemeente, kan niet op detailniveau worden gerapporteerd en worden de bevindingen op hoofdlijnen gepresenteerd.

⁸⁷ Deze paragraafindeling correspondeert met de volgorde van de onderzoeksvragen van dit onderzoeksdeel (zie Tabel 2.9).

Tabel 6-1. Selectie van casussen

Binnen/ buiten de steekproef	Wel/ geen financiering	#	Denominatie	Kerkgenootschap/ koepelorganisatie	Affiliatie met buitenland
Selectie eerste vijf casestudies op basis van informatie uit literatuur, media of van experts	Indicatie voor buitenlandse financiering of beïnvloeding	1	Christelijk	Protestantse internationale kerk	Verenigde Staten
		2	Christelijk	Orthodoxe kerk	Migrantenkerk
		3	Islamitisch	n.v.t.	Marokko
		4	Islamitisch	n.v.t.	Marokko
		5	Islamitisch	n.v.t.	Marokko
Selectie uit de steekproef op basis van enquêteresultaten	Zelfgerapporteerde buitenlandse financiering	6	Christelijk	PKN	n.v.t.
		7	Christelijk	RKK	n.v.t.
		8	Christelijk	Protestante internationale kerk	Duitsland (Migrantenkerk)
		9	Islamitisch	Diyanet	Turkije
	Geen zelfgerapporteerde buitenlandse financiering	10	Islamitisch	Diyanet	Turkije
		11	Islamitisch	n.v.t.	n.v.t.
		12	Islamitisch	Milli Görüş	Turkije
		13	Christelijk	Anglicaanse Kerk	Verenigd Koninkrijk
		14	Christelijk	PKN	n.v.t.
		15	Christelijk	RKK	n.v.t.
Selectie uit de steekproef op basis van de non-respons i.c.m. informatie uit literatuur, media of van experts	Indicatie voor buitenlandse financiering of beïnvloeding	16	Christelijk	Internationale Rooms-Katholieke kerk	Migrantenkerk
		17	Islamitisch	n.v.t.	Marokkaans
		18	Islamitisch	n.v.t.	Marokkaans
		19	Islamitisch	n.v.t.	Marokkaans
		20	Christelijk	Orthodoxe Kerk	Migrantenkerk

6.1.1. Achtergrondkenmerken

Geografische spreiding

Voor alle drie de denominaties geldt dat de geselecteerde casussen verspreid zijn over Nederland. Zowel voor de casussen in het westen van het land, als die in het zuiden, noorden en oosten van het land geldt dat er instellingen geselecteerd zijn in zowel grote als kleinere gemeenten en zowel in (sterk) verstedelijkt gebied als niet-stedelijk gebied. Er zijn ook enkele grensgemeenten in het onderzoek betrokken.

Spreiding in omvang geloofsgemeenschappen

De twintig casussen variëren in hun omvang van de geloofsgemeenschappen, van enkele tientallen (30) reguliere bezoekers van de religieuze diensten tot een paar honderd per dienst. De omvang lijkt niet afhankelijk van de ligging van de religieuze instelling: in sterk verstedelijkt gebied komen zowel casussen voor met een groot aantal reguliere bezoekers als relatief kleine instellingen. De casussen in niet-stedelijk gebied zijn van gemiddelde omvang.

Substromingen binnen de denominaties

In Hoofdstuk 3 hebben we de verschillende substromingen en geloofsrichtingen binnen het katholicisme en met name het protestantisme en de islam besproken. Bij het selecteren van de zowel islamitische als christelijke instellingen is met deze verschillende geloofsrichtingen rekening gehouden. Zo zijn ook enkele casussen opgenomen van geloofsrichtingen die wereldwijd gezien een grote geloofspopulatie hebben, maar binnen Nederland een relatief beperkte omvang hebben. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Pinkstergemeenten, die wereldwijd naar schatting 400 miljoen gelovigen telt, waarvan zo'n 150.000 in Nederland. Dat geldt ook voor Jehova-getuigen (8,7 miljoen wereldwijd, waarvan 29.000 in Nederland) en de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen (Mormonen; 16 miljoen wereldwijd waarvan 9.300 in Nederland). Onder de casussen die behoren tot de zogenoemde 'migrantenkerken' bevinden zich zowel katholieke kerken, als instellingen die hun herkomst in het protestantisme hebben. Voorbeelden hiervan zijn de Oosters-orthodoxe kerk (waaronder onder meer Russisch-orthodox en Grieks-orthodox vallen), de Evangelische Broedergemeenten, de Koptische kerk en de kerk van de Indonesische katholieke gemeenschap. De bezoekers van migrantenkerken in Nederland zijn afkomstig uit een groot aantal landen van vrijwel alle continenten. In de geselecteerde casussen komt deze spreiding terug.

Onder de casussen bevinden zich daarnaast instellingen die behoren tot de meer 'gevestigde' geloofsrichtingen in Nederland, zoals die vanuit de verzuiling in Nederland bekend zijn, maar ook instellingen die –vanuit Nederlands perspectief– tot 'recentere' geloofsrichtingen behoren.

Leeftijdverdeling

Ongeveer de helft van de religieuze instellingen heeft een gelijkmatige leeftijdsopbouw. De leeftijd van de reguliere bezoekers varieert van jong tot oud en er komen veel gezinnen. Met name de katholieke instellingen geven aan dat de leeftijdsopbouw van de vaste bezoekers sterk vergrijsd is, bij de protestantse instellingen speelt dit in enkele gevallen. Bij de migrantenkerken en de islamitische instellingen speelt vergrijzing het minst.

Vrijwel alle instellingen geven aan dat er op speciale diensten, zoals religieuze feestdagen, meer bezoekers zijn en dat de bezoekersgroep op die dagen meer varieert in leeftijd. Instellingen die een reguliere dienst houden op een werkdag geven aan dat op deze dagen meer ouderen komen, mensen vanaf een leeftijd van 65 jaar.

Veel instellingen geven aan dat zij jongeren in de leeftijd van 14 tot 16 jaar moeilijk aan zich kunnen binden. Vóór deze leeftijd komen zij met ouders mee naar de instelling, maar zij raken uit beeld rond die leeftijd. Een deel van hen komt op latere leeftijd weer naar de instelling en wordt een vaste bezoeker.

Diverse instellingen geven aan door de komst van vluchtelingen nieuwe, jongere aanwas te krijgen. Dit geldt zowel voor islamitische instellingen als voor christelijke migrantenkerken.

6.1.2. Bestuur en beleid

Organisatievorm

Volgens de Handelsregisterwet van 1 juli 2008 zijn alle ondernemingen en rechtspersonen in Nederland wettelijk verplicht zich in te schrijven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel. Het Burgerlijk Wetboek bepaalt in artikel 2.2 dat kerkgenootschappen rechtspersoonlijkheid bezitten. De wet gebruikt de term kerkgenootschap, maar dat betekent niet dat het om een christelijke kerk moet gaan, het kan ook gaan om islamitische of andere religieuze bewegingen.

Van de 20 casussen zijn alle traditionele christelijke kerken als kerkgenootschap ingeschreven in het Handelsregister. Dat geldt ook voor een van de migrantenkerken. Om de economische activiteit van een rechtspersoon weer te geven wordt gebruik gemaakt van de SBI-code (Standaard Bedrijfsindeling). Bedrijven met dezelfde hoofdactiviteit vallen onder dezelfde SBI-code. Religieuze organisatie is een aparte code. De kerkgenootschappen zijn alle onder deze bedrijfsactiviteit geregistreerd.

De moskeeën zijn meestal als stichting (negen) ingeschreven, enkele moskeeën (twee) als vereniging. Ook een migrantenkerk is als stichting ingeschreven, terwijl een andere (Rooms-Katholieke) migrantenkerk niet is aangetroffen in het Handelsregister. Ook deze rechtspersonen hebben als religieuze organisatie een SBI-code.

Het belangrijkste verschil tussen vereniging en stichting is dat de stichting geen leden kent. In een vereniging kunnen de leden aan de besluitvorming deelnemen en kunnen zij via de algemene ledenvergadering invloed uitoefenen op het verenigingsbestuur. Daarvoor behoeven zij geen bestuurder te zijn. Bij de stichting vindt de besluitvorming plaats binnen het bestuur. In de praktijk kunnen stichting en vereniging dicht bij elkaar liggen dan uit de theorie blijkt, omdat het ook mogelijk is om in de statuten van een stichting personen die zijn betrokken bij de stichting bepaalde rechten te geven.

De wet biedt een rechtspersoon de mogelijkheid een zelfstandig onderdeel op te richten dat zelf rechtspersoonlijkheid heeft. Dat kan een kerkgenootschap zijn, maar ook een stichting of een vereniging. De helft van de kerken en moskeeën bestaat uit één rechtspersoon, meestal een kerkgenootschap of stichting, de andere helft heeft twee tot vijf rechtspersonen, vooral stichtingen maar ook enkele kerkgenootschappen en verenigingen. Naast de religieuze organisatie zijn dit stichtingen die zich volgens de SBI-code richten op welzijnswerk, belangenbehartiging van bijvoorbeeld gehandicapten of zieken en voor de exploitatie van

zaalaccommodatie en verenigingen voor jongeren of de islamitische cultuur, in dit geval de Turks-islamitische cultuur.

Bestuurswisselingen

Van acht kerkgenootschappen, met name protestantse en Rooms-Katholieke kerken, beschikken we niet over de historie van de bestuursleden. De rechtspersoon op lokaal niveau in de Rooms-Katholieke kerk is de parochie. Het kerkbestuur bestuurt de parochie en draagt de algehele verantwoordelijkheid voor de parochie. Het bestuur draagt zorg voor het financiële beheer van de gebouwen en goederen en regelt ook de personeelszaken. Het kerkbestuur bestaat uit de pastoor (voorzitter) en enkele bestuursleden, waaronder een vicevoorzitter, een secretaris en een penningmeester. Veel kerkbesturen kampen met een gebrek aan ambtsdragers. Vooral ouderlingen blijken moeilijk te vinden.

Van de elf stichtingen en verenigingen, dit zijn vooral moskeeën, beschikken we wel over de bestuursleden die in het Handelsregister zijn geregistreerd. Het verloop onder de bestuursleden varieert sterk. De duur van de aanstelling loopt uiteen van twee, vier, zes tot 12 jaar. Bij sommige instellingen is er geen maximum of kan de bestuurder telkens opnieuw benoemd worden.

De meeste moskeeën en enkele kerken, waarvan we beschikken over de historische inschrijvingen van bestuurders, wisselen regelmatig van bestuur. De meeste van deze religieuze instellingen, met name de moskeeën, zijn opgericht in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Het aantal bestuursleden dat in het Handelsregister is bijgeschreven, varieert bij deze instellingen van twee tot maximaal zes. Bestuurders van boven de 70 jaar zien we ook bij enkele andere besturen, maar in die besturen zitten ook vijftigers en veertigers of dertigers. De meeste bestuursleden zijn rond de 50 jaar oud. Bestuursleden van moskeeën en kerken jonger dan 30 jaar treffen we niet of nauwelijks aan.

Er is regelmatig sprake van aanstellingen van nieuwe bestuurders, vaak met twee of drie bestuursleden per keer. Bij een moskee opgericht eind jaren tachtig en bestaande uit vier bestuurders, tellen we 66 bestuurswisselingen. Een van deze bestuursleden zit er al meer dan 25 jaar, de overige bestuursleden negen tot 12 jaar. Bij een andere moskee zien we dat het voltallige bestuur, waarvan enkele bestuurders na 25 jaar, twee jaar geleden is vervangen door vijf nieuwe bestuursleden. Vanaf begin jaren negentig telt deze moskee slechts 16 bestuurswisselingen. Een relatief lang zittend, vergrijsd bestuur met weinig leden wordt in interviews als een risico benoemd. Een ouder bestuur zou de binding met de geloofsgemeenschap eerder kwijtraken dan een bestuur dat regelmatig wordt vernieuwd en van vers bloed en nieuwe ideeën wordt voorzien. In één van de moskeeën uit de casestudies zijn alle bestuursleden enkele jaren geleden na gesprekken met de gemeente afgetreden. De bestuursleden waren ouder dan 70 jaar, waren de Nederlandse taal onvoldoende machtig en gingen niet in gesprek met jongere generaties die de moskee bezoeken. Ook gesprekken met de gemeente over het relatief grote aantal uitreizigers verliepen moeizaam. Dat er sprake zou zijn van een politiek-salafistische stroming onder de bezoekers van de moskee werd door het bestuur ontkend. Met de komst van nieuwe, jongere bestuursleden die meer aansluiting hebben met de bezoekers van de moskee lopen de gesprekken volgens de gemeente beter. Bij enkele andere casussen zien we een lang zittend bestuur. Bij twee religieuze instellingen, een moskee en een migrantenkerk, zitten enkele bestuurders er sinds de oprichting halverwege de jaren negentig, respectievelijk eind jaren tachtig. In het geval van de moskee gaat het om een bestuur van twee personen waarvan een er sinds de oprichting zit en de ander al ruim tien jaar. Tussen begin jaren negentig en 2008 zijn er regelmatig bestuurswisselingen geweest. Beide

bestuurders zijn ouder dan 70 jaar. Bij de migrantenkerk bestaat het bestuur uit vijf personen waarvan er twee sinds de oprichting zitting hebben. De overige bestuursleden zijn benoemd in 2009 (twee) en 2017 (één). In totaal zijn sinds de oprichting eind jaren tachtig 12 nieuwe bestuursleden aangetreden. Dit betreft een migrantenkerk die al lang in Nederland gevestigd is.

Nationaliteit

Over de nationaliteit van de bestuurders hebben we alleen informatie uit de interviews. In het Handelsregister is daarover geen informatie beschikbaar. Uit de interviews blijkt dat bestuurders van christelijke kerken vooral de Nederlandse nationaliteit hebben. Ook bij migrantenkerken hebben de bestuursleden vooral de Nederlandse nationaliteit. Bij relatief jonge migrantenkerken hebben zij ook vaak de Nederlandse nationaliteit, maar zijn ze wel vaker in het buitenland geboren. Bij moskeeën hebben de meeste bestuurders de Nederlandse nationaliteit, maar komt een dubbele nationaliteit (Turks, Marokkaans) relatief vaak voor. Voor de moskeeën waar we hebben gevraagd naar de achtergrond van de bestuurders blijkt dat zij vaak in het buitenland zijn geboren. De jongere bestuursleden behoren vaker tot de tweede generatie en zijn in Nederland geboren.

Beleidsplannen

In het kader van de fiscale erkenning dient een ANBI over ten minste een beknopt beleidsplan te beschikken. Dit plan geeft inzicht in de manier waarop de ANBI haar doelstelling wil bereiken. Het plan mag een meerjarig beleidsplan zijn, maar het dient in ieder geval inzicht te geven in het komende jaar. Het publiceren van het gehele beleidsplan is niet verplicht. Wel dienen enkele gegevens uit het beleidsplan te worden toegelicht op de website. Naast de doelstelling, zijn dat de doelgroep waarop de instelling zich richt, de activiteiten die de instelling uitvoert en gaat uitvoeren om het gestelde doel te bereiken en de wijze van inkomstenverwerving. Verder dient in het beleidsplan te staan hoe het vermogen wordt beheerd en waaraan de ingezamelde gelden en goederen worden besteed. Ook als geld wordt gereserveerd voor besteding in toekomstige jaren, bijvoorbeeld voor de bouw van een moskee, dan moet dit toegelicht worden in het beleidsplan.

Een beleidsplan geeft richting door ontwikkelingen te duiden en keuzes te onderbouwen. Beleid opstellen betekent keuzes maken, accenten leggen, doelen of thema's bepalen en de periode vaststellen waarin de instelling de gestelde doelen wenst te behalen. Een beleidsplan kan kort en bondig op hoofdlijnen worden verwoord.

Van de 20 casussen hebben er tien een beleidsplan gepubliceerd of op de website een, vaak korte, tekst vermeld over doelen, doelgroep en activiteiten. Het gaat om vier christelijke kerken, vier moskeeën en twee migrantenkerken. De beleidsplannen verschillen sterk in opzet, inhoud en lengte. De lengte varieert van een half A4 tot meer dan 40 pagina's.

De christelijke kerken zijn het meest uitvoerig, maar niet altijd even actueel. We treffen een beleidsplan aan voor de periode 2013-2016 en een voor de periode 2016-2019, maar ook een beleidsplan met algemeen gestelde doelen zonder tijdsaanduiding. Zoals "Deze kerk streeft naar godsdienstige reflectie onder haar leden en wil doeleinden op onder meer het gebied van godsdienst, zendingswerk, onderwijs, liefdadigheid, humanitaire hulp, gezondheid, welzijnszorg, sociale hulp, recreatie en culturele activiteiten bevorderen." De overige twee pagina's van het beleidsplan gaan in op de bevoegdheden van de organisatie, de verwerving van

inkomsten en het financieel beheer. Op de wijze waarop de doeleinden op de genoemde gebieden dienen te worden bereikt wordt in het beleidsplan verder niet ingegaan. Bij de vierde kerk met een gepubliceerd beleidsplan zijn twee gemeenten met een teruglopend en vergrijsd ledenbestand samengegaan. In het plan wordt prioriteit gegeven aan inhoudelijke activiteiten en geestelijke zorg voor de kerkgemeenschap boven het in standhouden van gebouwen.

Moskeeën benadrukken in hun vaak korte beleidsplannen vooral hun maatschappelijke functie. Een doelstelling is bijvoorbeeld het bevorderen en in stand houden van de islamitische cultuur of het bevorderen van de sociale- en maatschappelijke omstandigheden van de islamitische burger. De activiteiten die zij hiervoor organiseren zijn gericht op, onderwijs, sport, welzijn, emancipatie en integratie. Verder worden er religieuze activiteiten georganiseerd, zoals het wekelijkse vrijdaggebed, religieus onderwijs voor zowel volwassenen als jongeren en themabijeenkomsten waarvoor sprekers worden uitgenodigd, ook uit het buitenland. Ook worden er enkele zinnen gewijd aan giften en donaties en de bestemming van deze gelden. Twee van de drie migrantenkerken in de 20 casussen hebben een beleidsplan. De eerste heeft een actueel beleidsplan voor de periode 2018-2020. In het plan zijn concrete doelen beschreven, is per doel aangegeven welke afdeling binnen de kerk verantwoordelijk is voor de uitvoering en is met een planning aangegeven wanneer het doel dient te zijn behaald. De andere, een zeer kleine migrantenkerk met hooguit 40 leden, verwijst voor het gemak naar het landelijke beleidsplan.

6.2. Activiteiten en mediagebruik

In deze paragraaf bespreken we de activiteiten die de religieuze instellingen organiseren, het gebruik van communicatieplatforms en het gebruik van vrijwilligers door de religieuze instellingen.

6.2.1. Activiteiten en maatschappelijke ontwikkeling

Hieronder beschrijven we het aangeboden programma van activiteiten van religieuze instellingen. We beschrijven de aard en omvang van de aangeboden activiteiten. Vervolgens komt de aandacht van de instellingen voor maatschappelijke ontwikkeling en ondersteuning in de vorm van cursussen, zorg en sociale dienstverlening aan bod.

Aard van de activiteiten

Alle religieuze instellingen bieden op wekelijkse basis, soms op meerdere momenten, religieuze diensten en gebeden aan. De frequentie van het aantal diensten verschilt tussen de denominaties. Ook de aard van de vaste diensten en gebeden verschilt per religie. Sommige bijeenkomsten worden altijd geleid door een voorganger, anderen worden door leden van de geloofsgemeenschap zelf georganiseerd.

Door het merendeel van de religieuze instellingen worden onderwijsactiviteiten georganiseerd. Bij islamitische instellingen worden vaak op wekelijkse basis Arabische taal, koran- en/of islamlessen gegeven. Deze lessen worden vaak apart gegeven aan mannen en vrouwen en aan jongens en meisjes. Voor enkele moskeeën geldt dat de koranlessen onder een aparte stichting vallen⁸⁸. Het bestuur van de moskee heeft in deze gevallen niet altijd goed zicht op de inhoud van de lessen. Enkele kleinere moskeeën geven aan dat de

⁸⁸ De inhoud van de lessen van deze koranscholen valt hiermee buiten de reikwijdte van dit onderzoek.

koranlessen wel vanuit de instelling georganiseerd worden; deze bestuurders geven aan dat in de lessen zowel praktische als inhoudelijke zaken aan bod komen, zoals hoe (met welke rituelen) er gebeden wordt, welke verzen er gebeden kunnen worden en wat deze betekenen, maar ook hoe de islam in de huidige maatschappij geïnterpreteerd kan worden. Bij de christelijke instellingen worden onder meer Bijbelkringen, godsdienstvoorlichting voor jong en oud, zondagschool en catechisatie georganiseerd.

Kerkkoren

Christelijke instellingen hebben vaak een of meer koren en organiseren regelmatig samenzang en concerten. Ook een aantal migrantenkerken organiseert regelmatig muzikale activiteiten.

Culinaire activiteiten

Het merendeel van de religieuze instellingen organiseert culinaire activiteiten. Enkele deelnemers maken ter plekke de maaltijd en eten dit samen met de overige bezoekers van de activiteit op. Sommige culinaire activiteiten hebben een jaarlijks karakter zoals de Iftar, de maaltijd die gedurende de vastenmaand ramadan door moslims direct na zonsondergang wordt genuttigd. Andere activiteiten vinden met een hogere frequentie plaats, zoals maandelijks gezamenlijke ontbijten, het delen van een maaltijd na afloop van de religieuze dienst, of een wekelijks koffiemoment opgezet om eenzaamheid tegen te gaan. Sommige instellingen organiseren culinaire activiteiten op jaarlijkse feesten en combineren het bijvoorbeeld met het ophalen van donaties en verkopen van culinaire versnaperingen op bijvoorbeeld Koningsdag.

Sport

Een beperkt deel van de religieuze instellingen organiseert sportieve activiteiten. Vooral islamitische instellingen (ongeveer de helft) doen dit. Ze organiseren bijvoorbeeld (soms wekelijks) dart- en (online) voetbaltoernooien, of bieden fitnessfaciliteiten die vaak gericht zijn op jongere bezoekers.

Voor jongeren

Activiteiten voor jongeren treffen we vaak aan. Meer dan de helft van de religieuze instellingen organiseert wekelijks tot jaarlijks activiteiten die op jongeren zijn gericht. Het kan gaan om de wekelijkse religieuze kindernevendiensten (een aparte dienst voor kinderen, op het tijdstip van de reguliere kerkdienst), maar ook om apart georganiseerde activiteiten voor jongeren, zoals jongerenavonden, meerdaagse kinderconferenties, jeugdkampen, kinderkoren, religieus onderwijs voor kinderen, thema-avonden enzovoorts. Daarnaast zien we ook onderwijsactiviteiten gericht op jongeren, doorgaans in specifieke leeftijdsgroepen.

Donaties

Alle religieuze instellingen organiseren vaste activiteiten voor het werven van donaties en bijdragen. Het betreft zowel wekelijkse, maandelijks als jaarlijkse wervingsactiviteiten. Voorbeelden hiervan zijn een verzoek om een incidentele bijdrage naar draagkracht of een jaarlijkse benefietactiviteit. Sommige activiteiten worden op nationaal niveau georganiseerd, zoals activiteiten in het kader van de Actie Kerkbalans. Individuele kerken kunnen aansluiten bij deze campagnes.

Op basis van openbare bronnen zien we dat ongeveer de helft van de religieuze instellingen financiële bijdragen leveren aan charitatieve doelen. Sommige instellingen richten zich hierbij op lokale doelen zoals

de Voedselbank, het financieren van schoolspullen, of steun aan het Leger des Heils. Anderen richten zich op nationale of internationale doelen, zoals ontwikkelingswerk.

Bij enkele instellingen, met name moskeeën, zien we dat er via sociale media donatie-acties zijn georganiseerd. Deze acties richtten zich vooral op het inzamelen van geld voor het onderhoud van gebouwen van de instelling, of op het financieren van een nieuw gebouw.

Maatschappelijke rol

We zien ook instellingen die activiteiten organiseren voor het tegengaan van armoede en eenzaamheid in de buurt of die ondersteuning aan hun leden bieden in de vorm van spreekuren met de voorganger, voorlichting over goed ouderschap, gezondheid, en dergelijke. Bestuurders geven aan dat ze hiermee een maatschappelijke rol willen vervullen en dat zij taken van de religieuze instelling breder opvatten dan uitsluitend het bieden van religieuze diensten. Zij willen tevens bijdragen aan het welzijn van hun geloofsgemeenschap.

Open dagen

Ongeveer de helft van de instellingen organiseert open dagen (bijvoorbeeld een burendag, een kermis, een zomermarkt, het uitnodigen van een schoolklas in de instelling). Bestuurders van deze religieuze instellingen beschouwen hun gebouw als ontmoetingsplek voor zowel gelovigen als geïnteresseerden. Een beperkt deel van de instellingen, van alle denominaties, vermeldt op hun website deelname aan een door anderen georganiseerd evenement, zoals de open monumentendag of een vergelijkbaar evenement op lokaal niveau waarbij het gebouw wordt opengesteld voor buurtbewoners en overige geïnteresseerden. Afhankelijk van de omvang van het evenement worden hiermee tientallen tot soms enkele honderden bezoekers bereikt.

Reizen

Ten slotte organiseren instellingen tegen betaling voor hun leden reizen naar het buitenland, zoals een bedevaart of thema-reizen.

Omvang en bereik van activiteiten

In grote lijnen kan gesteld worden dat religieuze instellingen met name activiteiten organiseren voor hun eigen achterban. Ongeveer de helft organiseert ook wel eens activiteiten voor de buurt en een beperkt aantal over thema's die niet direct met geloof te maken hebben. De omvang van de activiteiten loopt uiteen van enkele bezoekers tot duizenden per activiteit. Activiteiten met duizenden bezoekers betreffen doorgaans jaarlijkse heilige feestdagen van de betreffende religies.

Onder de bezoekers van migrantenkerken zien we een grote geografische spreiding, op hun activiteiten komen bezoekers af van de gemeente, maar ook van omliggende gemeenten en soms uit aangrenzende provincies. Verder zien we bij met name moskeeën met een Marokkaanse signatuur dat de herkomst van de bezoekers zeer divers is. Sommige moskeeën worden bezocht door gelovigen afkomstig uit tientallen landen. Volgens een bestuurder is het ook niet correct om nog te spreken van een Marokkaanse moskee. Dat zijn zij van oorsprong wel, maar door de komst van allerlei nationaliteiten, onder meer Syriërs, Irakezen, Afghanen en Pakistanen, spreken zij zelf van een Nederlandse moskee.

Landelijke jongerenorganisaties

Voor een deel van de kerken en moskeeën geldt dat er vanuit een overkoepelende organisatie ook een landelijk georiënteerde jongerenorganisatie bestaat; een onderdeel van de koepelorganisatie dat zich specifiek op jongeren richt (los van de individuele activiteiten voor jongeren, die in de vorige paragraaf reeds genoemd zijn). Dergelijke jongerenorganisaties organiseren bijvoorbeeld een jaarlijkse landelijke ontmoetingsdag, een zomerkamp, en (meestal in de Randstad) ook frequentere ontmoetings- of filmavonden. De instellingen in onze casestudies geven aan dat de jongeren vanuit de betreffende instelling hiervan meestal wel op de hoogte zijn, maar dat bij hen vaak niet bekend is of er veel van hun jongeren deelnemen aan dergelijke activiteiten. Door een orthodoxe kerk werd aangegeven dat er vanuit de landelijke jongerenbeweging meer samensmelting van de oosters-orthodoxe en de oriëntaals-orthodoxe kerk op gang komt.

Financiering van activiteiten

Op basis van openbare informatie, zoals jaarrekeningen, en in combinatie met interviews komt een globaal beeld naar voren van de wijze waarop activiteiten gefinancierd worden. De openbare informatie is op dit onderwerp beperkt. Van 13 instellingen is geen informatie uit openbare bronnen gevonden over de wijze van financiering van hun activiteiten. Negen van deze 13 hebben geen ANBI-status en geven in openbare bronnen geen informatie over hun financiën. De overige vier hebben hun ANBI-status via de koepelorganisatie en zijn niet verplicht een jaarverslag te publiceren. De zeven instellingen die hun jaarrekening publiceren, specificeren hierop vaak niet afzonderlijk de activiteiten.

Ruwweg kan gesteld worden dat voor veel instellingen geldt dat het grootste deel van de inkomsten wordt besteed aan de religieuze diensten en het bieden van onderwijs. Binnen het realiseren van de religieuze dienst is het salaris van de voorganger in verhouding vaak een grote kostenpost. Indien er een organist is voor de diensten, krijgt deze per dienst betaald. Ook andere medewerkers die een dienst mogelijk maken, zoals een kapelaan of misdienaar kunnen indien van toepassing per dienst een reiskostenvergoeding krijgen.

Voor de overige activiteiten – niet zijnde de religieuze diensten of het verzorgen van onderwijs – geldt dat er vaak een bijdrage aan de deelnemers wordt gevraagd. Bekostiging van deze activiteiten komt dus grotendeels van de deelnemers.

6.2.2. Gebruik communicatieplatforms

In deze paragraaf beschrijven we in welke mate de geselecteerde instellingen beschikken over eigen communicatieplatforms (bijv. website, Facebookpagina, Twitteraccount, Instagramaccount en/of een YouTube kanaal) en hoe deze communicatiemiddelen worden ingezet.

Beschikking communicatieplatforms

Van de twintig casussen beschikken 17 over één of meerdere communicatieplatforms, zoals een website en/of sociale media.

Van één migrantenkerkgenootschap is nauwelijks informatie op het internet te vinden. Op de website van de kerk staat niets vermeld over hen, een kerkgebouw of locatie waar zij voor hun diensten samenkomen. Alleen uit lokale media valt op te maken dat ze in een bestaand kerkgebouw samenkomen. Dit gebouw is eigendom van een gereformeerde kerk (vrijgemaakt). Voor hun kerkdiensten mogen zij van dit gebouw

gebruik maken. Daarnaast bestaan er enkele YouTube-video's van leden, die deze locatie bevestigen en die een summier beeld geven van de aard van de bijeenkomsten. Ook een andere migrantenkerk en een moskee hebben geen eigen communicatieplatforms, maar van hen is wel contactinformatie te vinden op een website van een overkoepelende organisatie.

Website

Twaalf van de 20 religieuze instellingen beschikken over een eigen website. Een beperkt deel van de instellingen heeft geen eigen website, maar beschikt op de website van een overkoepelende organisatie over een pagina die aan de instelling is gewijd. Op de overkoepelende website is vaak weinig informatie over de instelling te vinden, bijvoorbeeld alleen contactgegevens, een beknopte agenda met de vaste activiteiten en soms een korte beschrijving van de instelling. Dergelijke pagina's zijn vrij statisch, er verschijnt zelden een update of nieuwe informatie.

Van de instellingen die geen eigen website hebben en niet op een overkoepelende website staan, lijken een paar een Facebookpagina als vervanging voor een website te gebruiken. Een Facebookpagina is gebruiksvriendelijk voor zowel de eigenaar als de bezoekers (op voorwaarde dat zij een Facebookaccount hebben). Verder zijn er geen kosten aan verbonden voor bijvoorbeeld ontwerp en hosting. Het platform biedt daarnaast interactiviteit, zodat de beheerder van het account eenvoudig de dialoog aan kan gaan met leden van de geloofsgemeenschap. Enkele moskeeën hebben wel een eigen website gehad, maar deze zijn sinds enkele jaren niet meer in gebruik; ook zij maken inmiddels gebruik van een Facebookpagina.

Intensiteit gebruik website

We krijgen sterk de indruk dat de meeste websites niet veel bezoekers krijgen, hoewel hierover geen statistieken op de website of bij website-trackers te vinden zijn. Gedetailleerde informatie over de intensiteit van het gebruik van de websites, zoals het aantal bezoekers en aantal bezochte pagina's per bezoeker, ontbreekt, omdat deze websites hiervoor te weinig 'verkeer' hebben. Op de websites treffen we ook weinig actuele of wisselende informatie en het merendeel van de sites heeft een eenvoudige vormgeving en functionaliteit.

We zien verschil in de mate van professionaliteit en tijd die aan de vormgeving van de verschillende websites is besteed. Een paar websites bevatten foute verwijzingen of zijn voor langere tijd onder constructie. Uit gesprekken blijkt dat sommige instellingen afhankelijk zijn van vrijwilligers met kennis over het bouwen en beheren van websites, terwijl anderen hiervoor gebruik maken van betaalde diensten.

Een website van een internationale christelijke organisatie met kerken verspreid over Nederland is een uitzondering. De website trekt zeer veel dagelijkse bezoekers, is professioneel vormgegeven en biedt bezoekers veel functionaliteit. De website is gericht op leden en geïnteresseerden in zowel Nederland als wereldwijd, is in meerdere talen beschikbaar, biedt leden een onlineaccount, en heeft een online helpdesk. De website trekt voornamelijk bezoekers uit het buitenland. De subpagina op deze website die gewijd is aan de religieuze instelling in Nederland en in dit verdiepend gedeelte van ons onderzoek zit, is vooral informatief van aard, is in het Nederlands en zal mede om die reden veel minder dan andere pagina's van de website worden bezocht.

Sociale Media

De religieuze instellingen beschikken voornamelijk over een Facebook- en YouTube-account. De communicatieplatforms Twitter en Instagram worden nauwelijks actief gebruikt. Het gebruik van deze vier sociale mediaplatformen door onze 20 instellingen wordt hieronder toegelicht.

Facebook

Het sociale media platform Facebook wordt het meest actief gebruikt door de religieuze instellingen. Het merendeel (zes kerken en negen moskeeën) heeft een account op dit communicatieplatform. Eén van de instellingen heeft uitsluitend een besloten Facebook-account, maar de jongerenvereniging van deze instelling beschikt over een openbare pagina. Vijf instellingen - drie migrantenkerken, een rooms-katholieke kerk en een moskee – hebben geen Facebook-account. Een enkele instelling hiervan heeft in het verleden wel een account gehad, en beschikt inmiddels over een eigen website en een inactief YouTube-kanaal.

Het aantal volgers van de religieuze instellingen die een account hebben loopt sterk uiteen: van tientallen, honderden, duizenden en in het geval van een internationale christelijke organisatie tienduizenden volgers. De mate waarin de religieuze instellingen berichten op het platform plaatsen varieert eveneens sterk: van één à twee berichten per maand tot dagelijks meerdere berichten. Het aantal reacties en *likes* verschilt navenant. De meest actieve kerken en moskeeën krijgen ook de meeste reacties.

Vooraf de islamitische instellingen maken actief gebruik van Facebook en hebben honderden tot duizenden volgers. Zij en hun achterban, die vaak ook wat jonger is, lijken actiever gebruik te maken van het medium dan instellingen van de andere denominaties. Het aantal volgers op Facebook is vaak hoger dan het aantal bezoekers van de moskee, terwijl dit voor de meeste kerken niet geldt. Op acht van de negen Facebookpagina's van de moskeeën staan berichten in het Nederlands, en bij sommige instellingen ook in het Arabisch. Eén moskee communiceert op Facebook uitsluitend in het Turks. De interactie op de platforms verschilt per moskee. Op het account van sommige Islamitische instellingen worden tientallen tot honderden reacties of *likes* geplaatst en video's veel bekeken, terwijl bij andere Islamitische instellingen er weinig sprake van interactie is.

De content op de islamitische accounts betreft in de meeste gevallen video's van preken, aankondigingen van activiteiten, aankondigingen van gastsprekers, religieuze spreuken, foto's, updates vanuit het moskeebestuur, evenementen voor kinderen of van een jongerenorganisatie, lezingen, vrijwilligersvacatures, het aankondigen van cursussen, gebedstijden, benefietacties, Covid-19 maatregelen en oproepen tot donaties. Dit oproepen tot donaties vindt soms plaats in de vorm van een Facebook-event, een online benefiet van enkele dagen, bijvoorbeeld tijdens de ramadan, waarbij alle namen van donateurs in de moskee worden voorgelezen. Het aankondigen van gastsprekers gebeurt bijvoorbeeld met een poster waarop de namen van sprekers, de onderwerpen en de datum en tijdstip van de lezing worden genoemd.

Een overkoepelende organisatie van een internationaal gerichte christelijke kerk maakt met afstand het meest actief gebruik van een Facebook-account. Het internationale account van de organisatie heeft miljoenen volgers en er wordt professionele content op geplaatst. Een Nederlands account van de organisatie heeft een kleiner bereik (enkele tienduizenden volgers), en plaatst veelal video's zonder sprekend commentaar of soms met Engelstalige commentaar voorzien van Nederlandse ondertiteling. Er worden in veel mindere mate ook Nederlandse films op het platform geplaatst. Deze Nederlandstalige films hebben

een minder professionele uitstraling dan de films die zich richten tot de gehele internationale geloofsgemeenschap en overige geïnteresseerden.

Twitter

Ongeveer de helft van de instellingen, met name kerken, beschikt over een Twitteraccount. De meeste accounts worden echter niet langer actief gebruikt. Slechts drie christelijke instellingen maken nog actief gebruik van Twitter. Het betreft een samenwerkingsverband van meerdere protestantse kerken waarvan sommige individuele kerken ook een eigen Twitteraccount hebben, een protestantse hervormde gemeente en een internationaal georganiseerde christelijke organisatie.

Het Twitteraccount van de overkoepelende protestantse gemeente is enkele jaren geleden aangemaakt. Er staan honderden *tweets* op. Het account wordt actief gebruikt, de nieuwste *tweet* is van recente datum. Het account heeft slechts enkele tientallen volgers, terwijl de geloofsgemeenschap duizenden leden heeft. Er worden per maand gemiddeld iets meer dan tien berichten geplaatst. De berichten gaan onder andere over religieuze wensen en boodschappen, online uitzendingen van diensten, blogs van voorgangers, activiteiten die in de kerken worden georganiseerd, steun bij de Covid-19-crisis en over goede doelen. Er is weinig interactie met de volgers van het account. Sommige berichten worden door enkele volgers ‘ge-retweet’, ‘geliket’, of van een korte reactie voorzien. Er worden op het medium geen gastsprekers aangekondigd, wel wordt verwezen naar onlangs verschenen boeken of religieuze artikelen in de media.

Het Twitteraccount van de protestantse hervormde gemeente is ongeveer vijf jaar geleden aangemaakt en heeft eveneens slechts tientallen volgers. De geloofsgemeenschap bestaat uit ongeveer 125 leden. Er worden gemiddeld twee berichten per maand geplaatst en er is weinig interactie. Berichten gaan over online kerkdiensten, activiteiten, wensen, foto’s van hun kerk, inzamelingsacties, steunbetuigingen in het kader van de Covid-19 crisis, et cetera.

Een christelijke kerk in onze casestudies heeft geen zelfstandig Twitteraccount in gebruik, maar de communicatie met leden en geïnteresseerden vindt plaats via Twitteraccounts van de overkoepelende nationale en internationale organisatie. De koepelorganisatie heeft onder andere een internationaal Twitteraccount, in een buitenlandse taal. Het internationale account is zeer actief, heeft honderdduizenden volgers, *post* dagelijks, heeft zeer veel content en ontvangt soms honderden tot duizenden reacties in de vorm van *likes* en *retweets*. Het aantal online volgers staat niet in verhouding tot het aantal bezoekers van de christelijke kerk in onze casestudies; op zondag komen er ongeveer honderd bezoekers naar de kerk. Berichten op het account gaan onder meer over internationaal missie- en zendelingswerk, actuele relevante nieuwsberichten, met name de Covid-19 crisis, religie, kledingvoorschriften, openen van nieuwe locaties wereldwijd, online diensten, charitatieve projecten van de organisatie, politieke ontwikkelingen en wereldaangelegenheden.

Instagram

Vier van de 20 instellingen hebben een Instagramaccount. Een jongerenvereniging van een islamitische instelling, twee overkoepelende organisaties van migrantenkerken en een protestantse kerk maken gebruik van dit communicatieplatform. Het aantal volgers van de accounts loopt uiteen van enkele tientallen (van de protestantse kerk) tot honderdduizenden (van een overkoepelende organisatie van een migrantenkerk). De mate van activiteit op Instagram, ofwel het aantal *posts* en de interactie daarop, houdt verband met het

aantal volgers. Op de drie accounts met tientallen tot enkele honderden volgers worden elke maand een paar berichten geplaatst met enkele tot tientallen *likes*, reacties en gedeelde berichten van volgers, terwijl op het account met honderdduizenden volgers elke paar dagen een nieuw bericht verschijnt met tienduizenden *likes*, reacties en gedeelde berichten.

De protestantse kerkgenootschappen gebruiken het communicatieplatform met name om te informeren over activiteiten en nieuws, online diensten aan te kondigen, religieuze wensen en leuzen te sturen, hun volgers te informeren en te vragen om donaties. De islamitische jongerenvereniging plaatst daarnaast filmpjes over het geloof in relatie tot vragen die in de maatschappij spelen. Het Instagramaccount met honderdduizenden volgers heeft een meer professionele uitstraling, door onder andere het plaatsen van meer professionele c.q. voor marketingdoeleinden gemaakte foto's en video's.

YouTube

Zes van de geselecteerde religieuze instellingen hebben een YouTube-account. Een paar instellingen gebruiken het account niet actief, en hebben alleen in het verleden een welkomstfilm op het medium geplaatst. Anderen hebben het gebruik de laatste tijd geïntensiveerd of hebben onlangs een account op het communicatieplatform aangemaakt. We zien bij sommige accounts een toename in het aantal volgers gedurende de looptijd van het onderzoek. De Covid-19-crisis kan hierop van invloed zijn.

Drie islamitische instellingen gebruiken het communicatieplatform vrijwel uitsluitend voor het plaatsen van preken en lezingen. Het aantal volgers loopt uiteen van een enkeling tot enkele honderden. Het aantal weergaven van de video's loopt sterk uiteen, van enkele weergaven tot duizenden. Er vindt weinig interactie onder de video's plaats, de filmpjes worden meestal door enkele volgers geliket en soms voorzien van een paar geschreven reacties. In een enkel geval wordt er door grotere aantallen, tientallen tot enkele honderden, volgers, gereageerd.

Een rooms-katholieke kerk heeft al jaren geleden een YouTube account aangemaakt. In het afgelopen jaar zijn gemiddeld vijf video's per maand geplaatst. Het account heeft honderden abonnees. De geloofsgemeenschap heeft ongeveer 10.000 leden. De recentere films, die sinds de maatregelen ten aanzien van Covid-19 in Nederland zijn geplaatst, betreffen het filmen van activiteiten in de parochie, zoals belangrijke gebeds- en eucharistievieringen die op verschillende locaties zijn georganiseerd. Ook is er een vlog gemaakt, die uit tientallen afleveringen bestaat en waarin verschillende onderwerpen worden behandeld. Het aantal weergaven van de video's loopt sterk uiteen, van enkele tientallen tot enkele duizenden. Vooral de diensten die in de corona-periode zijn opgenomen, worden vaak bekeken. Onder sommige video's worden enkele reacties met goede wensen of dankwoorden geplaatst. Video's worden tientallen keren geliket. Een recente live video ('stream') die in de kerk is opgenomen heeft bijna 2.000 weergaven. In een chatbox naast de video wordt niet op de inhoud van de dienst gereageerd, maar vooral gesproken over de kwaliteit van de video, goede wensen uitgesproken en een dankwoord gegeven. Er worden op het medium geen gastsprekers aangekondigd.

Ten slotte heeft een internationale christelijke organisatie een zeer actief YouTube-account. De hiertoe behorende Nederlandse migrantenkerk heeft geen eigen YouTube-account in gebruik. Het internationale account heeft honderdduizenden volgers. De video's zijn professioneel gemaakt, soms miljoenen keren weergegeven en krijgen tienduizenden reacties. Beheerders van het account reageren – in tegenstelling tot accounts van andere religieuze instellingen – soms actief op reacties van volgers. Reacties zijn bijvoorbeeld

een dankwoord voor hun reactie of het verstrekken van aanvullende informatie. Soms reageren gebruikers van het medium ook op elkaar.

Overige communicatieplatforms

Bij een beperkt aantal kerken en moskeeën komen we door de geloofsgemeenschap zelf professioneel ontwikkelde IOS- en Android-applicaties tegen. Bijvoorbeeld een applicatie van een jongerenvereniging die een beeld geeft van de activiteiten die door hen worden georganiseerd. Uit het interview met het bestuur blijkt dat de app is ontwikkeld door één van de jongere leden uit de geloofsgemeenschap.

Een ander voorbeeld is een professioneel ontwikkelde collecte-applicatie die door een protestantse gemeente onlangs in gebruik is gesteld. Deze kerkgemeente kan zelf bepalen welke diensten in de app aan gemeenteleden beschikbaar worden gesteld. Zo kunnen leden via de applicatie snel toegang krijgen tot de informatie van de kerkelijke gemeente en de actualiteiten; eenvoudig giften overmaken voor lokale en landelijke doelen; snel en gemakkelijk bestellingen plaatsen; ondersteuning geven aan lokale acties zoals Actie Kerkbalans; digitaal het collectegeld overmaken (ook buiten de reguliere kerkdiensten); inzien van de eigen gegevens en historie (voor bijvoorbeeld belastingaangifte) en andere kerkelijke gemeenten ondersteunen. Volgens de website van de instelling wordt de app een paar maanden na het in gebruik nemen al door enkele honderden leden gebruikt en neemt het aantal gebruikers wekelijks nog toe. Het levert in korte tijd honderden donaties van leden per week op.

Belang communicatieplatforms

Het merendeel van de religieuze instellingen heeft een eigen website of staat op een sub-pagina van een overkoepelende organisatie vermeld. Op de website wordt algemene informatie verstrekt over hun organisatie, religie en lokale activiteiten voor leden en geïnteresseerden. Facebook is onder de religieuze instellingen het meest gebruikte sociale mediaplatform, gevolgd door YouTube. Deze platforms zijn – in verhouding tot het beheren van een eigen website – eenvoudig in gebruik te nemen en te onderhouden, vragen relatief weinig IT-kennis, zijn kosteloos te gebruiken, bieden functionaliteit voor het delen van video's en foto's en interactiviteit en worden door zeer veel mensen gebruikt, waaronder jongeren.

We zien een (sterke) toename in het gebruik van deze sociale media gedurende de Covid-19 crisis. Dit is te verklaren door het feit dat de religieuze instellingen hun deuren hebben moeten sluiten, als onderdeel van de maatregelen van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM); sociale media bieden een mogelijkheid om toch in contact te blijven met de geloofsgemeenschap. Enkele instellingen hebben bijvoorbeeld na de Covid-19 uitbraak een account op Facebook aangemaakt of verwijzen naar sociale media, online diensten en livestreams van de koepelorganisatie. Anderen zijn hun accounts actiever en anders gaan gebruiken dan daarvoor het geval was; zij plaatsen meer berichten en erediensten online. Een beperkt aantal instellingen biedt sindsdien ook livestreams van erediensten aan.

Uit gesprekken met bestuurders van de religieuze instellingen blijkt dat de communicatieplatforms met name worden gebruikt om in contact te blijven met de achterban en hen te informeren. Sociale media worden ook gebruikt om leden en geïnteresseerden de mogelijkheid te geven met elkaar in contact te komen of te blijven. Interactie vindt op de websites en sociale media-accounts van de religieuze instellingen echter niet of nauwelijks plaats. De wens tot interactie wordt in gesprekken met bestuurders van instellingen wel genoemd, maar het ontbreekt hen aan menskracht hiervoor om dit daadwerkelijk te realiseren. Religieuze

instellingen plaatsen content op hun communicatieplatforms en bezoekers reageren erop. Vervolgens wordt weinig structureel door de instelling op deze reacties gereageerd. Het actief onderhouden van contact via sociale media vraagt veel tijd en aandacht van vrijwilligers. Hiervoor zijn ook redactionele vaardigheden vereist waarover niet elke vrijwilliger beschikt.

Een uitzondering hierop is de internationale organisatie van een christelijke kerk die het gebruik van de communicatieplatforms professioneel aanpakt. Zij creëren frequent professioneel ogende content en voorzien volgers regelmatig van reacties in de vorm van een dankwoord of door het geven van aanvullende informatie. Een geïnterviewde bestuurder van deze organisatie geeft aan dat de communicatieplatforms ook worden gebruikt voor het werven van nieuwe leden.

Inkomsten via communicatieplatforms

Een toenemend belang van communicatieplatforms is – naast het houden van contact met en informeren van de geloofsgemeenschap – het verwerven van inkomsten door collectes en donaties. We zien op de communicatieplatforms dat hier door de instellingen meerdere online mogelijkheden worden aangeboden (Ideal, Tikkie app, enz.). Vooral uit gesprekken met bestuurders van moskeeën blijkt het toenemend belang van de communicatieplatforms voor donaties. Ze geven bijvoorbeeld aan dat door Covid-19 de ramadan niet op dezelfde manier heeft kunnen plaatsvinden als in andere jaren. Leden van de geloofsgemeenschap hebben bij de moskee geen gift (zakat) kunnen doen. De bestuurders geven aan hierdoor een substantieel deel van de inkomsten te missen en de online mogelijkheden als alternatief aan te bieden. In hoeverre hiervan gebruik is gemaakt en wat dit aan donaties heeft opgeleverd weten we niet. De gesprekken met bestuurders zijn in het begin van de corona-periode, en dus vóór de ramadan gevoerd. Zij waren op dat moment nog in beraad over het al dan niet benutten van online donatiemogelijkheden als alternatief, of beschikten nog niet over informatie van de opbrengsten van de donaties die online zijn gedaan.

Wel zagen we dat de online platforms daarnaast worden ingezet voor het vergaren van inkomsten voor het bouwen van een nieuwe moskee. Zo is door een moskee voor dit doel onder andere via Facebook en in combinatie met de app Tikkie in minder dan een week tijd – tijdens de ramadan – enkele tienduizenden euro's opgehaald.

Besloten communicatieplatforms

We komen bij één moskee een volledig besloten Facebookpagina tegen. Verder vinden we op ongeveer de helft van de websites en Facebook-accounts contactgegevens voor het sturen van Whatsapp-berichten en bij een beperkt aantal instellingen contactgegevens voor Facebook-Messenger. Over de frequentie van het gebruik van deze niet openbaar toegankelijke vormen van communicatie hebben we geen informatie, ook niet over het aantal deelnemers. Op basis van de informatie die bij deze besloten communicatiemogelijkheden wordt gegeven, lijkt het erop dat deze besloten platforms worden gebruikt om deelname aan activiteiten door te geven zodat op eenvoudige wijze kan worden bijgehouden hoeveel mensen zich aanmelden. Ook voor het stellen van vragen kan dit een praktische vorm van communicatie zijn.

6.3. Gedragsvoorschriften en geloofsopvattingen

In deze paragraaf bespreken we wat er uit openbare informatie en interviews naar voren komt over gedragsvoorschriften en (veranderende) geloofsopvattingen. Ook benoemen we kenmerken van de voorganger(s) en de wijze waarop deze worden aangesteld. De keuze van een voorganger kan van invloed zijn op de geloofsopvatting of deze weerspiegelen.

6.3.1. Gedragsvoorschriften

Vrijwel alle instellingen kennen bepaalde gedragsvoorschriften voor het bezoeken van de religieuze instelling en het bijwonen van een dienst. Binnen het gebouw van de religieuze instelling worden bezoekers geacht 'passend' gekleed te gaan en zich 'passend' te gedragen. Met gepaste kleding wordt in het algemeen, voor alle denominaties, bedekkende kleding bedoeld, zoals een lange broek of rok, geen dracht waarbij schouders bloot zijn, en dergelijke. De meeste christelijke en islamitische instellingen noemen dit. Hiervoor zijn vaak geen expliciete regels op een bepaalde plek vastgelegd; men gaat ervan uit dat dit bekend is bij bezoekers en dat iemand die de intentie heeft een dienst bij te wonen zich hieraan houdt vanuit intrinsieke motivatie en zich op gepaste wijze kleedt.

Voor de islamitische instellingen geldt dat bij de gedragsvoorschriften ten aanzien van moskeebezoek wordt verwezen naar de regels die hierover zijn vastgelegd in de Koran. Dit houdt onder meer in een scheiding tussen mannen en vrouwen binnen het gebouw, zij begeven zich in verschillende ruimtes binnen de instelling. Ook wordt – in aanvulling op de 'gepaste kleding' die ook voor andere instellingen geldt - van vrouwen verwacht dat zij in het gebouw van de instelling een hoofddoek dragen.

Ook een christelijke instelling hanteert voorwaarden die specifiek invulling geven aan het begrip 'gepaste kleding', zoals het dragen van een (lange) rok voor vrouwen en het dragen van een hoed/hoofdbedekking voor bezoekers van de dienst.

Eén instelling die onder een van de christelijke kerkgenootschappen valt, kent eveneens een scheiding binnen het gebouw. Hierbij geldt dat alleen geloofsleden met een bepaalde status – binnen de regels van deze gemeenschap – toegang hebben tot (delen van) het gebouw.

Veel instellingen, van alle drie de denominaties, geven aan dat bovengenoemde impliciete of expliciete regels in het gebouw gelden maar dat zij zich niet wensen uit te spreken over gedragsvoorschriften buiten de religieuze instelling.

6.3.2. Verandering in geloofsopvattingen

De pluriformiteit onder de gelovigen die tot de drie denominaties behoren, is groot en loopt uiteen van vrome en strikt praktiserende gelovigen tot vrijzinnigen die slechts een deel van de dogma's, opvattingen en rituelen volgen. De veranderingen in geloofsopvatting beperken we in dit hoofdstuk echter tot de 20 instellingen in de casestudies.

Met alle aan het onderzoek meewerkende religieuze instellingen is gesproken over de mate waarin verandering in geloofsopvattingen heeft plaatsgevonden (in de afgelopen jaren) en in hoeverre de organisatiestructuur hiertoe de mogelijkheid biedt. De organisatiestructuur van de religieuze stromingen is van invloed op de mate waarin verandering van geloofsopvattingen mogelijk is; bij de ene stroming heeft

de geloofsgemeenschap meer inspraak dan bij de andere. Dit heeft gevolgen voor zowel de vrijheid die een religieuze instelling heeft om binnen zijn denominatie en/of koepel richting te geven aan het geloof, als voor de mate van inspraak die gelovigen hierin hebben, en krijgen. Op dit punt bestaan grote verschillen tussen de casussen. Ook tussen casussen behorend tot dezelfde religieuze stroming treffen we verschillen in opvattingen aan. De komst van een nieuwe voorganger bijvoorbeeld, kan de richting van de kerk of moskee doen veranderen. Gelovigen hebben hier vaak beperkt invloed op. In de katholieke kerk bestaat geen termijn voor de zittingsduur van een voorganger, en de kerkgangers hebben geen invloed op de keuze van de voorganger. Voor de meeste protestants-christelijke kerken geldt dat er een Kerkenraad is waarin leden van de gemeenschap zitting hebben, dit maakt dat de geloofsgemeenschap hier meer inspraak heeft dan in de katholieke kerk.

Hier staat tegenover dat – ondanks dat er geen formele inspraak is van de geloofsgemeenschap – in een rooms-katholieke kerk de ‘regenboogviering’ (een kerkdienst georganiseerd voor de LHBTI-gemeenschap) is afgezegd op aangeven van de kerkgangers. Het bestuur van de kerk gaf aan de viering niet toe te staan, op basis van ‘protest uit de geloofsgemeenschap’.

Voor een beperkt deel van de overige casussen geldt dat, hoewel de basis van de geloofsopvattingen vaststaat, er ruimte wordt geboden voor discussie over de interpretatie van de binnen de religieuze stroming geldende opvattingen. Deze discussie kan zowel plaatsvinden in een geformaliseerde structuur, in de vorm van gespreksavonden rondom een bepaald thema (positie van vrouwen in de maatschappij, het belang van geloof bij de opvoeding van kinderen) als op informele basis in gesprekken met de voorganger. Gespreksonderwerp is meestal de interpretatie van de geloofsopvattingen in het huidige tijdsgewricht en in de Nederlandse samenleving. De veranderende positie van de christelijke kerk in Nederland leidt bijvoorbeeld tot discussie over de striktheid van de invulling van het geloof: als gevolg van secularisatie en dalende bezoekersaantallen vinden gesprekken plaats over fusies van kerken, waardoor verschillende geloofsopvattingen samensmelten. Een voorbeeld van zo’n onderwerp is de veranderende functie van het kerkgebouw als een ‘gewijd’ gebouw. In dit voorbeeld vond in een casus discussie plaats onder bestuursleden, voorgangers en reguliere kerkgangers over het wel of niet openstellen van de kerk, als gebouw, voor de verhuur aan een organisatie die deze ruimte vervolgens benut voor een niet-religieus doeleinde. Dergelijke verhuur is voor kerken met een dalend bezoekersaantal een welkome aanvulling op de inkomsten. De meer conservatieve leden van het kerkgenootschap brachten hier tegenin dat dit in een religieus gebouw niet gepast is.

Homoseksualiteit en vrouwenrechten zijn onderwerpen die worden genoemd wanneer we vragen naar opvattingen die strijdig kunnen zijn met Nederlandse normen en waarden. De gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen, en van homoseksuelen en heteroseksuelen, dient vanzelfsprekend te zijn. Er zijn binnen de casestudies kerken en moskeeën die traditionele opvattingen uitdragen over de rol en plaats van mannen en vrouwen en over in hun ogen correct seksueel gedrag.

Een enkele kerk geeft aan dat homoseksualiteit onderwerp van een discussieavond is geweest. De organisatie van deze discussieavond werd geïnitieerd door de voorganger. Voor de meeste andere kerken en moskeeën in de casestudies geldt dat homoseksualiteit geen onderwerp van gesprek is. We hebben in onze casussen geen voorbeelden gevonden van expliciet discriminatoire uitingen ten aanzien van seksuele geaardheid. Enkele voorgangers en bestuurders die wij spraken geven aan dat het geen onderwerp is van gesprek en dat het een zeer groot taboe is. Enkele migrantenkerken en moskeeën voegen hieraan toe dat dit meer cultureel

bepaald is dan dat het een religieuze kwestie is. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Surinaamse en Turkse cultuur. Overigens gaf een van de moskeeën aan dat het min of meer bekend is dat enkele reguliere bezoekers homoseksueel zijn en dat zij welkom zijn, zolang de seksuele geaardheid niet benadrukt of benoemd wordt. Er is in het onderzoek één voorbeeld gevonden van een verregaande verandering in geloofsopvatting. Door een van de moskeeën is aangegeven dat er jaren geleden een afscheiding heeft plaatsgevonden van een groep gelovigen die een radicalere invulling wilde geven aan het geloof. Dit betrof een groep relatief jonge bezoekers van de moskee. In deze moskee komen nog steeds jongeren die een minder gematigde geloofsovertuiging dan het moskeebestuur (denken te) hebben. Zij zien de geloofsovertuiging in de moskee niet veranderen zolang het bestuur in de huidige samenstelling blijft zitten. Uit de interviews met bestuurders van de moskee en met gemeente en politie blijkt dat over deze ontwikkeling zorgen bestaan; de jongeren maken mogelijk een overstap naar een moskee met een strengere geloofsovertuiging. Ze zien het als gevaar dat deze volgens hen vatbare en beïnvloedbare jongeren mogelijk uitwijken naar een omgeving waar personen met een politiek-salafistisch gedachtegoed actief zijn. Zij zijn zich hiervan bewust en proberen dit te voorkomen, onder meer door met deze groep jongeren samen te werken, duidelijke regels op te stellen, uit te nodigen voorgangers vooraf te screenen en een jongere in het moskeebestuur zitting te laten nemen.

6.3.3. Voorgangers

De wijze waarop voorgangers aangesteld worden verschilt tussen de denominaties en religieuze stromingen. Voor het merendeel van de instellingen geldt dat een voorganger een religieuze opleiding genoten heeft. Bij de christelijke instellingen is dit vaak – maar niet altijd – een opleiding in Nederland. Islamitische voorgangers zijn vrijwel altijd opgeleid in het buitenland. Eén christelijke instelling geeft aan geen formele eisen, in de vorm van religieuze scholing, te stellen aan de voorganger. Iedereen uit de geloofsgemeenschap kan in principe voorgaan in de dienst en voor een bepaalde tijd voorganger zijn.

Ongeveer de helft van de instellingen heeft een periodiek wisselende voorganger. De zittingsduur van de voorganger verschilt van vijf tot tien jaar, soms met de mogelijkheid om eenmaal opnieuw benoemd te worden. De overige instellingen hebben een voorganger voor ‘onbepaalde’ duur, bijvoorbeeld totdat deze persoon aangeeft de taken te willen neerleggen. Voor deze instellingen geldt in onze casestudies dat de voorganger veelal op leeftijd is (60 jaar of ouder), en deze functie langere tijd bekleedt, tien jaar of meer.

Voor ongeveer de helft van de instellingen geldt dat de voorganger eveneens de bestuursvoorzitter is. Onder meer bij de katholieke kerk is de pastoor als voorganger verantwoordelijk voor de inhoudelijke koers van de kerk (binnen de richtlijnen van dit geloof, en het bisdom waartoe de kerk behoort) en als voorzitter (mede-)verantwoordelijk voor organisatorische en financiële keuzes. Hierbij valt de pastoor in hiërarchische structuur onder het bisdom en het Vaticaan. In de protestantse kerk is deze structuur in mindere mate hiërarchisch en is er meer sprake van een overlegorgaan waarin de dominee, met vele anderen, zitting heeft (bijvoorbeeld een synode). In de gesprekken geven beide voorgangers/bestuursvoorzitters aan binnen hun eigen ‘gebied’ een redelijke tot grote mate van vrijheid te hebben om invulling te geven aan de preken. Zij volgen hierbij de geschriften als uitgangspunt en ervaren geen druk vanuit de hiërarchie of organisatie om aan bepaalde voorwaarden of regels te voldoen.

Bij de islamitische instellingen in onze casussen komt het niet voor dat de imam zitting heeft in het bestuur. Wat wel voorkomt is dat een imam op een ander moment en elders voorzitter is geweest van een moskee.

Verschillende moskeeën in gemeenten met name buiten de Randstad geven aan moeite te hebben met het aanstellen van een imam. Binnen de Randstad is het aanbod van imams volgens moskeebestuurders groter. Een van de moskeeën gaf aan een imam uit de Randstad te hebben aangesteld voor een beperkt aantal uren in de week, maar constateerde vervolgens dat het voor de geloofsgemeenschap problematisch is dat de imam zo weinig aanwezig is. In de eigen regio is echter geen imam gevonden. Bij sommige christelijke kerken kan de dienst voor een bepaalde tijd worden verzorgd door een kerkelijk medewerker – die geen formele religieuze opleiding heeft afgerond, bijvoorbeeld tot er een predikant is gevonden. Dit is een tijdelijke oplossing.

Voor meerdere van de christelijke instellingen geldt dat de voorganger, als gevolg van dalende bezoekersaantallen, steeds vaker meer dan één parochie of geloofsgemeenschap bedient. De migrantenkerken hebben het vaakst een jongere voorganger, tussen de 30 en 40 jaar oud. Enkele instellingen hebben meerdere voorgangers, bij deze instellingen variëren de leeftijden van de voorgangers.

Vergoeding voor de voorganger

Voor veel instellingen geldt dat er een vergoeding bestaat voor de voorganger. Uit de casestudies komen verschillende vormen van vergoeding naar voren. Naast een salaris kan het gaan om het gebruik van een woonruimte (doorgaans in eigendom van de instelling en onderdeel van het gebouw) en onkostenvergoedingen. Deze financiële lasten worden zoveel mogelijk bekostigd uit de inkomsten van de instelling.

Voor enkele casussen geldt dat de voorganger aangesteld wordt door het overkoepelende orgaan. Bij de door de Islamitische Stichting Nederland (ISN, Diyanet) aangestelde imams is sprake van financiering, in natura, vanuit het buitenland. De imam komt uit Turkije en wordt gestuurd en betaald door de Turkse staat. Moskeeën die bij ISN zijn aangesloten kunnen aan de koepel een verzoek doen voor het aanstellen van een voorganger. De koepelorganisatie voorziet hierin en de voorganger wordt voor een periode van vijf jaar aangesteld. De moskee regelt de huisvesting in Nederland.

Door een moskee met een Marokkaanse signatuur is aangegeven dat voor alle moskeeën met een Marokkaanse signatuur geldt dat het mogelijk is om, voor de duur van de ramadan, een imam aangesteld te krijgen vanuit Marokko. Wanneer een moskee hier een beroep op doet, wordt dit vanuit het ministerie van Habous en Islamitische zaken in Marokko geregeld. Twee moskeeën uit de casestudies zeggen hiervan gebruik te maken en dit ook al voor meerdere jaren te doen. Daarmee is eveneens sprake van buitenlandse financiering, in natura.

Taal van de voorganger

Een beperkt deel van de islamitische instellingen van wie de voorganger in het buitenland opgeleid is, geeft aan dat hierdoor een taalprobleem kan ontstaan met (een deel van) de bezoekers van de instelling. Niet alle bezoekers spreken of verstaan de taal van de voorganger en niet alle bezoekers geven er de voorkeur aan dat preken in een andere dan de Nederlandse taal worden gehouden, zo blijkt uit de interviews. Bestuurders van enkele moskeeën geven aan te betreuren dat er geen opleiding in Nederland is voor hun voorgangers. Dit zou naar hun mening de inbedding in en aansluiting bij de Nederlandse samenleving ten goede komen.

Daarnaast is opgemerkt dat er in de buitenlandse opleiding vaak een ‘vertaalslag naar Nederlandse normen en waarden’ ontbreekt en dat hierdoor volgens deze bestuurders een risico op radicalisering kan bestaan. Het gevaar is volgens hen dat jongeren zich in hun proces van identiteitsvorming richten op de voorganger van de religieuze instelling en hierin een rolmodel zien. Wanneer deze voorganger is opgeleid in een land waarin normen en waarden (sterk) verschillen van de Nederlandse, ontstaat een gevaar van afzondering van de samenleving en wellicht radicalisering. Ook werd aangegeven dat imams die in het buitenland zijn opgeleid en weinig kennis hebben van de geldende opvattingen in Nederland of algemener in ‘het Westen’, zich uit een zeker verdedigingsmechanisme behoudender zullen gaan opstellen. Doordat zij een voorbeeldfunctie hebben, maar in feite weinig kennis hebben van de samenleving waaraan zij deelnemen, zouden zij zich strikter gaan beroepen op conservatieve waarden.

6.3.4. Sprekers

Van alle casussen is op basis van openbare bronnen (digitale en gedrukte media) nagegaan welke sprekers in de religieuze instellingen hebben gesproken (of zijn aangekondigd in openbare bronnen), in de periode 2015-2020. Dit leverde een lijst op van in totaal 215 sprekers bij 19 instellingen. Slecht één instelling, een migrantenkerk, heeft op basis van de openbare bronnen geen enkele spreker uitgenodigd. Het aantal sprekers per instelling varieert van twee tot 27.

Het land van herkomst van de sprekers is niet altijd bekend. Voor de sprekers van wie dit bekend is, geldt dat het merendeel uit Nederland afkomstig is. Andere landen die in openbare informatie gevonden zijn, zijn onder meer Amerika, Duitsland, Engeland, Marokko, Saoedi-Arabië, Suriname en Turkije. De taal van de sprekers is – voor het deel waarvoor dit bekend is – meestal Nederlands of Nederlands en Arabisch. Daarnaast komen Engels, Urdu, en uitsluitend Arabisch (niet in combinatie met Nederlands) voor.

Omstreden sprekers

Naast de sprekers uit deze openbare bronnen is door de onderzoekers een lijst aangelegd met sprekers die in de Nederlandse media zijn omschreven als ‘radicale spreker/prediker’, ‘haatprediker’ of ‘omstreden spreker’⁸⁹. Ook hier betreft het de periode 2015-2020. Deze lijst omvat 103 bronnen en 97 unieke personen. Het betreffen voornamelijk sprekers die islamitische instellingen (wensen te) bezoeken. Bij katholieke instellingen zijn dergelijke sprekers helemaal niet aangetroffen. Onder de protestants-christelijke stromingen uit de VS zijn enkele omstreden sprekers gevonden (oproepend tot homohaar en antisemitisme) die Nederland (wilden) bezoeken, maar het is onduidelijk of deze in een protestante kerk zouden zijn uitgenodigd (overige instituties als een politieke partij vallen buiten dit onderzoek). Hierbij merken we op dat er überhaupt veel minder media-artikelen verschijnen gericht op andere dan islamitische sprekers.

⁸⁹ Voor dit onderzoeksonderdeel is afgegaan op mediabronnen. Door de media worden sprekers als ‘radicaal’ of ‘omstreden’ betiteld, doorgaans op basis van openbaar beschikbare informatie als buitenlandse media, internet en YouTube filmpjes. Enkele voorbeelden van in de media geciteerde ‘omstreden’ uitspraken betreffen uitspraken als het niet aanvaarden van de democratische rechtsstaat, maar het geloof in de Sharia daarboven te stellen; in de hel terecht komen als de kleding van een vrouw niet genoeg bedekkend is; of politieke uitspraken gericht tegen Israël of Irak. Andere mediabronnen wijzen op het feit dat de spreker in andere Europese landen geweigerd is, in een ander land is veroordeeld voor het aanzetten tot haat tegen niet-moslims, of dat de spreker banden zou hebben met bijvoorbeeld de Moslimbroederschap.

Vier van deze radicale sprekers zijn in de periode 2015-2020 bij vijf instellingen – alle islamitisch, Marokkaans dan wel van oorsprong Marokkaans – die tot onze casestudies behoren op bezoek geweest, zo bleek uit deze analyse. Daarnaast is er één andere moskee waarbij niet uit de analyse naar voren kwam dat er een omstreden spreker is geweest, maar waarbij uit interviews bleek dat dit wel is voorgekomen. Hiermee komt het totaal in onze casestudies op zes moskeeën. Ook deze moskee betreft een moskee met een Marokkaanse signatuur. Twee van deze zes moskeeën zijn in verband gebracht met het aanvragen van buitenlandse financiering. Beide moskeeën zeggen in het gesprek dat met het bestuur is gevoerd geen geld uit het buitenland te hebben ontvangen.

Voor één van de zes moskeeën geldt dat de omstreden spreker de instelling bezocht kort nadat in landelijke media een artikel was verschenen over deze spreker en zijn omstreden boodschap; voor een andere moskee ligt dit juist andersom, de spreker bezocht de instelling enkele maanden voordat een bericht in de media verscheen. In het gesprek met deze moskee werd aangegeven dat men hiervan niet op de hoogte was, dat de spreker zelf aanbod om te komen spreken en dat zij van mening zijn dat de in de moskee gehouden preek geenszins radicaal genoemd kon worden. Deze moskee zegt overigens niet langer in te gaan op dergelijke aanbiedingen van sprekers.

Verder blijkt één omstreden spreker twee van de moskeeën uit onze casestudies bezocht te hebben. Voor een van deze moskeeën is geen exacte datum bekend waarop de spreker de moskee bezocht, de andere moskee werd recenter bezocht door deze spreker, dus ná het verschijnen van berichtgeving over zijn radicale boodschap in de media.

Voor de vijfde moskee geldt dat een omstreden spreker de moskee meerdere malen heeft bezocht. De signalen in openbare media dat dit een omstreden spreker betrof, verschenen na die tijd.

Inmenging van gemeenten bij komst sprekers

Enkele van deze moskeeën hebben op een later tijdstip nogmaals een andere omstreden spreker aangekondigd, maar zagen vervolgens af van de komst nadat vanuit de gemeente (openbare orde en veiligheid, radicalisering) contact was gelegd met de instelling. De gemeente wijst het moskeebestuur in dit gesprek op (a) het feit dat deze spreker omstreden is en (b) de mogelijke negatieve gevolgen voor de instelling als gevolg van media-aandacht. Moskeeën reageren hier verschillend op. Enkele moskeeën gaven aan niet op de hoogte te zijn geweest van de openbare bronnen waaruit de radicale of omstreden inhoud van de boodschap van de spreker blijkt. Zij zagen af van de komst van de spreker. Eén van deze moskeeën geeft aan veel tijd te investeren in het 'screenen' van mogelijke sprekers. Zij bieden zich vaak ook zelf aan om bij een moskee te komen spreken. Hierop gaat deze moskee zorgvuldig na wat er over de spreker bekend is in openbare bronnen. De moskee gaf aan een uitgebreide zoektocht op YouTube en andere bronnen uit te voeren om de inhoud van de preken te controleren. Het kost hen naar eigen zeggen veel tijd en inspanning om zich ervan te vergewissen dat de spreker niet omstreden is. Aangezien zij radicale ideeën op geen enkele manier een podium willen bieden binnen de instelling, zien zij geen andere mogelijkheid.

Ook uit andere bronnen komt naar voren dat moskeeën die een podium bieden aan dergelijke sprekers, die zich vaak bij meerdere moskeeën aanbieden als spreker, het risico lopen bij te dragen aan het verspreiden van radicaal gedachtegoed. In een van de expertgesprekken is aangegeven dat er vanuit een moskee in Nederland actief radicale predikers worden aangeboden. Bij minder goed georganiseerde moskeeën (weinig

bestuursleden, bestuur van hogere leeftijd, weinig internetvaardigheid en beperkte financiële middelen) zouden dergelijke omstreden sprekers mogelijk wel toegang kunnen krijgen.

De reactie van een andere moskee op het bericht van de gemeente is dat de moskee betwist dat de spreker omstreden zou zijn. Het moskeebestuur in dit voorbeeld gaf richting de gemeente aan dat wat volgens 'Nederlandse normen en waarden' omstreden zou zijn, niet altijd als omstreden geldt binnen (hun interpretatie van) de islam. Dit is een normatieve kwestie, een besluit om de komst van een prediker tegen te willen houden kan alleen plaatshebben op grond van uitspraken die leiden tot actieve onverdraagzaamheid, die 'haatzaaiend' zijn of 'aanzetten tot geweld' of het belemmeren van anderen in het uitoefenen van hun grondwettelijke rechten en plichten. Zolang dit niet het geval is, mogen vele ideeën gepredikt worden en is er ook plaats voor geloofs- of levensovertuigingen die bijvoorbeeld een fundamentalistisch of orthodox karakter hebben.

Bovengenoemde analyse van sprekers vond plaats op basis van openbare bronnen. Ook in interviews met gemeenten is gesproken over radicale sprekers. Uit deze gesprekken kwamen nog enkele voorbeelden naar voren waarin de gemeente contact heeft opgenomen met de religieuze instelling waarvan zij signalen hebben ontvangen over de komst van een omstreden spreker. De signalen waarop gemeenten acteren, kunnen volgen uit openbare informatie, zoals aankondigingen op sociale media en dergelijke. Een andere bron zijn personen uit de geloofsgemeenschap zelf, die politie of gemeente hierover benaderen. De tussenkomst van gemeenten gebeurt in dialoog. De instelling is vervolgens vrij om de komst van de spreker wel of niet door te laten gaan. De gemeente heeft weinig juridische mogelijkheden om de komst van een omstreden spreker naar de instelling tegen te houden. De enige wijze waarop een spreker geweigerd kan worden, is wanneer het een spreker uit zogenoemde derde landen betreft en de IND, nadat vastgesteld is dat de derdelander een gevaar vormt voor de openbare orde of de nationale veiligheid, deze persoon geen inreisvisum voor het Schengengebied verstrekt dan wel dit visum in (laat) trekken.

Dergelijke voorbeelden van proactief handelen van gemeenten op de (mogelijke) komst van een omstreden spreker zijn alleen gevonden bij de islamitische instellingen.

6.3.5. Openheid

De mate van openheid van een religieuze instelling is onderverdeeld in contact met instanties, openheid over de financiën, over de inhoud van preken en over de activiteiten.

Contact met instanties

De besturen van de instellingen geven aan in contact met de gemeente te zijn (geweest). Dit is niet altijd een actief contact. Ongeveer de helft van de instellingen geeft aan dat er niet op structurele basis contact is met de gemeente. Hierbij merken zij op dat zij de gemeente wel weten te vinden als er iets speelt. Hetzelfde geldt voor de wijkagent. Met name besturen van moskeeën weten wie de wijkagent is en hebben (ooit) kennisgemaakt. Contactmomenten met de wijkagent die worden genoemd zijn in verband met melding of aangifte als gevolg van een inbraak of van vandalisme (vernieling of bekladding van het gebouw of de grond eromheen, waaronder een begraafplaats) en een poging tot brandstichting. Contact geïnitieerd door de wijkagent betreft onder meer het navraag doen hoe de instelling en de geloofsgemeenschap omgaan met bepaalde incidenten, zoals een aanslag (elders in de wereld) of onrust in Nederland rondom demonstraties van extreemrechtse groeperingen.

Andere vormen van incidenteel contact betreffen bijvoorbeeld een bezoek door de burgemeester, wanneer in de gemeente een nieuwe burgemeester is aangesteld of het bijwonen van een lustrumviering van de religieuze instelling door wethouder of burgemeester. Een ander voorbeeld van contact, op initiatief van een gemeente, is het betuigen van medeleven na een aanslag (ergens ter wereld) gericht op de geloofsgemeenschap waartoe de instelling behoort. Een voorbeeld van incidenteel contact op aangeven van een moskee is het zoeken van contact met zowel gemeente als politie naar aanleiding van zorgen over radicalisering binnen de eigen geloofsgemeenschap. De betreffende moskee gaf aan signalen te hebben ontvangen van radicalisering onder jongeren in de geloofsgemeenschap. Ze zijn een samenwerking aangegaan met de gemeente en de politie om in gesprek te komen met de jongeren waarvan zij meenden dat die kwetsbaar waren voor radicalisering. In samenwerking met de gemeente zijn radicale predikers de toegang tot de moskee ontzegd en is een voorganger aangesteld met meer pedagogische vaardigheden.

In een andere gemeente waar eveneens sprake was van radicaliserende jongeren, is de gemeente, nadat een aantal jongeren zijn uitgereisd naar Syrië, zich op eigen initiatief actief met de situatie gaan bemoeien. Het bestuur van deze moskee ontkende dat er sprake is van radicalisme of het oproepen tot een gewelddadige jihad in hun moskee en stelde de bemoeienis van de gemeente niet op prijs. Zij stelden dat het gedachtengoed dat leidde tot radicalisering niet vanuit de moskee kwam, maar van een persoon die les gaf op een Koranschool. Deze school valt onder een andere stichting. De gemeente was van mening dat signalen over radicalisering door het moskeebestuur te laat zijn opgemerkt en vroegen zich af of het bestuur daar destijds wel voldoende aandacht voor had. Onderwerpen die verband houden met radicalisering worden door het moskeebestuur sindsdien uit de weg gegaan, is de ervaring van de gemeente. Wanneer zij over dit onderwerp beginnen wordt opgemerkt dat dit nooit had mogen gebeuren, waarmee het gesprek is afgelopen zonder dat het naar de mening van de gemeente al is gestart. Over meer praktische zaken vindt wel constructief overleg plaats met deze moskee.

Meerdere instellingen benoemen dat het laatste contact met de gemeente bestond uit telefonisch of mailcontact aangaande Covid-19 maatregelen. In deze gevallen was het de gemeente die het initiatief nam tot dit contact, doorgaans werd gevraagd hoe de religieuze instelling omging met de situatie en werden de (algemeen geldende) gemeentelijke maatregelen aan de instelling toegestuurd. Ook ging de gemeente na hoe zou worden omgegaan met een religieuze viering die binnen de periode viel waarin de Covid-19 maatregelen van kracht waren. Voor enkele instellingen gold dat ook het overkoepelend orgaan richtlijnen uitschreef over de omgang met de RIVM-maatregelen. Deze kwamen ofwel overeen, of waren strikter opgesteld dan de maatregelen van de gemeente.

In een aantal grotere gemeenten bestaat een vorm van structureel contact waarvoor alle religieuze instellingen in de betreffende gemeente worden uitgenodigd. Een dergelijk 'interreligieus overleg' vindt zo'n twee á drie keer per jaar plaats en wordt geïnitieerd door de gemeente. Bij het overleg is naast de gemeente soms ook de politie aanwezig. Insteek van het overleg is elkaar leren kennen en een netwerk opbouwen, en hierdoor meer inzicht krijgen in wat er leeft in de geloofsgemeenschappen. Waardoor, zo verwachten gemeenten, je elkaar ook weet te vinden als er spanningen ontstaan, tussen groepen in de samenleving of binnen een specifieke instelling. Ook zou het eraan kunnen bijdragen dat moskeeën zelf de weg naar de gemeente kennen en deze kunnen benutten bij signalen van radicalisering. Andersom kan een gemeente een instelling aanspreken bij signalen van mogelijk problematisch gedrag. Voorbeelden hiervan zijn het aanspreken van instellingen op het uitnodigen van omstreden sprekers. De instellingen in dit onderzoek

geven aan deze vormen van interreligieus overleg te waarderen en het doorgaans – als tijd en agenda het toelaten – ook bij te wonen.

Een enkele gemeente geeft aan uit principiële overwegingen geen structureel contact te onderhouden met religieuze instellingen binnen de gemeente; zij doelen hierbij op het principe van scheiding van kerk en staat.

Overig contact met de gemeente kan gaan over het aanvragen van een evenementenvergunning. Vaak betreft dit een jaarlijks terugkerend evenement zoals een benefiet of inzamelingsactie, een religieus feest of viering in de openbare ruimte (zoals een processie).

Financieel

Sinds 1 januari 2016 geldt voor religieuze instellingen met een ANBI-status een publicatieplicht. Dit houdt onder meer in dat de instelling verplicht is om via internet informatie over haar functioneren openbaar te maken. Het betreft naast meer algemene informatie over de ANBI, informatie over de doelstelling, het beloningsbeleid, de hoofdlijnen van het actuele beleidsplan, een actueel verslag van de uitgeoefende activiteiten, de balans en de staat van baten en lasten met toelichting. Onderzoeksjournalisten van Investico hebben eind 2019 onderzoek gedaan naar het nakomen van ANBI verplichtingen door instellingen met een ANBI-status.⁹⁰ Uit een representatieve steekproef van 381 instellingen blijkt dat bijna de helft van de instellingen niet voldoet aan de publicatieplicht. Van de onderzochte instellingen had 48% de cijfers over 2018 in september – ruim twee maanden na de deadline – nog niet gepubliceerd. Bijna een derde had ook voor 2017 nog geen cijfers gepubliceerd. Verder melden zij dat de Belastingdienst van meer dan vijftienhonderd stichtingen de publicatieplicht niet kan controleren, omdat de opgegeven website niet bereikbaar was – bijvoorbeeld omdat de link onvindbaar bleek of de domeinnaam niet meer bestond.

Voor de 20 casestudies zijn we nagegaan of er een jaarverslag of een financiële resultatenrekening is gepubliceerd. De financiële verslaglegging blijkt vaak summier, maar geeft wel een globaal beeld van de baten en lasten van de instelling.

Voor ongeveer de helft (11) van de kerken en moskeeën geldt dat de instelling zelf, of de koepel waartoe de instelling behoort, een ANBI-status heeft. Wanneer het overkoepelend orgaan een groepsbeschikking heeft, geldt de ANBI-status voor alle instellingen die onder deze koepel vallen. In deze gevallen is de individuele instelling niet verplicht een eigen, aparte jaarrekening te publiceren, maar in veel gevallen gebeurt dit wel. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland.

Alle informatie die een stichting behoort te vermelden op grond van deze ANBI-status, is gebundeld te vinden. Ook enkele migrantenkerken volgen dit principe. Van zeven van de 20 casussen (vijf kerken en twee moskeeën) is een resultatenrekening gepubliceerd op de website. Een beperkt deel van de instellingen heeft ondanks dat het publiceren van actuele informatie verplicht is geen recentere resultatenrekening dan die van het jaar 2017 of 2018. Daarnaast is er een islamitische moskee van Milli Görüş die hiervoor verwijst naar het overkoepelend orgaan waaronder zij vallen. Maar ook daar is niets terug te vinden van stukken die

⁹⁰ <https://www.platform-investico.nl/artikel/anbis-komen-rapportageplicht-niet-na-longread/>

verplicht gepubliceerd dienen te worden. Niet openbaar maken hiervan kan voor de Belastingdienst reden zijn om de ANBI-status in te trekken.

Voor het merendeel van de instellingen met een ANBI-status geldt dat de baten hoger zijn dan de lasten. De baten komen bij het merendeel van de instellingen voor het grootste deel uit contributie en giften. Voor de moskeeën is dit nagenoeg de enige bron van inkomsten, sommige kerken hebben daarnaast nog opbrengsten uit bezitting en beleggingen. Een van de protestantse kerken in de casestudies verkrijgt bijna de helft van de baten uit opbrengsten van bezittingen, het zou gaan om woningen en landerijen. Een migrantenkerk ontvangt jaarlijks financiële steun uit het buitenland. Deze kerk bezit in een Europees land een productiebedrijf. Ten slotte wordt door enkele instellingen genoemd dat zij inkomsten genereren uit de verkoop van religieuze artikelen als kaarsen en boeken. Hierbij gaat het echter om zeer bescheiden bedragen.

De lasten van de instellingen komen sterk overeen en betreffen vooral het onderhoud aan kerk of moskee, het houden van religieuze bijeenkomsten en overige religieuze activiteiten, nutsvoorzieningen, verzekeringen en indien van toepassing loon of onkostenvergoedingen aan de voorganger.

De meeste kerken en moskeeën beschikken jaarlijks over voldoende financiële middelen, zij het dat er doorgaans niet veel vet op de botten zit. Enkele bestuursleden van moskeeën en migrantenkerken geven aan dat voorgangers een beperktere aanstelling hebben dan wenselijk is, dat een andere voorganger gewenst is, maar dat dit financieel niet haalbaar is of dat zij plannen hebben voor nieuwbouw, maar dat de financiële middelen ontbreken om die plannen te realiseren. Voor nieuwbouw moet vaak jarenlang worden gespaard. Een moskee in de casestudies heeft voor nieuwbouw enkele miljoenen gespaard. De bouwvergunning is rond en de grond is reeds gekocht. Jaarlijks worden enkele tonnen tot meer dan een half miljoen euro gespaard. Dat zijn forse bedragen voor een moskee van gemiddelde omvang. Wanneer financiële inkomsten voornamelijk afkomstig zijn van contributiegelden en donaties, dan betekent dit dat de geloofsgemeenschap jaarlijks fors doneert, honderden tot duizenden euro's per bezoeker. In de jaarrekening is geen toelichting gegeven op de herkomst van de bijgeschreven bedragen. Op vragen naar de herkomst van het geld, is aangegeven dat naast donaties van de geloofsgemeenschap, de moskee ook donaties ontvangt van moskeeën in Nederland en het buitenland, maar binnen Europa. Er is niet nader toegelicht welke moskeeën dit zijn.

Moskeeën en kerken doen actief aan fondswerving. Tijdens de eerste maanden van de coronacrisis heeft dit tot vernieuwing geleid. Zo heeft de PKN een app ontwikkeld waarmee hun kerkleden eenvoudig een donatie kunnen overmaken. Een moskee heeft in het voorjaar van 2020 een online fondsenwerving voor de nieuwbouw opgezet en zegt daarmee enkele tienduizenden euro's te hebben opgehaald. Wie precies de donateurs zijn is niet altijd bekend en in hoeverre er ook vanuit het buitenland is gedoneerd is onduidelijk.

Een beperkt deel van de instellingen heeft – soms al enkele jaren achtereen – hogere lasten dan baten. Zij kunnen zich dit veroorloven omdat ze beschikken over een groot eigen vermogen, financieel worden ondersteund door een overkoepelend orgaan (bijvoorbeeld PKN) of kiezen voor het afstoten van vastgoed.

De instellingen, meestal moskeeën, die niet over een ANBI-status beschikken, publiceren geen informatie over de financiële huishouding in het publieke domein. Een gemeente die intensief betrokken is geweest bij een bestuurswisseling van een moskee wilde in dat proces ook graag inzage in de financiën. Dat verzoek is niet ingewilligd. Deze gemeente geeft aan geen signalen te hebben dat er met de financiën iets niet in de haak zou zijn.

Preken

Een toenemend aantal instellingen heeft, al dan niet ingegeven door de coronacrisis, preken online beschikbaar gesteld via openbare kanalen als Facebook of YouTube, gedeeld op de website. Dit online aanbieden van preken wordt door enkele goed georganiseerde koepelorganen gedaan – in deze gevallen verwijzen de instellingen in onze casestudies hiernaar op hun eigen website of Facebookpagina, maar ook door individuele instellingen. In dit laatste geval wordt de dienst voor een uitsluitend online publiek gehouden en kan deze via videostreaming live gevolgd worden (of later teruggezien). Bij videostreaming is er de mogelijkheid om via de chatfunctie live te reageren op de beelden. Wij zijn in onze casussen niet tegengekomen dat dit actief gebeurt.

De individuele instellingen die hun preken online zijn gaan plaatsen, doen dit vaak pas zeer recent en als gevolg van de Covid-19 crisis. Op deze manier bieden zij de bezoekers een mogelijkheid om de dienst te volgen. We vinden op dit onderwerp geen opvallende verschillen tussen de drie denominaties⁹¹.

Aankondigen activiteiten

Het al dan niet publiceren van activiteiten lijkt meer samen te hangen met de mate waarin de instelling georganiseerd is, de website up-to-date houdt en actief is op sociale media, dan dat er sprake zou zijn van besloten activiteiten. Zo is er een migrantenkerk die geen activiteiten deelt op de website. In het interview werd hierover opgemerkt dat de instelling nog niet lang bestaat in deze gemeente, dat er naast de reguliere dienst zeer weinig activiteiten zijn en dat informatie tot nog toe vooral via appgroepen en mondeling wordt gedeeld. Dit heeft naar eigen zeggen niets te maken met een besloten karakter, maar met de lage organisatiegraad en het feit dat de kerk in een opbouwende fase zit, waarin er voor het - vrijwillige – bestuur veel te regelen is.

In de interviews zijn geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van besloten activiteiten. Van één islamitische instelling in de casestudies is uit gesprekken wel bekend geworden dat hier in het verleden besloten bijeenkomsten voor jongeren werden georganiseerd. Deze vonden plaats in de moskee, buiten medeweten van het bestuur van de moskee om.

6.4. Buitenlandse financiering en beïnvloeding

In de casestudies zijn we verschillende vormen van buitenlandse financiering en ondersteuning tegengekomen. We zien bij kerken structurele vormen van financiering en incidentele. Daarnaast zien we dat de structurele ondersteuning bij moskeeën niet plaatsvindt in de vorm van geld maar van menskracht.

Structureel

Structurele financiering vanuit het buitenland zien we bij enkele kerken. Deze kerken hebben in de enquête (zie Hoofdstuk 4) aangegeven dat er sprake is van buitenlandse financiering en zijn om die reden als casestudie opgenomen. Voor de Diyanetmoskeeën geldt dat er sprake is van structurele financiering uit Turkije (zoals in Hoofdstuk 3 is besproken). Een van hen gaf dit ook aan in de enquête. Verder hebben we

⁹¹ Het inhoudelijk beoordelen van deze preken is geen onderdeel van dit onderzoek. Informatie over de inhoud van preken is alleen verkregen uit interviews.

in de casestudie geen kerken of moskeeën aangetroffen waarbij sprake zou zijn van structurele buitenlandse financiering.

Kerken

Een migrantenkerk en een internationaal georganiseerde christelijke beweging geven aan dat zij jaarlijks te weinig inkomsten hebben om aan al hun financiële verplichtingen in Nederland te kunnen voldoen. Beide geloofsgemeenschappen hebben in Nederland op meerdere locaties kerkgebouwen voor hun lokale gemeenten. De lokale geloofsgemeenschappen zijn niet altijd voldoende kapitaalkrchtig om de kosten voor gebouwen en predikanten te dragen. Voor de ene geloofsgemeenschap is het onderhoud van hun gebouwen kostbaar, voor de ander met name de loonkosten ten behoeve van predikanten. De Nederlandse tak van deze religies heeft jaarlijks een financieel tekort. Dit tekort wordt aangevuld door kapitaalkrchtigere organisaties van de betreffende religie in andere Westerse landen, met name Duitsland en de Verenigde Staten. In deze landen beschikken de moederorganisaties over bezittingen en beleggingen. De opbrengsten komen uit commercieel onroerend goed en een productiebedrijf dat een migrantenkerk in Duitsland in eigendom heeft. Voor de moederorganisatie geldt in Duitsland bovendien een gunstiger belastingklimaat. Geregistreerde gelovigen betalen in Duitsland afhankelijk van de deelstaat een kerkbelasting van acht tot negen procent van de loonbelasting. In Duitsland kan kerk(loon)belasting geheven worden door religieuze en levensbeschouwelijke organisaties die een zogenoemde *Körperschaft des öffentlichen Rechts* zijn. Door de financiële bijdragen van de kapitaalkrchtige moederorganisatie uit Duitsland of de Verenigde Staten kunnen deze beide geloofsgemeenschappen in Nederland hun gebouwen onderhouden en voorgangers aanstellen. De Nederlandse tak van de organisatie zou nog te beperkt van omvang zijn om deze financiële lasten zelfstandig te kunnen dragen en ontvangt structureel geld uit Duitsland.

Moskeeën

De twee Diyanetmoskeeën in de casestudies hebben beide een imam die door Diyanet, het Directoraat voor Godsdienstzaken van de Turkse overheid, naar Nederland zijn gestuurd en die ook de salarissen van de imams betaalt.

Bij geen van de andere moskeeën zijn aanwijzingen gevonden voor het bestaan van structurele financiering. Van de financiering in de vorm van een imam uit Marokko, tijdens de ramadan, wordt incidenteel gebruik gemaakt door twee moskeeën in onze casestudies. Dit komt hieronder aan bod. Bij de overige moskeeën zijn geen andere financieringsbronnen gevonden (uit zelfrapportage dan wel openbare bronnen) dan giften en donaties.

Incidenteel

Incidentele financiering treffen we aan bij enkele kerken en moskeeën.

Kerken

In de enquête hebben twee kerken aangegeven dat zij (zeer) beperkte bedragen ontvangen uit omliggende landen. Buitenlandse bezoekers van diensten die in de kerk worden gehouden, doneren aan een protestantse kerk voor 150 euro op jaarbasis en aan een katholieke kerk voor jaarlijks 100 euro (zie ook Hoofdstuk 4). Bij geen van de overige kerken in de casestudies lijkt sprake te zijn van incidentele bedragen die uit het buitenland zijn ontvangen.

Moskeeën

Twee moskeeën hebben in een buitenland een aanvraag ingediend voor de financiering van een nieuw te bouwen moskee. Beide besturen zeggen geen geld uit het buitenland te hebben ontvangen.

Daarnaast maken twee moskeeën gebruik van het aanbod van Marokko om imams naar Nederland te sturen die tijdens de ramadan ondersteuning bieden. De imams leiden het gebed in de moskee en houden religieuze wakes. Dat gebeurt in overleg met de besturen van de beide moskeeën met een Marokkaanse signatuur. Deze moskeeën hebben zelf ook een imam, maar zij zouden niet alle extra bijeenkomsten tijdens de ramadan kunnen begeleiden.

Aard beïnvloeding

Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor het verbinden van voorwaarden over geloofsopvattingen aan buitenlandse financiering. Over de twee Turkse Diyanetmoskeeën in de casestudies die imams in dienst hebben die worden gefinancierd door Turkije is door medewerkers van gemeenten opgemerkt dat zij niets merken van beïnvloeding. De bestuurders van deze moskeeën zijn volgens hen goed benaderbaar, participeren actief in lokale overleggen, en doen mee aan lokale initiatieven en evenementen. De bestuurders van de moskeeën zijn van mening dat zij een open en transparante religieuze instelling zijn en hun activiteiten wijzen hier ook op. Zij benadrukken dat zij al tientallen jaren in de gemeente zijn gevestigd en nooit problemen hebben gekend. Zij voelen zich onderdeel van de Nederlandse maatschappij, politieke discussies zeggen zij bewust buiten de moskee te houden.

Politiek-salafisme

Beïnvloeding wordt niet zozeer bereikt door financiële middelen ter beschikking te stellen, maar zou vooral worden bereikt door verspreiding van het politiek-salafistische gedachtengoed. Met name de aanwezigheid van personen die het politiek-salafisme aanhangen, baart geïnterviewde medewerkers van diverse gemeenten en bestuurders van enkele moskeeën met een Marokkaanse signatuur zorgen. Gemeenten die hierover met moskeebesturen in gesprek zijn, merken in interviews op dat de toon van het gesprek dat zij met het bestuur van een moskee voeren verandert wanneer de gemeente een gesprek begint over het bestaan van mogelijk problematische invloed vanuit de moskee, zoals radicalisering van jongeren binnen de geloofsgemeenschap van de moskee. Vaak verlopen deze gesprekken tussen gemeente en moskeebestuur vriendelijk en amicaal, maar het aanroeren van een onderwerp als politiek-salafisme zou leiden tot irritatie en kribbige reacties van moskeebestuurders. Deze bestuurders wijzen erop dat deze jongeren weliswaar de moskee bezoeken, maar dat de radicalisering elders plaatsvindt of op een andere locatie waarop zij geen zicht hebben en ook niets over te zeggen hebben. Deze discussie lijkt in twee gemeenten in de casestudies op scherp te zijn gezet doordat beide gemeenten zijn geconfronteerd met uitreizigers naar Syrië. Het moskeebestuur is naderhand gevraagd naar signalen die er mogelijk zijn geweest, die ofwel niet zijn opgevangen, ofwel niet bij de gemeente of de politie gemeld.

Migrantenkerk

Bij één migrantenkerk bestaan op basis van openbare mediabronnen vermoedens van buitenlandse beïnvloeding. Het gaat hierbij om een orthodox-christelijke kerk die volgens een bestuurslid valt onder oriëntaals-orthodox. In het gesprek benadrukken zij hun zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Geïnterviewde medewerkers van enkele gemeenten in ons onderzoek geven aan dat er moeilijk contact te

krijgen is met deze migrantenkerk. Ze participeren niet in lokale overlegvormen die er zijn en waar veel andere religies wel aan deelnemen. Dat kan te maken hebben met hun vaak gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal. De aanwijzingen zijn weinig concreet, maar geïnterviewde medewerkers van enkele gemeenten maken zich wel zorgen over deze migrantenkerk, met name over de invloed die de overheid in hun land van herkomst heeft op de gelovigen en de kerk in Nederland.

6.5. Conclusies

Ten aanzien van het verdiepende deel van dit onderzoek, de casestudies, is een groot aantal onderzoeksvragen opgesteld (zie Tabel 2-9). In deze conclusie beperken we ons tot een reflectie op de drie hoofdthema's waaronder deze vragen gegroepeerd zijn.

C1 Mediagebruik, aandacht maatschappelijke ontwikkeling, gebruik vrijwilligers, openheid/transparantie

De religieuze instellingen in onze casestudies blijken doorgaans niet heel actief te zijn in hun mediagebruik. De informatie die op de communicatieplatforms wordt verstrekt betreft met name contactgegevens, openingstijden, data van gebedsdiensten en eventueel aanvullende maatschappelijke activiteiten. Bij enkele (jonge) migrantenkerken zien we dat er zeer weinig informatie beschikbaar is op internet. Bij vrijwel geen van onze casussen is media-activiteit aangetroffen in de vorm van actief reageren (door de instelling) op reacties van mensen (bijvoorbeeld Facebook *posts*), of het actief beheren van een vraag-en-antwoord rubriek op de internetpagina.

Het merendeel van de religieuze instellingen heeft een eigen website of staat op een sub-pagina van een overkoepelende organisatie vermeld. Facebook is onder de religieuze instellingen het meest gebruikte sociale mediaplatform, gevolgd door YouTube. Deze platforms zijn – in verhouding tot het beheren van een eigen website – eenvoudig in gebruik te nemen en te onderhouden, vragen relatief weinig IT-kennis, zijn kosteloos te gebruiken, bieden functionaliteit voor het delen van video's en foto's en interactiviteit en worden door zeer veel mensen gebruikt, waaronder jongeren.

Ongeveer de helft van de instellingen heeft niet veel contact met de gemeente of andere instanties. In enkele grotere gemeenten vindt enkele keren per jaar een structurele vorm van overleg plaats waarvoor alle religieuze instellingen worden uitgenodigd. Ook de politie is soms aanwezig. Het overleg heeft vooral als doel elkaar te leren kennen, een netwerk op te bouwen en meer inzicht te krijgen in wat er leeft in de verschillende geloofsgemeenschappen. In vier gemeenten is er in de afgelopen jaren intensiever contact geweest met moskeebesturen, omdat zij een omstreden spreker hadden aangekondigd waarover de gemeente met hen in gesprek is gegaan of omdat er sprake was van politiek-salafistische beïnvloeding van jongeren in de geloofsgemeenschap waarover de gemeente en het moskeebestuur zich zorgen maakten.

Voor dit onderzoek is gezocht naar openbare informatie over de financiële huishouding van de casussen. Deze informatie is niet altijd aanwezig of is gedateerd. Wanneer een instelling een groepsbeschikking heeft, hoeft op instellingsniveau geen jaarrekening openbaar gemaakt te worden. We troffen ook gedateerde jaarrekeningen aan bij religieuze instellingen die op grond van de ANBI-beschikking wél verplicht zijn deze jaarlijks te publiceren. Overige informatie over de herkomst van financiën is op basis van interviews verkregen. We hebben niet van alle casussen deze informatie verkregen. Dit geldt met name voor de

moskeeën met een Marokkaanse signatuur, omdat zij soms geen ANBI-beschikking hebben en wij ze niet altijd hebben kunnen spreken.

C2 Striktheid, bevlogenheid, leeftijd

In de casussen is geen relatie aangetoond tussen de mate van striktheid van de geloofsopvattingen en buitenlandse beïnvloeding. In de casussen zijn slechts enkele voorbeelden van ongewenste beïnvloeding aangetroffen, waarvan we niet met zekerheid kunnen zeggen dat deze beïnvloeding uit het buitenland afkomstig is. Aangezien deze voorbeelden in het verleden plaats hadden, kan niet worden vastgesteld of de mate van striktheid hierop van invloed is. Hetzelfde geldt voor de mate van bevlogenheid van de voorganger en de leden van de geselecteerde instellingen. De leden konden bovendien door het uitbreken van de Covid-19 pandemie niet worden geïnterviewd. Afgaand op de interviews met bestuurders, gemeente en politie, kunnen we niet vaststellen dat er een verband is tussen buitenlandse beïnvloeding en de striktheid van de religieuze instelling, of de bevlogenheid van de voorganger.

Er zijn wel enkele indicaties voor (mogelijke) beïnvloeding door de komst van omstreden sprekers. Uit onze casestudies blijkt – op basis van de door ons opgestelde lijst met in openbare bronnen en Nederlandse media aangemerkte radicale sprekers, aangevuld met interviews – dat in de periode 2015-2020 bij alle zes instellingen van Marokkaanse signatuur radicale sprekers op bezoek zijn geweest. De moskeebesturen die aan de casestudies hebben deelgenomen geven aan dat door hun geloofsgemeenschap en in hun moskee een gematigde vorm van islam wordt aangehangen. In een aantal gemeenten is dit door gemeente en politieambtenaren bevestigd. Voor beide casussen binnen deze groep, die geen medewerking verleenden aan het onderzoek, geldt dat er door professionals wel zorgen geuit zijn omtrent mogelijke problematische invloed onder de geloofsgemeenschap. Deze invloed zou echter eerder buiten de moskee om plaatsvinden dan op initiatief van of vanuit de moskee.

C3 Mogelijke invloed door financiering vanuit het buitenland

In het onderzoek is een vorm van mogelijke beïnvloeding aangetroffen bij moskeeën met een Marokkaanse signatuur. Het betreft radicalisering onder jongeren (die deel uitmaken van de geloofsgemeenschap). Deze voorvallen lijken niet in verband te staan met buitenlandse financiering, noch met een verzoek hierom. Hiervoor zijn in de interviews, noch in de openbare bronnen aanwijzingen gevonden. In de gesprekken met en over deze moskeeën is aan bod gekomen dat er sprake is (geweest) van een groep jongeren die binnen de moskee een radicalere invulling wilde geven aan het geloof dan dat de betreffende moskee uitdroeg, of dat er binnen de moskee hierom zorgen bestonden. Een van de moskeeën heeft zich met deze signalen tot de gemeente gericht, met de boodschap dat er zorgen bestonden over radicaliserende jongeren. In een andere casus is dit contact door de gemeente geïnitieerd en werkte de moskee mee aan een oplossing. Uit gesprekken komt naar voren dat de in Nederland geboren en opgegroeide jongeren zich niet aangesproken voelden door de imams. De imams spreken vaak geen Nederlands en houden hun preken in het Arabisch, een taal die de jongeren onvoldoende spreken of verstaan. Voor deze jongeren is het geloof belangrijk, ook in hun proces van identiteitsvorming. In de imam zouden zij echter niet het rolmodel zien dat zij zoeken. Volgens het moskeebestuur zijn zij zich buiten de moskee gaan oriënteren. Dit vergroot, menen zij, de kans dat zij gehoor vinden bij radicalere stromingen, die ruimschoots aangeboden worden op internet en in boekhandels. In enkele moskeeën hebben jongerenorganisaties ook zelf omstreden predikers uitgenodigd.

Uit de gesprekken met moskeebestuurders en lokale deskundigen is verder in enkele gevallen gebleken dat er tevens een persoon met radicale ideeën in de gemeente actief is geweest die als een rolmodel voor jongeren fungeerde. Onduidelijk is of de beïnvloeding, waarvan hier duidelijk sprake is geweest, van buitenlandse herkomst was. In de twee moskeeën van Marokkaanse signatuur in onze casestudies die in deze gemeenten zijn gevestigd zijn geen aanwijzingen gevonden van buitenlandse financiering.

In het onderzoek zijn enkele gevallen van buitenlandse financiering aangetoond in de vorm van voorgangers die door een buitenland worden gefinancierd. Dit geldt – structureel – voor Turkse Diyanetmoskeeën en – incidenteel – voor enkele moskeeën met een Marokkaanse signatuur.

De bevindingen van het verdiepende onderzoeksdeel wijzen erop dat de Diyanetmoskeeën die tot onze casussen behoren en die imams in dienst hebben die worden gefinancierd door Turkije, openheid tonen omtrent activiteiten, inhoud van de preken en financiën (ANBI-groepsbeschikking), en dat zij relatief veel activiteiten ondernemen gericht op een breed publiek (breder dan de eigen geloofsgemeenschap). Wij hebben in onze casussen geen aanwijzingen gevonden dat er binnen deze Diyanetinstellingen sprake is van politieke of religieuze invloed uit Turkije. Er is door de moskeebesturen aangegeven dat politiek geen onderwerp van gesprek is in de moskee, ook niet in de preken (deze zijn openbaar). Zoals bekend, is de imam afkomstig uit Turkije en wordt in de Turkse taal gepredikt. In het rapport van de POCOB (Rog et al., 2020) wordt hierover opgemerkt dat het Turkse Directoraat voor Godsdienstzaken op deze wijze grip probeert te houden op de Turkse gemeenschappen in het buitenland en uit is op het verwerven en bestendigen van politieke steun voor de eigen binnenlandse politiek. Door de moskeebesturen die wij hebben gesproken wordt dit niet bevestigd.

In dit onderzoek is vanwege het beperkte aantal keren dat we dit hebben aangetroffen onvoldoende informatie beschikbaar over de rol van de imams die (incidenteel) tijdens de ramadan vanuit Marokko naar een moskee komen, om te kunnen concluderen of hier sprake is van beïnvloeding. Vanuit de Marokkaanse overheid is aangegeven dat de imams die tijdens de ramadan naar Nederland komen, 53⁹² in 2015 en 24 in 2019, onder het ministerie vallen en geïnstrueerd worden om een ‘gematigde islam’ te prediken. Het ministerie geeft aan dat voor de imams een beperking geldt op het bespreken van politieke of controversiële kwesties.⁹³ Desalniettemin verschenen er nieuwsberichten dat er naast religieuze invloed ook sprake zou kunnen zijn van politieke beïnvloeding.⁹⁴ Een van de moskeeën in onze casestudies gaf aan het aanbod van Marokko af te wijzen, om ervan verzekerd te zijn dat dit in de betreffende moskee niet plaatsvindt.

⁹² Bron: nos.nl (geraadpleegd september 2020). Marokkaanse imams op Nederlandse tournee tegen radicalisering (14-06-2015).

⁹³ Bron: nieuws.marokko.nl (geraadpleegd september 2020). Bijna 800 Marokkaanse imams zijn naar verschillende Europese landen gestuurd om de gematigde islam te prediken (06-05-2019).

⁹⁴ Bijvoorbeeld: NRC Handelsblad (1 juni 2017). Riffijnse spanning is ook hier voelbaar.

7. Conclusies en reflectie

In dit hoofdstuk beantwoorden we de centrale vraag en de concluderende onderzoeksvragen van dit onderzoek (7.1). Daarna reflecteren we op de onderzoeksopzet en de beperkingen (7.2).

7.1. Beantwoording van de onderzoeksvragen

Dit onderzoek bestond uit drie analytische delen:

- A. Een online enquête onder religieuze instellingen in Nederland, met het doel de relatieve omvang van buitenlandse financiering binnen de instellingen en tussen de religieuze groepen waartoe deze instellingen behoren in kaart te brengen. 276 religieuze instellingen in Nederland hebben deelgenomen aan de enquête.
- B. Bureauonderzoek en informatie van deskundigen en betrokkenen om de betrouwbaarheid van de enquêteresultaten te staven.
- C. Een twintigtal casestudies, waarin we zijn nagegaan in hoeverre religieuze instellingen open en transparant zijn over hun activiteiten, financiën en met name hun financiering vanuit het buitenland.

In dit synthese-deel (D) proberen we op basis van de resultaten de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden om hier vervolgens dieper op in te gaan aan de hand van de concluderende onderzoeksvragen (19 t/m 21).

7.1.1. Beantwoording centrale onderzoeksvraag

De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek luidt:

Wat is de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen tussen de grootste denominaties in Nederland en binnen relevante stromingen of afsplitsingen van deze denominaties en in hoeverre gaat deze financiering gepaard met ongewenste beïnvloeding?

Deze vraag omvat twee dimensies van de relatieve omvang van buitenlandse financiering: enerzijds ten opzichte van de totale inkomsten van de instellingen binnen een religieuze stroming en anderzijds ten opzichte van andere religieuze stromingen of geloofsgemeenschappen. Ondanks de beperkingen aan de beschikbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van de informatiebronnen en de verzamelde gegevens, zijn we tot enkele inzichten gekomen ten aanzien van de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen.

Buitenlandse financiering komt voor bij zowel islamitische als christelijke instellingen, maar niet in dezelfde mate of dezelfde vorm. Traditionele christelijke kerkgenootschappen lijken slechts sporadisch buitenlandse steun te ontvangen, en het betreft dan veelal kleine bedragen die een verwaarloosbaar aandeel vormen van de totale inkomsten. Volgens experts komt het relatief vaker voor bij migrantenkerken, en de enquête bevestigt dit beeld. Niettemin geldt ook voor veruit de meeste migrantenkerken dat zij geen financiering ontvangen uit het buitenland. Robuuste kwantitatieve uitspraken worden echter bemoeilijkt door de respons en selectiebias. Bij moskeeën is buitenlandse financiering gebruikelijker volgens de geraadpleegde bronnen en deskundigen. Het gaat met name om moskeeën met een Marokkaanse signatuur en Diyanetmoskeeën. De enquête bevestigt dit beeld echter niet. Triangulatie tussen de enquêteresultaten en overige bronnen laat zien dat moskeeën waarvan bekend is dat ze buitenlandse steun hebben aangevraagd of ontvangen oververtegenwoordigd zijn in de non-responsgroep. Dit betekent enerzijds dat er vraagtekens moeten worden gezet bij de betrouwbaarheid van de enquêteresultaten voor deze groep en anderzijds dat er een beperkte bereidheid bestaat onder moskeeën om informatie over buitenlandse financiering te delen.

Daarnaast geven de onderzoeksresultaten geen eenduidig beeld van de mate waarin buitenlandse financiering gepaard gaat met ongewenste beïnvloeding. Buitenlandse financiering blijkt in sommige gevallen wel gepaard te gaan met expliciete voorwaarden, maar leiden doorgaans niet tot 'ongewenste' beïnvloeding. Ook in overige bronnen worden weinig aanwijzingen gevonden dat financiële steun uit het buitenland gepaard is gegaan met expliciete voorwaarden, bijvoorbeeld ten aanzien van de benoeming van bestuursleden of predikers. Als er sprake is van ongewenste beïnvloeding, dan lijkt dit voornamelijk indirect te gebeuren. Zo stellen religieuze (zakaat)fondsen uit landen als Saoedi-Arabië of Koeweit voor zover bekend geen expliciete voorwaarden aan financiële steun aan moskeeën in Nederland. Maar deze instellingen lijken pas in aanmerking te komen voor steun als er sprake is van salafistische invloeden. Dit roept vragen op over mogelijk anti-integratieve, ondemocratische of discriminatoire invloed op een bevolkingsgroep in Nederland. Er is in de media eveneens veel aandacht geweest voor nationalistische beïnvloeding door de Turkse staat via Diyanetmoskeeën. In de voor ons beschikbare informatie en de gesprekken met moskeebestuurders is hiervoor geen indicatie of bevestiging gevonden. De incidentele financiering uit het buitenland aan christelijke instellingen is vrijwel niet afkomstig uit onvrije, ondemocratische landen met politieke belangen die botsen met de Nederlandse of Europese belangen.

7.1.2. Beantwoording concluderende onderzoeksvragen

Onderzoeksvraag 19a. Welke kenmerken hebben kerken en gebedshuizen waarbij er sprake is van buitenlandse financiering?

Aan de hand van bovenstaande bevindingen kan geconcludeerd worden dat buitenlandse financiering voorkomt bij uiteenlopende religieuze instellingen, zowel kerken als moskeeën. Uit de enquêteresultaten maken we op dat buitenlandse financiering hooguit een klein aandeel van de inkomsten vertegenwoordigt onder deelnemende instellingen. Gekeken naar de relatieve omvang van buitenlandse financiering ten opzichte van de totale inkomsten van de instellingen waarbij hier sprake van is, lijkt deze groter te zijn bij jonge, groeiende geloofsgemeenschappen zoals migrantenkerken en islamitische instellingen. Bij deze geloofsgemeenschappen zien we dat door de groei van de gemeenschap de behoefte aan een eigen kerk of moskee groter wordt. Niet alle instellingen beschikken over de financiële middelen om die wens te realiseren. In het algemeen geldt dat de kerken en moskeeën met buitenlandse financiering bij financiële

tekorten of behoefte aan ondersteuning in Nederland weinig mogelijkheden hebben om hun plannen gefinancierd te krijgen. Het eigen vermogen van deze instellingen is vaak beperkt, dus zijn ze voor een groter deel van hun inkomsten aangewezen op donaties van hun leden. Tegelijkertijd is de financiële draagkracht van de geloofsgemeenschap ook vaak beperkt. De instellingen maken vaak geen deel uit van een overkoepelende organisatie, zoals dat meer voorkomt onder kerken die zijn aangesloten bij de PKN of binnen de Rooms-Katholieke kerk. In de casussen zien we enkele voorbeelden van moskeeën die al jaren sparen voor de bouw van een nieuwe moskee.

Van buitenlandse financiering van kerken onderdeel van de traditionele christelijke kerkgenootschappen vinden we enkele incidentele gevallen, waarbij de gelden doorgaans bij individuen uit omliggende landen vandaan komen. Door de historische verankering in de Nederlandse samenleving kan ook een nationaal in plaats van internationaal netwerk worden aangesproken (met name bij protestantse kerkgenootschappen). Mede daardoor zou van buitenlandse financiering zelden sprake zijn.

Voor deze instellingen geldt dat er doorgaans een duidelijke relatie bestaat tussen de geloofsgemeenschap en het buitenland, bijvoorbeeld omdat een moederkerk of internationale koepelorganisatie buiten Nederland gevestigd is, omdat (oud)leden daar wonen of verblijven, omdat er formele banden bestaan met een buitenlandse overheid, of omdat de religieuze instelling tot een bepaalde transnationale religieuze stroming behoort die financieel draagkrachtiger is in het buitenland. In dat laatste geval kan een motivatie tot steun bijvoorbeeld zijn om (een bepaalde interpretatie van) het geloof te verspreiden. Of deze buitenlandse financiering onder bepaalde typen kerken en gebedshuizen (eerder) gepaard gaat met voorwaarden voor de vormgeving van de diensten en de andere samenkomsten kunnen wij op basis van de verzamelde informatie niet vaststellen.

Uit de verschillende geraadpleegde bronnen volgt dat er in Nederland enkele tientallen islamitische instellingen zijn waarbij een indicatie is dat er financiële steun in het buitenland is aangevraagd of ontvangen. Deze steun loopt uiteen van enkele honderden euro's voor iftar-maaltijden of offerdieren tot enkele tonnen of miljoenen voor de aankoop van panden of financiering van nieuwbouw. In een aantal gevallen bevestigen bestuursleden in de media dat er partijen in het Midden-Oosten zijn benaderd. Veel van de instellingen die financiering in het buitenland hebben gezocht en/of gekregen hebben nieuwbouw- of renovatieplannen. Het betreft hier grotendeels moskeeën met een Marokkaanse signatuur, waarvan een deel in de bronnen is aangemerkt als politiek-salafistisch. Enkele moskeebesturen in de casestudies geven aan bezig te zijn met nieuwbouw van de moskee. Deze moskeeën hebben in Nederland beperkte mogelijkheden voor financiering. Twee moskeeën hebben contact gelegd met liefdadigheidsinstellingen of vermogende personen in Golfstaten en hebben een verzoek gedaan voor de financiering van een nieuw te bouwen moskee. Beide moskeeën zeggen geen geld uit het buitenland te hebben ontvangen. Een van deze moskeeën heeft tevens een online fondsenwerving voor de nieuwbouw opgezet en heeft daarmee enkele tienduizenden euro's opgehaald. Een ander kenmerk is de aanwezigheid van voorgangers die door het buitenland worden gefinancierd. Dit geldt voor Turkse Diyanetmoskeeën en enkele moskeeën met een Marokkaanse signatuur. In de casestudies zijn twee Diyanetmoskeeën opgenomen, waarvan er één in de enquête aangeeft financiering uit het buitenland te ontvangen. Het gaat hierbij om de aanstelling van een in Turkije opgeleide en vanuit Turkije betaalde imam. Voor zover bekend, geldt dit voor alle Diyanetmoskeeën in Nederland.

Onderzoeksvraag 19b. In hoeverre verandert dit wanneer aan de buitenlandse financiering voorwaarden voor de vormgeving van de diensten en de andere samenkomsten zijn gesteld?

Slechts enkele instellingen rapporteerden in de enquête dat buitenlandse financiering gepaard ging met voorwaarden. Geen daarvan heeft betrekking op het te voeren beleid, de geloofsrichting, de vormgeving van de diensten of het leiderschap van de instelling. Ook in overige bronnen worden geen aanwijzingen gevonden dat financiële steun uit het buitenland gepaard is gegaan met expliciete voorwaarden. Dit sluit echter niet uit dat buitenlandse geldverstrekkers op een meer impliciete wijze invloed kunnen uitoefenen op het beleid en de geloofsbelijdenis binnen een geloofsgemeenschap. Dit lijkt echter doorgaans niet te gebeuren door formele voorwaarden te stellen aan de financiering.

Onderzoeksvraag 20a. Welke eventueel positieve en negatieve maatschappelijke effecten zijn te verbinden aan buitenlandse financiering van de geselecteerde kerken en gebedshuizen?

Religieuze instellingen in Nederland opereren niet in een vacuüm. Nederland heeft een open samenleving die sterk met het buitenland is verbonden, waarin formele en informele grensoverschrijdende relaties veelvoorkomend zijn. Het komt dan ook voor dat kerken en moskeeën gesteund worden vanuit het buitenland, bijvoorbeeld in de vorm van financiering. Buitenlandse financiering aan religieuze instellingen is geen nieuw fenomeen. Het staat religieuze instellingen vrij om dergelijke financiering te accepteren of om buitenlandse financiers voor uiteenlopende doeleinden te benaderen; ze zijn immers zelf verantwoordelijk voor hun financiën en er bestaat geen wetgeving die dergelijke geldstromen verbiedt. Uit de verzamelde informatie in dit onderzoek blijkt dat buitenlandse financiering van kerken en gebedshuizen in de praktijk varieert van een incidentele bijdrage tijdens een collecte van een lid van de geloofsgemeenschap die nét over de grens woont, tot een buitenlands staatsfonds dat de aankoop van een nieuw pand financiert.

Door de Nederlandse invulling van het principe van scheiding van kerk en staat bestaat er geen directe overheidssubsidie (meer) voor religieuze instellingen. Omdat subsidies slechts onder bepaalde voorwaarden en voor specifieke doeleinden (bijv. het bouwen van een gebedshuis voor nieuwe geloofsgemeenschappen) beschikbaar werden gesteld, heeft de overheid een zekere mate van controle verloren. Tegelijkertijd maakt het de eventuele behoefte aan externe financiering voor religieuze instellingen waarschijnlijker, waaronder bijvoorbeeld aanvullende financiering uit het buitenland. Maar dit hoeft niet per se negatieve uitwerkingen te hebben voor de maatschappij, ondanks dat er door de aandacht voor buitenlandse beïnvloeding uit onvrije landen een negatieve beeldvorming is ontstaan over het fenomeen. Zo zien we in de casestudies dat buitenlandse financiering gaten in de begrotingen vult van twee kerken, een migrantenkerk en een internationale protestantse kerk. Dit stelt hen beter in staat hun rol in het maatschappelijk leven te vervullen. Indirect zou de maatschappij in dergelijke gevallen baat kunnen hebben bij buitenlandse financiering, omdat er meer geld en middelen overblijven voor maatschappelijke activiteiten en vrijwilligerswerk – activiteiten die veelal ten goede komen aan de maatschappij. Beide eerdergenoemde kerken worden door een kapitaalkrachtige moederorganisatie uit hun land van herkomst financieel ondersteund. Deze ondersteuning is desgevraagd nodig om hun voortbestaan in Nederland te garanderen. De internationale protestantse kerk heeft een groeiend bereik en maakt gebruik van een zeer professionele informatieverstrekking. De betreffende migrantenkerk is wat betreft ledenaantal een stabiele kerk, maar heeft moeite om aan al haar financiële verplichtingen, zoals de kosten van onderhoud van gebouwen en salarissen van predikanten, te voldoen.

De voornaamste zorgen ten aanzien van buitenlandse beïnvloeding van religieuze instellingen in Nederland richten zich op financiële steun uit Golflanden als Koeweit, Saoedi-Arabië en Qatar. Er zijn tientallen voorbeelden bekend van aanvragen van en/of daadwerkelijke financiering door aan de overheid gelieerde charitatieve (zakat)fondsen in deze landen als de *Kuwait Waqf Foundation*, *Kuwait Zakat House* of de *Revival of Islamic Heritage Society*. Hoewel er voorbeelden bestaan van instellingen waarbij een duidelijke link kan worden gelegd tussen de financiële steun en de inhoudelijke invulling van de religieuze activiteiten, zoals bijvoorbeeld het aantreden van bestuursleden of het optreden van een richtingenstrijd, is een direct verband tussen de financiële steun en eventuele maatschappelijke effecten moeilijk aan te tonen. Te meer omdat het erop lijkt dat het stellen van concrete voorwaarden bij het verlenen van financiële steun aan religieuze instellingen niet gebruikelijk is. Deskundigen wijzen er eveneens op dat de richting van de causaliteit daardoor moeilijk is vast te stellen. Zoals opgemerkt in beantwoording van de onderzoeksvragen 19b en 20b, gaan deze deelvragen uit van de premisse dat financiële steun uit het buitenland beïnvloeding faciliteert door het stellen van expliciete voorwaarden aan deze financiering. Echter, dit onderzoek vindt hiervoor geen duidelijke aanwijzingen. Het aanvragen van financiële steun bij een van de bovengenoemde fondsen kan ook een voortzetting zijn van de weg die een religieuze instelling reeds had ingeslagen. Dat kan tevens een reden zijn dat deze financiers bereid zijn de instelling vervolgens te ondersteunen. Wanneer het moskeeën betreft die als salafistisch worden aangemerkt, roept deze financiering vragen op over mogelijk anti-integratieve, ondemocratische of discriminatoire invloed op een bevolkingsgroep in Nederland.

De maatschappelijke en politieke discussie omtrent ongewenste financiering uit onvrije landen is vrijwel uitsluitend gevoerd met het oog op moskeeën.⁹⁵ Er bestaan met name zorgen over de invloed van politiek-religieuze bewegingen als de Moslimbroederschap en staatsgesteunde politiek-salafistische groeperingen of individuen in Saoedi-Arabië en Koeweit. Uit de gesprekken met experts, bronnenonderzoek en de casestudies komt het beeld naar voren van een handvol islamitische centra in Nederland waar enkele invloedrijke individuen, in het POCOB-verslag “salafistische aanjagers” genoemd, een actieve rol spelen in het verspreiden van het politiek-salafistische gedachtegoed, het regelen van predikers en het faciliteren van de financieringsaanvragen bij welgestelde individuen of zakatfondsen in het Midden-Oosten.

Onderzoeksvraag 20b. In hoeverre verandert dit wanneer voorwaarden aan de invulling van de samenkomsten, diensten en andere ontplooide initiatieven zijn gesteld?

Zoals reeds toegelicht onder onderzoeksvraag 19b, hebben wij op basis van de verzamelde gegevens geen aanwijzingen gevonden dat financiële steun uit het buitenland gepaard is gegaan met expliciete voorwaarden aan de invulling van de samenkomsten, diensten en andere ontplooide initiatieven, of dat buitenlandse geldverstrekkers op deze wijze invloed proberen te winnen binnen religieuze instellingen in Nederland.

Onderzoeksvraag 21. Wat is in het onderzoek onderbelicht gebleven dat in eventueel vervolgonderzoek nadere aandacht verdient?

De beperkingen van de in deze studie gehanteerde onderzoeksmethoden zijn uitgebreid besproken. Zo is de waarde van een vrijblijvende enquête als instrument om inzicht in de financiële huishouding van

⁹⁵ Dit onderzoek heeft aangetoond dat buitenlandse financiering ook voorkomt bij kerken. Een verbreding van het debat heeft dus meerwaarde. Tegelijkertijd is er geen nieuw bewijs gevonden met betrekking tot ongewenste financiering uit het buitenland op basis waarvan een verbreding van het debat tevens gerechtvaardigd zou zijn.

religieuze instellingen te krijgen, beperkt gebleken (zie paragraaf 7.2). Robuuste informatie over de relatieve omvang en aard van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen, welke voorwaarden er verbonden worden aan buitenlandse financiering en wanneer en hoe er sprake is van ongewenste beïnvloeding, is gering. De oorzaak hiervoor kan worden gezocht in de beperkte bereidheid om (gevoelige) informatie over inkomstenbronnen te delen, maar ook in de negatieve beeldvorming die er over dit onderwerp in Nederland is. Daarnaast viel de enquête samen met een parlementaire ondervraging naar buitenlandse beïnvloeding van moskeeën, waardoor een belangrijk deel van de onderzoekspopulatie onder een vergrootglas lag. Dit had een effect op de bereidheid van zowel individuele instellingen als hun vertegenwoordigende organen om medewerking aan het onderzoek te verlenen. Dat geldt niet alleen voor de enquête maar ook voor de verdiepende casestudies. Het heeft moeite gekost om enkele moskeebesturen te overtuigen mee te werken, terwijl drie moskeebesturen geen medewerking hebben verleend. Daar waar koepelorganisaties of vertegenwoordigende organen op medewerking hebben aangedrongen – bij de christelijke kerkgenootschappen en Milli Görüş – was de responsratio hoger en bestaat weinig reden om aan de betrouwbaarheid van de resultaten te twijfelen. Voor eventueel toekomstig enquêteonderzoek wordt aangeraden nadrukkelijk de medewerking van koepelorganisaties en vertegenwoordigende organen te zoeken. Ook hier zijn moskeeën met een Marokkaanse signatuur een uitzondering. Velen geven aan zich niet vertegenwoordigd te voelen door een koepelorganisatie. Een verzoek om medewerking vanuit de koepel heeft bij deze moskeeën ook niet tot meer respons geleid. Persoonlijk contact werkte bij deze moskeeën beter.

Door de brede, bottom-up opzet gecombineerd met de enquêteresultaten waarin er weinig buitenlandse financiering werd gerapporteerd door de deelnemende religieuze instellingen, zijn er vrijwel geen expliciete aanwijzingen ten aanzien van buitenlandse beïnvloeding aan het licht gekomen. In het (verdiepende) onderzoek hebben we ook geen directe aanwijzingen gevonden dat er expliciete voorwaarden worden gesteld aan financiering uit het buitenland, die leiden tot ondemocratisch, anti-integratief of discriminatoir gedrag bij religieuze instellingen. Daar waar aanwijzingen zijn voor ongewenste beïnvloeding is het verband met de financiële steun ofwel afwezig, ofwel is niet duidelijk vast te stellen dat dit er is, noch de richting van de causaliteit.

Er lijkt, zoals ook blijkt uit de casussen waar zorgen waren om radicaliserende jongeren, meer sprake te zijn van een complex krachtenveld, waarin financiers pas bereid zullen zijn te doneren aan instellingen waarvan is gebleken dat zij reeds de gewenste religieuze richting zijn ingeslagen. Vervolgonderzoek zou dit complexe krachtenveld verder kunnen uitdiepen.

Bovendien zou ongewenste beïnvloeding via financiering in de context kunnen worden geplaatst van andere instrumenten waarmee buitenlandse particulieren, organisaties en overheden geloofsgemeenschappen in Nederland proberen te beïnvloeden, zoals via sociale media, nieuwsmedia en televisiekanalen. Op deze manier wordt meer inzicht verkregen in de rol die financiering speelt in beïnvloedingsstrategieën.

Ondanks dat deze ingewikkelde kwestie sterk gebonden is aan de Nederlandse context, zijn er tot slot mogelijk lessen te trekken uit internationaal vergelijkend onderzoek. Overbeeke (2018) noemt buitenlandse financiering van religieuze instellingen een Europees probleem: andere Europese staten worstelen met dezelfde problematiek.

7.2. Reflectie onderzoeksopzet

Publiek toegankelijke informatie die indicaties over buitenlandse financiering kan geven is beperkt en van onzekere kwaliteit (Hoorens et al., 2015). Om deze reden is bij dit onderzoek voor een bottom-up benadering gekozen, waarbij gegevens worden opgevraagd bij de religieuze instellingen zelf. Deze benadering kent enkele beperkingen, die al vóór aanvang van dit onderzoek werden onderkend door de opdrachtgever, maar waarvan vooraf niet exact kon worden vastgesteld wat hun weerslag zou zijn op de bevindingen. Bovenal heeft de voorgestelde opzet geleid tot een focus op de *relatieve* (en dus niet *totale*) omvang van buitenlandse financiering aan deze instellingen: relatief enerzijds ten opzichte van de totale inkomsten van de instellingen en anderzijds tussen bepaalde religieuze groepen.

Verschil met POCOB

Om te beginnen is het belangrijk de verschillen te onderkennen tussen dit onderzoek en het werk van de POCOB. In tegenstelling tot de POCOB bestaat er binnen dit onderzoek geen mogelijkheid tot het horen van getuigen of deskundigen onder ede of tot het vorderen van documentatie. Ook zijn, in tegenstelling tot de POCOB, de bijdragen van respondenten in dit onderzoek op vertrouwelijke basis. Daarnaast vond, conform de richtlijnen voor onderzoeksethiek, de consultatie en informatieverzameling van betrokkenen en deskundigen binnen dit onderzoek uitsluitend plaats op basis van vrijwillige medewerking. Een groot deel van de uitnodigingen voor deelname aan de enquête is onbeantwoord gebleven (zie hieronder), maar ook gaf een deel van de deskundigen en betrokkenen die zijn benaderd voor een interview te kennen geen medewerking te willen verlenen. De controverse rondom het onderwerp en de media-aandacht voor de POCOB hebben hier mogelijk aan bijgedragen.

Ook de bevindingen zijn verschillend (zie Bijlage B). Dit is deels te verklaren door de verschillen in de aanpak en afbakening: de POCOB was sterk gericht op enkele bekende (mogelijk) problematische gevallen van buitenlandse financiering, terwijl dit onderzoek het fenomeen van buitenlandse financiering in een bredere context heeft geplaatst. Bovendien is er, om duplicatie te voorkomen, bewust voor gekozen om de voorbeelden waarover reeds uitvoerig is gerapporteerd niet als casestudies te selecteren. De POCOB heeft veel informatie verzameld over beïnvloedingsmechanismen vanuit het buitenland. Door het vermijden van de casussen waarover uitgebreid is gerapporteerd, heeft dit onderzoek weinig nieuwe informatie gevonden met betrekking tot ongewenste beïnvloeding. Daar staat tegenover dat de bredere opzet van dit onderzoek heeft geleid tot de constatering dat buitenlandse financiering niet uitsluitend voorbehouden is aan moskeeën. Ook onder religieuze instellingen van andere gezindten komt buitenlandse steun voor, zij het in mindere mate. Daarmee vormen de bevindingen van dit onderzoek een aanvulling op de conclusies van de POCOB. Het is belangrijk dat de bevindingen van beide onderzoeken in de context van hun gehanteerde instrumenten en doelstellingen gezien worden.

Enquête onder religieuze instellingen in Nederland

Met dit onderzoek is een poging gedaan om vast te stellen of een enquête een zinvol instrument is om een beter zicht te krijgen op buitenlandse financiering aan religieuze instellingen. Ondanks inspanningen om de beperkingen zoveel mogelijk te ondervangen en hun impact in te perken, kunnen op basis van de resultaten geen numerieke uitspraken worden gedaan over de omvang van buitenlandse financiering. De respons onder bepaalde groepen, met name moskeeën en migrantenkerken, is te laag om uitspraken te doen

over de gehele populatie van deze religieuze instellingen. Bovendien is de steekproef onder deze respondenten als gevolg van *selectiebias* (de instellingen die buiten de steekproef vallen zijn niet representatief voor de gehele groep), *non-respons bias* (de instellingen die niet hebben gereageerd, zijn niet representatief voor de gehele groep) en *selfreporting bias* (de antwoorden wijken bewust of onbewust af van de realiteit) niet representatief voor de gehele populatie van religieuze instellingen in Nederland. Ondanks de beperkingen van het instrument, is er niettemin weinig aanleiding om te twifelen aan de betrouwbaarheid van de resultaten onder traditionele christelijke kerkgenootschappen. Bovendien bevestigt de constatering dat buitenlandse financiering ook kan voorkomen bij kerken het nut van een bredere onderzoeksopzet. We concluderen dat de enquête in deze context weinig informatie heeft opgeleverd over religieuze instellingen waarbij mogelijk sprake is van buitenlandse financiering uit onvrije landen en het instrument daarom niet de gewenste sleutel vormt voor het verkrijgen van een betrouwbaarder beeld van ongewenste beïnvloeding uit het buitenland. Dit is te verklaren aan de hand van voorziene en onvoorziene beperkingen. Er bleek bijvoorbeeld een uiteenlopende bereidheid tot medewerking onder de verschillende religieuze groepen. Ook de bereikbaarheid van de groepen liep uiteen. De organisatiegraad en de organisatorische inbedding in de Nederlandse samenleving van de verschillende categorieën religieuze instellingen lijken hierin een belangrijke rol te spelen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de rol die het CIO heeft gespeeld in het faciliteren van de enquête-uitnodigingen aan christelijke instellingen, terwijl deze rol niet kon worden gespeeld door een koepelorgaan waardoor het overgrote deel van de islamitische instellingen zich vertegenwoordigd voelt. Verder zouden bijvoorbeeld bekendheid met enquête-onderzoek, de benodigde taalvaardigheden en beschikbare tijd van de bestuurders factoren kunnen zijn die de keuze tot deelname hebben beïnvloed. Waar bereidheid, bereikbaarheid en organisatiegraad hoog waren, zoals onder de (intern relatief homogene) traditionele christelijke kerkgenootschappen, bleek de enquête een zinvol instrument. Waar dit minder het geval was, zoals onder de moskeeën – uitgezonderd de Turkse moskeeën – werd een lagere respons bereikt en bleken de bevindingen minder betrouwbaar.

Een andere oorzaak van de relatief lage respons onder – met name, maar niet uitsluitend – moskeeën, lijkt de negatieve beeldvorming te zijn die rond dit onderwerp is ontstaan. In het huidige tijdsgewricht is er veel maatschappelijke discussie over de wenselijkheid van buitenlandse financiering van religieuze instellingen. Uit opmerkingen tijdens onze interacties met instellingen en koepelorganisaties, alsmede uit mediaberichten, blijkt dat sommige instellingen de (gelijktijdig plaatsvindende) POCOB-onderzoekingen als negatief hebben ervaren. We hebben gemerkt dat dit onder sommige religieuze instellingen (van verschillende gezindten) tot een zeer terughoudende opstelling voor deelname aan ons onderzoek heeft geleid. Daarnaast is de respons mogelijk negatief beïnvloed door de coronacrisis als gevolg waarvan veel religieuze instellingen alle activiteiten (tijdelijk) hebben moeten staken.

Ten slotte konden de enquête-bevindingen ten aanzien van de moskeeën en migrantenkerken niet gevalideerd worden aan de hand van informatie uit andere bronnen, zoals de informatie verzameld in andere onderzoeksactiviteiten (bijvoorbeeld de interviews, het literatuuronderzoek, de mediabronnen en de consultaties met overheidsinstanties). Sterker nog, enkele van de gegeven antwoorden zijn in tegenspraak met informatie uit andere bronnen. De discrepantie tussen de resultaten van de verschillende onderzoeksmethoden wijst op de beperkte meerwaarde van het enquête-instrument in deze context. Hier werd reeds in de aanvraag al rekening mee gehouden en om die reden ging de kwantitatieve analyse gepaard met kwalitatief bureauonderzoek, interviews en casestudies. Door de bovengenoemde beperkingen van de

kwantitatieve analyse is de nadruk van dit onderzoek meer komen te liggen op de kwalitatieve analyse, met name de casestudies.

Bureauonderzoek en triangulatie

Ook aan de bronnen die zijn gebruikt voor de validatie van de enquêteresultaten kleven enkele methodologische beperkingen. Zo bleek een aanzienlijk deel van de uitgenodigde experts en betrokkenen niet bereid medewerking te verlenen aan het onderzoek, omdat men zich niet voldoende deskundig achtte op het specifieke onderwerp van buitenlandse financiering of omdat men niet bereid was aan een interview “*on the record*” deel te nemen. Een aantal gesprekken hebben vervolgens “*off the record*” plaatsgevonden en dienden ter achtergrondinformatie. Ze konden echter niet worden gebruikt voor het trianguleren van de enquêteresultaten of het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Daarnaast dient de informatie over buitenlandse financiering en instellingen die politiek-salafistische invloeden kennen verkregen uit mediaberichten en via een bestuursorgaan binnen de Rijksoverheid in het juiste perspectief te worden geplaatst. Wij hebben de onderliggende bewijsvoering voor een groot deel van deze kwalificaties (met de tijd en middelen beschikbaar voor dit onderzoek) niet kunnen controleren. Deze informatie is in de triangulatie met de enquêteresultaten gebruikt als “indicatie voor” aanvragen buitenlandse financiering of politiek-salafistische invloeden. Hiermee hebben we aangetoond dat instellingen met deze kenmerken zijn oververtegenwoordigd in de non-responsgroep, hetgeen zowel een belangrijk voorbehoud is voor de enquêteresultaten, alsmede een bevinding over de bereidheid onder deze moskeeën om informatie te delen over dit onderwerp.

De informatie uit de *notes verbales* van het ministerie van Buitenlandse Zaken geeft bovendien waarschijnlijk een onvolledig beeld van de financiering uit Koeweit en Saoedi-Arabië. Om te beginnen zijn dit de enige twee landen waarmee voor zover bekend het ministerie in het verleden afspraken heeft gemaakt over het delen van informatie over financiering(saanvragen) van Nederlandse organisaties. Bovendien geven deze overzichten alleen inzicht in aanvragen bij en donaties door charitatieve instellingen die aan de overheid zijn gelieerd, niet door particuliere instellingen of personen. Zoals door de POCOB gerapporteerd (Rog et al. 2020), zijn er verscheidene gevallen bekend van donaties door individuen of particuliere organisaties. Tenslotte is de beschikbare informatie in deze documenten niet altijd even duidelijk. Er worden verscheidene namen van organisaties genoemd die niet eenduidig zijn te traceren.

Medewerking moskeeën in de casestudies

Ook in de casestudies hebben we met non-respons te maken. Van de moskeeën met een Marokkaanse signatuur hebben er twee (van de zes) niet deelgenomen aan dit onderzoek. Hiervoor is geen reden opgegeven. Telefoon en e-mailberichten werden eenvoudigweg niet beantwoord. Bij één moskee hebben we nadat gehoor was gegeven aan het verzoek onze vragen voorafgaand aan het interview toe te sturen geen contact meer kunnen krijgen. Deze non-respons of weigering om deel te nemen aan het onderzoek kan voortkomen uit een tekort aan capaciteit of bereidheid om transparantie te verlenen, maar ook uit onderzoeks- of mediamoeheid. Een van de moskeeën, die uiteindelijk wel deelnam aan een interview, toonde aanvankelijk grote terughoudendheid. Het betrof een moskee waarover in de media is bericht over een aanvraag voor buitenlandse financiering. De openheid waarmee zij de journalist tegemoet traden, heeft hen naar hun gevoel meer kwaad gedaan dan goed. Ook zou het voor moskeeën in toenemende mate lastig

zijn zich te weren tegen (onjuiste) mediaberichten, omdat er naar hun mening een sfeer zou zijn ontstaan van ‘waar rook is, is vuur’. Dit maakt dat moskeeën liever geen mediacontacten hebben, zodat zij ook niets kunnen zeggen dat in hun ogen verkeerd geïnterpreteerd kan worden. Na het garanderen van vertrouwelijkheid en de toezegging dat het gespreksverslag zou worden voorgelegd, heeft een moskee medewerking verleend. In het gevoerde gesprek was van de eerdere terughoudendheid niets te merken. Op basis van het interview, interviews met een vertegenwoordiger van de gemeente en deskundigen van overige overheidsinstanties en informatie uit openbare bronnen hebben we geen aanwijzingen gekregen dat er bij deze moskee sprake is van beïnvloeding of financiering uit het buitenland.

Aspecten die binnen dit onderzoek onderbelicht zijn gebleven

Het onderzoeksonderwerp binnen deze studie werd gevormd door de religieuze instelling: kerken en moskeeën. Als gevolg daarvan zijn tussenpersonen of intermediairs – rechtspersonen, individuen of groepen van personen binnen geloofsgemeenschappen – die een rol spelen in het faciliteren van financiering uit het buitenland onderbelicht gebleven. Uit onder andere gesprekken met experts en de POCOB-verhoren komt het beeld naar voren dat tussenpersonen, zoals bemiddelingsbureaus en notarissen, een belangrijke rol spelen in respectievelijk het faciliteren van aanvragen en van betalingen uit het buitenland.

In enkele gesprekken met moskeebesturen, met name de moskeeën die de afgelopen jaren met radicaliserende jongeren te maken hebben gehad, is daar wel op gezinspeeld. In twee gemeenten bleek sprake te zijn geweest van de betrokkenheid van personen die op de achtergrond een sturende rol hadden en hebben geprobeerd voet aan de grond te krijgen in de moskee door bijvoorbeeld bestuursfuncties te bemachtigen. Bij beide moskeeën zijn deze personen daarin niet geslaagd mede door interventies vanuit gemeentelijke diensten en lokale bestuurders. Het moskeebestuur bleek zelf onvoldoende in staat om zich hiertegen te weer te stellen.⁹⁶ In hoeverre deze personen vanuit het buitenland werden aangestuurd of gefinancierd is ook bij de moskeebesturen niet bekend.

Slotbeschouwing

Dit is de tweede keer dat RAND Europe onderzoek heeft gedaan naar hetzelfde fenomeen: buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland en de eventuele voorwaarden die daaraan verbonden worden. In 2014 betrof het een haalbaarheidsstudie die tot doel had de uitvoerbaarheid vast te stellen van een grootschalige studie naar de aard en (*absolute*) omvang van buitenlandse financiering aan islamitische instellingen in Nederland, alsmede de eventueel daarbij gestelde voorwaarden. Dit onderzoek (Hoorens et al., 2015) kwam tot de conclusie dat een studie met een omvattende inschatting niet mogelijk zou zijn, omdat publiek toegankelijke informatie die indicaties over buitenlandse financiering kunnen geven beperkt zijn en van onzekere kwaliteit. De oorspronkelijk geplande daaropvolgende deelonderzoeken werden om die reden geschrapt. Echter bleef daarmee de wens vanuit de Tweede Kamer om meer inzicht in deze geldstromen onbevredigd. De aandacht vanuit de politiek en de media bleef onverminderd hoog.

Nadat het debat een nieuwe impuls kreeg in 2018, kwam opnieuw de vraag voor een onafhankelijk onderzoek naar buitenlandse financiering vanuit de Kamer. Naar aanleiding van de conclusies uit Hoorens et al. (2015) werd voorgesteld om dit vanuit het perspectief van de religieuze instellingen te benaderen

⁹⁶ In de POCOB in het interview over een moskee in Geleen wordt over een vergelijkbare situatie gesproken.

(*bottom-up*), in plaats van het perspectief van de financierende landen (*top-down*). Hierbij werd al vóór aanvang van het onderzoek opgetekend dat deze benadering afhankelijk is van de bereidheid van deze instellingen om transparantie te verschaffen over hun financiën, en werd er rekening gehouden met het scenario dat deze bereidheid tegen zou vallen. Bovendien werd er vastgesteld dat er niet tegemoetgekomen kon worden aan de wens van de Kamer om inzicht te verkrijgen in de totale omvang van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen. Om die reden werd besloten dit onderzoek te richten op de *relatieve* omvang van buitenlandse financiering aan deze instellingen: relatief enerzijds ten opzichte van de totale inkomsten van de instellingen binnen een religieuze stroming en anderzijds ten opzichte van andere religieuze stromingen of geloofsgemeenschappen. Het bereik van het onderzoek was groter door ook christelijke instellingen te betrekken bij het onderzoek.

In het onderhavige rapport presenteren RAND Europe en Breuer&Intraval de bevindingen van deze alternatieve benadering. Er kan gesteld worden dat een *bottom-up* benadering meer heeft opgeleverd dan hetgeen wat op basis van de haalbaarheidsstudie uit 2015 – een *top-down* benadering – kon worden verwacht. Dit is te danken aan de combinatie van een kwantitatieve benadering met behulp van een enquête en triangulatie met informatie uit overige bronnen en kwalitatieve benadering met interviews, literatuuronderzoek en casestudieanalyse. Tegelijkertijd geven de enquêteresultaten, als gevolg van methodologische beperkingen en externe factoren, geen aanleiding tot een numerieke inschatting van de relatieve omvang van buitenlandse financiering. Bij deze *bottom-up* benadering blijkt dat de bereidheid en/of gelegenheid om inzicht te geven in financiële inkomsten en uitgaven van religieuze instellingen (of vertegenwoordigingen van koepelorganisaties) onder bepaalde religieuze groepen te laag is om te komen tot een numerieke inschatting van de relatieve omvang van buitenlandse financiering aan religieuze instellingen. Het is voorstelbaar dat het onderzoek daarmee niet volledig voldoet aan de wensen en verwachtingen van de Kamer.

Op basis van deze reflectie kunnen we stellen dat het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van een betrouwbare inschatting van aard en omvang van buitenlandse financiering en beïnvloeding een lastige opgave is. Het succes van de gekozen *bottom-up* benadering is in grote mate afhankelijk van de bereidwilligheid en beschikbaarheid van een groot aantal betrokkenen om medewerking aan het onderzoek te verlenen. Deze bereidwilligheid en beschikbaarheid bleken slechts selectief aanwezig. Dit maakte een betrouwbare omvangschatting onuitvoerbaar. Casestudie- en bronnenonderzoek kunnen daarnaast voor specifieke instellingen een beeld schetsen van de mogelijke beïnvloedingsmechanismen die binnen die context spelen. Echter om de omvang van ongewenste beïnvloeding betrouwbaar in kaart te brengen, lijkt het noodzakelijk om documenten te kunnen vorderen, getuigenissen te kunnen afdwingen (eventueel onder ede) en toegang te krijgen tot vertrouwelijke informatie. De vraag is of dit een proportioneel middel is om de centrale vraag beter te kunnen beantwoorden. Verplichte verstrekking van informatie verhoudt zich slecht met de normen voor wetenschappelijk onderzoek. Ook roept het de vraag op of dit een proportioneel middel zou zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.

Bronnen

- Adraoui, M. 2020. *Salafism goes global: from the Gulf to the French banlieues*. Oxford: Oxford University Press.
- Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam [AIIU]. 2020. 'Hoe het begon.' Geraadpleegd op 8 juni 2020: <http://www.aaiiu.nl/Hoe%20het%20began.html>
- Algemeen Dagblad [AD]. 2018. 'Moskee vroeg geld in Saoedi-Arabië: 'maar we kregen niet eens een fatsoenlijk berichtje'.' Niels Klaassen, 24 april. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://www.ad.nl/den-haag/moskee-vroeg-geld-in-saoedi-arabie-maar-we-kregen-niet-eens-een-fatsoenlijk-berichtje-aab9c0a2/>
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst [AIVD]. 2004. 'Saoedische invloeden in Nederland. Verbanden tussen salafitische missie, radicaliseringsprocessen en islamistisch terrorisme.' Geraadpleegd op 18 juni 2020: https://www.aivd.nl/binaries/aivd_nl/documenten/publicaties/2004/06/09/rapport-saoedische-invloeden-in-nederland/rapportsaoedischeinvloeden.pdf
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst [AIVD] & Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV]. 2015. *Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek*. Den Haag: AIVD en NCTV.
- Al-Rasheed, M. 2008. *Kingdom without borders: Saudi political, religious and media expansion*. Londen: Hurst and Co.
- Asscher L. 2013. 'Antwoord op vragen van het lid Yücel over het bericht dat een moskee in Amsterdam Slotervaart onder 'Koeweits gezag' staat.' Nr. 2013D28230. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/kamervragen/detail?id=2013Z10660&did=2013D28230>
- Asscher, L.F. & G.A. van der Steur. 2016. 'Brief van de ministers van sociale zaken en werkgelegenheid en van veiligheid en justitie.' Nr. 29614-39. Geraadpleegd op 28 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-39.html>
- Baker, J. 2010. 'Social Sources of the Spirit: Connecting Rational Choice and Interactive Ritual Theories in the Study of Religion.' *Sociology of Religion*, 71(4), pp. 432–456.
- Baruch, Y. 1999. 'Response rate in academic studies: A comparative analysis.' *Human Relations*, 52(4), pp. 421-438.
- Beek, M. van. 2020a. 'Moskeebestuurders: Commissie scheert ons over één kam met radicale salafisten.' *Trouw*, 25 juni. Geraadpleegd op 7 juli 2020: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/moskeebestuurders-commissie-scheert-ons-over-een-kam-met-radical-salafisten-b63bfb8e/>
- . 2020b. 'Wie spreekt er namens de moskeeën?.' *Trouw*, 13 maart. Geraadpleegd op 8 juni 2020: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/wie-spreekt-er-namens-de-moskeeen-b3ed26f6/>
- Bekkers, R., T. Schuyt & B. Gouwenberg. 2017. *Geven in Nederland 2017: Huishoudens, nalatenschappen, fondsen, bedrijven, goede doelenloterijen en vrijwilligers*. Amsterdam: Lenthe.
- Berger, M., M. Kahmann, S. El Baroudi & A. Hamdi. 2018. *Salafisme in Nederland belicht: vijftien jaar salafisme onderzoek in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

- Bestuur van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland. 2018. *Jaarplan en begroting 2019: Protestantse Kerk in Nederland*. Utrecht: sn.
- Bijsterveld, S. van. 2006. 'Scheiding van kerk en staat: een klassieke norm in een moderne tijd.' In: W. A. J. G. K. a. R. P. (. Van de Donk, red. *Geloven in het publiek domein: verkenningen van een dubbele transformatie*. Verkenning No 13. 19-12-2006 red. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Blok, S. 2018. 'Informatie over financiering vanuit Saoedi-Arabië en Koeweit.' Nr. 29614-103. Geraadpleegd op 22 juli 2020: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail/2018Z11757/2018D34761
- Boender, W. 2014. 'Polderen in de 'participatiesamenleving': De kantelende positie van het Contactorgaan Moslims en Overheid.' In P. van Dam, J. Kennedy, & F. Wielenga (Eds.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, pp. 255–277. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boender, W. 2018. 'Urban Islam in the Netherlands: What Mosques Can Tell.' *Islamology*, 8(1), pp. 26-42.
- Brands, N. 2020. 'Raad Marokkaanse Moskeeën blijkt lege huls.' Geraadpleegd op 8 juni 2020: <https://www.vpro.nl/argos/lees/nieuws/2020/raad-marokkaanse-moskee-n-blijkt-lege-huls.html>
- Butter, E. & R. van Oordt. 2017. *Zuilen in de Polder?*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Christelijk Gereformeerde Kerken. 2020. 'Kerken, predikanten, beroepen.' Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://cgk.nl/kerken>
- Church of England. 2020. 'History of the Church of England.' Geraadpleegd op 28 mei 2020: <https://www.churchofengland.org/more/media-centre/church-england-glance/history-church-england>
- Contactorgaan Moslims en Overheid [CMO]. 2020a. *Over ons*. Geraadpleegd op 2 juni 2020: <http://cmoweb.nl/over-ons/>
- . 2020b. 'RMMN is toegetreden als 10e lidorganisatie tot het CMO.' Geraadpleegd op 7 juli 2020: <http://cmoweb.nl/2020/05/02/rmmn-is-toegetreden-als-10e-lidorganisatie-tot-het-cmo/>
- De Limburger. 2017a. 'Secretaris moskee opgepakt vanwege financieren terreur.' Claire van Dijk & Johan van Beek, 7 november. Geraadpleegd op 22 juli 2020: https://www.limburger.nl/cnt/dmf20171107_00050275/moskeebestuurder-opgepakt-vanwege-financiering-terreur
- . 2017b. 'Fatwa van Geleen echoot nog.' Claire van Dyck & Johan van de Beek, 7 januari. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5MK1-V2W1-DY2H-83DG-00000-00&context=1516831>
- Dagblad van het Noorden. 2018. 'Asser moskee: Geld is welkom, maar we dulden geen inmenging.' Henk Wollerich, 1 mei. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5S7C-15H1-JCBS-P0CH-00000-00&context=1516831>
- De Cordier, B. 2009. 'Faith-based aid, globalisation and the humanitarian frontline: An analysis of Western-based Muslim aid organisations.' *Disasters*, 33, pp. 608-628.
- Dekker, G. 2006. *Van het centrum naar de marge: de ontwikkeling van de christelijke godsdienst in Nederland*. Utrecht: Uitgeverij Kok.
- Den Ouden, W.H. 2004. *De ontknoping van de zilveren koorde – De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.

- Dienstencentrum Protestantse Kerk. 2017. *Statistische Jaarbrief 2017 van de Protestantse Kerk in Nederland*, Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland.
- Dijkstra, P. & V. Toor. 2018. 'Lijst van vragen en antwoorden.' Nr. 29614-77. Geraadpleegd op 28 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-77.html>
- Diocese in Europe. 2020. 'Netherlands, The.' Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://europe.anglican.org/where-we-are/church-locations/netherlands>
- Drimmelen, L. van. 2014. 'Grondgedachten en organisatorische hoofdlijnen van het christendom: Typen van organisatie van christelijke kerken.' In: L.C. van Drimmelen & T.J. van der Ploeg, red. *Geloofsgemeenschappen en recht*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 65-70.
- Eindhovens Dagblad. 2016. 'Onbekende imam van Al Fourqaan-moskee Eindhoven heeft dubieuze vrienden.' Dominique Elshout, 17 Januari. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://www.ed.nl/eindhoven/onbekende-imam-eindhovense-br-moskee-heeft-dubieuze-vrienden-ad057dda/74608723/>
- Gereformeerde Gemeenten. 2020a. 'Gemeenten Nederland.' Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://www.gergeminfo.nl/gemeenten/nederland>
- . 2020. 'Historie.' Geraadpleegd op 27 mei 2020: <https://www.gergeminfo.nl/algemeen/historie>
- Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). 2020a. 'Kerklocaties.' Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://www.gkv.nl/kerken/>
- . 2020b. 'Kerken van de Reformatie en de Vrijmaking.' Geraadpleegd op mei 27 2020: <https://www.gkv.nl/gereformeerd/geschiedenis/>
- Guerra, J. E. C. 2018. 'God blijft in Nederland. Kerkgemeenschappen van rooms-katholieke migranten in Nederland.' *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, pp. 53-69.
- Handelingen II 2018/19 nr. 58, item 22. 2019. 'Stemming motie Buitenlandse financiering van moskeeën.' Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20182019-58-22.html>
- Hart, J. de. 2014. *Geloven binnen en buiten verband - Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de & P. van Houwelingen. 2018. *Christenen in Nederland, kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haykel, B., T. Hegghammer & S. Lacroix. 2015. *Saudi Arabia in transition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heelsum, A. van. 2001. *Marokkaanse organisaties in Nederland: Een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heelsum, A. van. & J. Tillie. 1999. *Turkse organisaties in Nederland: Een netwerkanalyse*. Het Spinhuis: Amsterdam.
- Hegghammer, T. 2006. 'Global jihadism after the Iraq war.' *The Middle East Journal*, 60(1), pp.11-32.
- Hersteld Hervormde Kerk. 2020. 'Gemeenten.' Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://www.hersteldhervormdekerk.nl/hhk/gemeenten>
- . 2020b. 'Historie.' Geraadpleegd op 28 mei 2020: <https://www.hersteldhervormdekerk.nl/hhk/historie5>
- Hogebrink, L. 2018. *Kerkelijkheid en geloof in Nederland: Kerkleden, kerkgang en gelovigen in aantallen*. Versie januari 2018. Geraadpleegd op 5 juni 2020: <https://www.banningvereniging.nl/site/wp-content/uploads/2018/05/Kerkelijkheid-en-geloof-in-aantallen.pdf>

- Hoorens, S., J. Krapels, M. Long, T. Keatinge, N. van der Meulen, K. Kruithof, J. Bellasio, A. Psiaki, G. Rafiq oglu Aliyev. 2015. *Foreign financing of Islamic institutions in the Netherlands: A study to assess the feasibility of conducting a comprehensive analysis*. Den Haag: WODC, Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Houten, M. van. 2019. 'Het Nederlandse christendom verschieft in rap tempo van kleur.' *Trouw*, 26 mei. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/het-nederlandse-christendom-verschieft-in-rap-tempo-van-kleur-bfae41bd/>
- Iannaccone, L. & E. Berman. 2006. 'Religious extremism: The good, the bad, and the ugly.' *Public Choice*, 128, pp. 109-129.
- Iannaccone, L. 2012. 'Extremism and the Economics of Religion.' *The Economic Record*, 88(special issue), pp. 110-115.
- Kaski. 2020. *Cijfers Rooms-Katholieke Kerk*. Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://www.ru.nl/kaski/onderzoek/cijfers-rooms/>
- Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit. 2019. *Groeperingen in de Turks-Nederlandse gemeenschap*. Den Haag: Expertise-unit Sociale Stabiliteit, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid & Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- Kerkbeheer. 2018. 'Begroting 2019: richtlijnen voor de plaatselijke gemeente.' *Kerkbeheer*, september. Geraadpleegd op 18 juni 2020: https://kerkrentmeester.nl/media/verwijzingen/VKB_nieuwsbrieven/Kerkbeheer_richtlijnen_begroting_2020.pdf
- Kerkrentmeester. 2020. 'PKN opdrachten.' Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://kerkrentmeester.nl/kennisbank/pkn-opdrachten>
- Koenders, A.G & L. Asscher. 2016. 'Kamerbrief 5 juli 2016: Brief van de ministers van buitenlandse zaken en van sociale zaken en werkgelegenheid.' Nr. 29614-50. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-50.html>
- De Koning, M. & J. Wagemakers. 2019. "Salafisme in Nederland belicht" – Een bespreking van een bespreking.' Closer. Geraadpleegd op 25 augustus 2020: <https://religionresearch.org/closer/2019/02/25/salafisme-in-nederland-belicht-een-bespreking/>
- Koning, M. de, J. Wagemakers & C. Becker. 2014. *Salafisme: Utopische idealen in een weerbarstige praktijk*. Almere: Parthenon.
- Koolmees, W. 2019. 'Integrale aanpak Problematisch gedrag en ongewenste buitenlandse financiering van maatschappelijke en religieuze instellingen.' Nr. 2019-0000013831. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2019/02/11/kamerbrief-integrale-aanpak-problematisch-gedrag-en-ongewenste-buitenlandse-financiering-van-maatschappelijke-en-religieuze-instellingen/kamerbrief-integrale-aanpak-problematisch-gedrag-en-ongewenste-buitenlandse-financiering-van-maatschappelijke-en-religieuze-instellingen.pdf>
- . 2020a. 'Aanpak ten aanzien van ongewenste vormen van diasporapolitiek van de Turkse overheid.' Nr. 30821;32824-114. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-30821-114.html>
- . 2020b. 'Kamerbrief Aanpak ongewenste buitenlandse financiering.' Nr. 29614-150. Geraadpleegd op 22 juli 2020: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z03588&did=2020D07449

- Kouwenhoven, A. 2017. 'Moskeeën boos op kabinet wegens foute vermelding op salafistenlijst.' *NRC*, 13 juli. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/07/13/moskeeen-boos-op-kabinet-wegens-foute-vermelding-op-salafistenlijst-12019758-a1566645>
- Landman, N. 1992a. 'Kerkgenootschap, stichting of vereniging: de juridische structuur van Islamitische organisaties.' In: S. Rutten, red. *Recht van de Islam 8 (RIMO-bundel)*. Maastricht: sn
- . 1992b. *Van mat tot minaret: De institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU uitgeverij.
- . 2014. 'Moskeegemeenschappen en hun organisatie in Nederland.' In: L.C. van Drimmelen & T.J. van der Ploeg, red. *Geloofsgemeenschappen en recht*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 145-165.
- Milli Görüş Nederland. 2020a. 'Onze vestigingen.' Geraadpleegd op 5 juni 2020: <https://www.milligorus.nl/onze-vestigingen/>
- . 2020b. 'Over ons.' Geraadpleegd op 5 juni 2020: <https://www.milligorus.nl/over-ons/>
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. 2019. Afwegingskader problematisch gedrag. *De ArgumentenFabriek*. Geraadpleegd op 2 september 2020: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2019/10/18/afwegingskader-problematisch-gedrag>
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties [BZK] & Vereniging van Nederlandse Gemeenten [VNG]. 2020. *Tweeluis religie en publiek domein: Handvatten voor gemeenten over de scheiding tussen kerk en staat*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Minnerath, R. 2001. 'Church Autonomy in Europe.' In: G. Robbers, red. *Church Autonomy: A Comparative Survey*. Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing.
- Moskeewijzer. 2020. *Homepage*. Geraadpleegd op 8 juni 2020: <https://moskeewijzer.nl/>
- Nassau, C. van. 2017. *Salafistische moskeeorganisaties in Nederland: Markt en competitieve voordelen nader onderzocht*. Den Haag: WODC.
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV]. 2020. *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 52: Mei 2020*. Den Haag: NCTV.
- Nederlandse Islamitische Federatie [NIF]. 2020. 'Şubelerimiz.' Geraadpleegd op 5 juni 2020: <https://nifonline.nl/hakkimizda/subelerimiz/>
- NOS. 2017. 'Het aantal moslims stijgt, maar met hoeveel?.' 14 maart. Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://nos.nl/collectie/11672/artikel/2163084-het-aantal-moslims-stijgt-maar-met-hoeveel>
- . 2018. 'Geheime Lijsten Financiering Moskeeën Onthuld.' Milena Holdert & Andreas Kouwenhoven, 23 april. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2228686-geheime-lijsten-financiering-moskeeen-onthuld.html>
- . 2020. 'Protestantse gemeenten hebben vermogen van zeker een miljard'. 9 juni. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://nos.nl/artikel/2336650-protestantse-gemeenten-hebben-vermogen-van-zeker-een-miljard.html>
- NRC Handelsblad. 2016. 'Hoe geld van salafisten naar Nederland stroomt.' Andreas Kouwenhoven, 24 August. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5KJ2-MPB1-DYMH-R376-00000-00&context=1516831>
- . 2017. 'Waarom de overheid geen greep krijgt op islamitisch oliegeld.' Andreas Kouwenhoven, 5 september. Geraadpleegd op 18 juni 2020:

- <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5PDF-MX31-DYMH-R41M-00000-00&context=1516831>
- . 2018. ‘Wij haten iedereen die is afgedwaald.’ Andreas Kouwenhoven & Milena Holdert, 28 April. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5S6H-9WV1-JC5G-13GW-00000-00&context=1516831>
- Oldenhuis, F. 2015. ‘De bandbreedte van kerkgenootschappen (art. 2:2 BW) in perspectief met dwingend recht.’ In: R.J.C. Flach, G. T. de Jong, R. Koolhoven & F. J. Vonck red. *Dwingend privaatrecht op maat*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 29-40.
- Oostindie, G. & J. Schoorl. 2012. ‘Postkoloniale migratie.’ In: R.P.W. Jennissen red. *De Nederlandse migratiekaart: Achtergronden en ontwikkelingen van verschillende internationale migratietypen*. WODC, Onderzoek en Beleid. 299.
- Oordt, R. van. & E. Butter. 2015. ‘Islamitische koepelorganisaties en contactorganen.’ Geraadpleegd op 2 juni 2020: <http://www.polderislam.nl/achtergronden/moslims-en-islamitische-instituten-in-nederland/imams-in-nederland-1>
- Opstelten, I. 2013. ‘Kamerbrief over het Dreigingsbeeld Terrorisme in Nederland (DTN 34).’ Nr. 29754-238. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29754-238.html>
- Overbeeke, A. 2018. ‘Het belemmeren van buitenlandse financiering van geloofsgemeenschappen’. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 9(3): pp. 62-79.
- Overdijk-Francis, J., P. van den Eijnden, R. Martens & J. Gerritsen. 2009. *Tweeluik Religie en Publiek Domein: Handvatten voor gemeenten*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Oudenhoven, J.P. van, T.D.S. Blank, F. Leemhuis, M. Pomp & A.F. Sluis. 2008. *Nederland deugt*. Assen: Van Gorcum.
- Overheid. 2020. *Burgerlijk Wetboek Boek 2, Rechtspersonen*. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003045/2020-01-01>
- Overleg Joden, Christenen en Moslims [OJCM]. 2020. ‘Brief aan de leden van de Parlementaire ondervragingscommissie ‘ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen.’ Geraadpleegd op 29 juli 2020: <https://www.ojcm.nl/wp-content/uploads/2020/03/brief-OJCM-aan-parlementaire-ondervragingscommissie-maart-2020.pdf>
- Pall, Z. & M. de Koning. 2017. ‘Being and belonging in transnational Salafism: Informality, social capital and authority in European and Middle Eastern Salafi networks.’ *Journal of Muslims in Europe*, 6(2017), pp. 76-103.
- Parool. 2013. ‘De Koeweiti's zijn dol op blauwe ogen.’ Heiba Targhi Bakkali, 5 mei. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:58GW-KFN1-DYRY-N01F-00000-00&context=1516831>
- . 2019. Zwart geld in de horeca: waar komen al die pizzeria's vandaan? Paul Vugts, 10 augustus. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5WSK-GCC1-DY0X-9249-00000-00&context=1516831>
- Persbureau van de Heilige Stoel. 2020. ‘Publication of the Pontifical Yearbook and the Statistical Yearbook of the Church, 25.03.2020.’ Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2020/03/25/0180/00411.html>

- Pew Research Center. 2019. *In Western European Countries With Church Taxes, Support for the Tradition Remains Strong*. Washington, D.C.: Pew Research Center.
- Ploeg, T. van der. 2014. 'De verhouding tussen het interne recht van geloofsgemeenschappen en het burgerlijk recht.' In: L.C. van Drimmelen & T.J. van der Ploeg, red. *Geloofsgemeenschappen en recht*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, pp. 335-347.
- Parlementaire ondervragingscommissie Ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen [POCOB]. 2020a. Stenografisch verslag van het openbaar verhoor van de heer Salam. 19 februari 2020. Geraadpleegd op 1 september 2020: https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20200219pocob_salam_0.pdf
- Parlementaire ondervragingscommissie Ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen [POCOB]. 2020b. Stenografisch verslag van het openbaar verhoor van de heer Van der Blom. 13 februari 2020. Geraadpleegd op 1 september 2020: https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20200213pocob_van_der_blom_0.pdf
- Parlementaire ondervragingscommissie Ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen [POCOB]. 2020c. Stenografisch verslag van het openbaar verhoor van de heer N. el Damahoury. 13 februari 2020. Geraadpleegd op 1 september 2020: https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20200213pocob_el_damahoury_0.pdf
- Protestantse Kerk in Nederland [PKN]. 2019. *Format staat van baten en lasten - ANBI gemeente (versie feb 2019)*. Geraadpleegd op mei 26 2020: <https://www.protestantsekerk.nl/download8108/Format-staat-van-baten-en-lasten-ANBI-gemeente%20-%20versie%200219.docx>
- . 2020a. 'Over ons.' Geraadpleegd op 27 mei 2020: <https://www.protestantsekerk.nl/over-ons/>
- . 2020b. 'Jaarverslag 2018.' Geraadpleegd op 27 mei 2020: <https://www.protestantsekerk.nl/jaarverslag2018>
- . 2020c. 'Structuur Protestantse Kerk.' Geraadpleegd op 27 mei 2020: <https://www.protestantsekerk.nl/structuur/>
- . 2020d. 'Classis.' Geraadpleegd op 27 mei 2020: <https://www.protestantsekerk.nl/thema/classis/>
- . 2020e. 'Staat van baten en lasten 2018.' Geraadpleegd op 27 mei 2020: <https://www.protestantsekerk.nl/jaarverslag2018staatvanbaten>
- . z.d.. *Geschiedenis - Van Reformatie tot Protestantse Kerk*. Geraadpleegd op 27 mei 2020: <https://www.protestantsekerk.nl/download5859/Geschiedenis-Van-reformatie-tot-Protestantse%20Kerk.pdf>
- Raad van Europa. 2013. *Europees Verdrag van de Rechten van de Mens*. Straatsburg: Raad van Europa & Europees Hof voor de Rechten van de Mens.
- Raad van Marokkaanse Moskeeën Nederland [RMMN]. 2020. *Homepage*. Geraadpleegd op 8 juni 2020: <https://www.rmmn.nl/>
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling [RMO]. 2014. 'Briefadvies: De kaders van de rechtsstaat.' Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Geraadpleegd op 29 juli 2020: https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2014/09/de-kaders-van-de-rechtsstaat/de-kaders-van-de-rechtsstaat/Briefadvies_De_kaders_van_de_rechtsstaat.pdf
- RadarAdvies. 2017. *Wat zijn dat nou voor clubs? Praktijkonderzoek naar SICN, ISN (Diyanet), Milli Görüş en Hizmet (Gülen)*. Amsterdam: RadarAdvies.

- Rath, J., T. Sunier & A. Meyer. 1997. 'Islam in the Netherlands: The establishment of Islamic institutions in a de-pillarizing society.' *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 88(4), pp. 389-395.
- Recht.nl. 2001. 'Witwassen via kerk.' Geraadpleegd op 21 juni 2020: <https://www.recht.nl/nieuws/belastingrecht/archief/4382/witwassen-via-kerk/>
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 2020a. 'Erfgoedmonitor Databank.' Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://erfgoed.databank.nl/jive>
- . 2020b. 'Restauratiesubsidies voor grote rijksmonumenten toegekend. Nieuwsbericht.' 19 maart. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://www.cultureelerfgoed.nl/actueel/nieuws/2020/03/19/restauratiesubsidies-voor-grote-rijksmonumenten-toegekend>
- Roex, K.M.H.D. 2013. *Leven als de profeet in Nederland: Over de salafi-beweging en democratie*. Amsterdam: Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR).
- Rog, M.R.J., R.A.J. Schonis, T. Kuzu, C.N. van den Berge, G.J.M. Segers, A. de Vries, M.R.J. Rog, C. Stoffer en A.A.G.M. van Raak. 2020. '(On)zichtbare invloed: verslag parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen.' Tweede Kamer, 25 juni 2020. Geraadpleegd op 26 juni 2020: https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/eindverslag_pocob.pdf
- Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 2020a. 'Kerk, de gemeenschap van het volk van god.' Geraadpleegd op 26 mei 2020: <https://www.rkkerk.nl/kerk/>
- . 2020b. 'Parochies.' Geraadpleegd op 26 mei 2020: <https://www.rkkerk.nl/kerk/parochies/>
- Rozen, D. 2002. '10,001 Congregations: H. Paul Douglass, Strictness and Electric Guitars.' *Review of Religious Research*, 44(1), pp. 5-21.
- Samen Kerk in Nederland [SKIN]. 2020a. 'Migrantenkerken.' Geraadpleegd op 28 mei 2020: <http://www.kerkzoeker.nl/migrantenkerken.html>
- . 2020b. 'Veelgestelde vragen.' Geraadpleegd op 21 juni 2020: <https://skinkerken.wixsite.com/skin/vragen>
- . 2020c. 'Eerste online database van anderstalige kerken in Nederland feestelijk gelanceerd.' Geraadpleegd op 25 mei 2020: <https://skinkerken.wixsite.com/skin/migrantenkerkendatabase>
- Sasse van Ysselst, P. van. 2013. 'Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties.' *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 4, pp. 65-86.
- Schinkelshoek, J. 2017. 'Minder leden geven méér: Resultaten Kerkbalans 2017.' *Kerkbeheer magazine*, oktober 2017, pp. 28-29.
- Schmeets, H. 2018. *Wie is religieus, en wie niet?*. CBS Statistische Trends. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Sjoerdsma, S. & G.J. Segers. 2018. 'Motie van de leden Sjoerdsma en Segers.' Nr. 29614-82. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-82.html>
- Sociaal en Cultureel Planbureau [SCP]. 2005. *De Sociale Staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stichting Islamitisch Centrum Nederland [SICN]. 2020. 'Aangesloten (lokale) organisaties.' Geraadpleegd op 5 juni 2020: <https://www.sicn.nl/pages/organisaties.html>
- Stemmann, J.J.E. 2006. 'Middle East Salafism's influence and the radicalization of Muslim communities in Europe.' *MERIA Journal*, 10(3), pp. 1-14.

- Sunier, T. & N. Landman. 2014. *Turkse islam. Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Telegraaf, De. 2007. 'Machtsstrijd in Megamoskee; Gelovigen Rotterdams gebedshuis in opstand tegen ultraorthodoxe bestuursleden "Waarom hebben mensen uit het Midden-Oosten het hier voor het zeggen?.' 10 november. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:4R3G-Y3V0-TXN1-B07G-00000-00&context=1516831>
- . 2015. 'Analyse financiering moskeeën gestaakt; Bureau: Geen medewerking gebedshuizen.' 28 maart. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5FM6-NBJ1-JC8W-Y33P-00000-00&context=1516831>
- Ter Horst, G. 2009a. 'Brief over de risico's van buitenlandse financieringen aan moskeeën.' Nr. 29754-145. Datum 16 maart 2009. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29754-145.html>
- . 2009b. 'De risico's van buitenlandse financieringen aan moskeeën n.a.v. de motie Van Toorenburg-Dijsselbloem (31200 XI, nr. 65) en de wegwijzer Facadepolitiek n.a.v. de motie Van Raak (29754, nr. 113).' Nr. 29754-145. Geraadpleegd op 22 juli 2020: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2009Z04914&did=2009D12868
- Trouw. 1993. 'Portvrijdom ten einde; kerken moeten plakken.' 28 oktober. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://www.trouw.nl/nieuws/portvrijdom-ten-einde-kerken-moeten-plakken-b46d1864/>
- . 1998. 'De bestuurlijke structuur der Gereformeerde Kerken, les 1.' 22 januari. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://www.trouw.nl/nieuws/de-bestuurlijke-structuur-der-gereformeerde-kerken-les-1-bd376312/>
- . 2018a. 'De scheiding van kerk en staat kan nooit absoluut zijn.' James Kennedy. 28 april. Geraadpleegd op 24 juli 2020: <https://www.trouw.nl/opinie/de-scheiding-van-kerk-en-staat-kan-nooit-absoluut-zijn-b305506b/>
- . 2018b. 'Er zijn genoeg redenen om geldstromen naar moskeeën onder de loep te nemen.' Gert Jan Gelling. 2 mei. Geraadpleegd op 24 juli 2020: <https://www.trouw.nl/opinie/er-zijn-genoeg-redenen-om-geldstromen-naar-moskeeen-onder-de-loep-te-nemen-b0862c18/>
- . 2019. 'Waarom het paus Franciscus maar niet lukt de Vaticaanse financiën op orde te krijgen.' Stijn Fens, 10 november. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5XFY-9GP1-DY0X-916V-00000-00&context=1516831>
- . 2020a. 'Moskeebestuurders: Commissie scheert ons over één kam met radicale salafisten.' Marije van Beek. 25 juni. Geraadpleegd op 7 juli 2020: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/moskeebestuurders-commissie-scheert-ons-over-een-kam-met-radical-salafisten-b63bfb8e/>
- . 2020b. 'Wie spreekt er namens de moskeeën?.' Marije van Beek. 13 maart. Geraadpleegd op 8 juni 2020: <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/wie-spreekt-er-namens-de-moskeeen-b3ed26f6/>
- Tubantia. 2019. 'Borne zamelt geld in voor Oude Kerk.' Alice Plekkenpol, 13 mei. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5W3K-VBG1-DY0X-902T-00000-00&context=1516831>

- Tweede Kamer. 2020. 'Parlementaire ondervragingscommissie ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB).' Geraadpleegd op 22 juli 2020: https://www.tweedekamer.nl/kamerleden_en_commissies/commissies/pocob
- Utrechts Nieuwsblad. 2018. 'Ulu-moskee vroeg financiële steun Saoedi-Arabië.' Yelle Tieleman, 20 juni. Geraadpleegd op 18 juni 2020: <https://advance.lexis.com/api/document?collection=news&id=urn:contentItem:5SKT-FHF1-DYRY-X194-00000-00&context=1516831>
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie [VVD], Christen-Democratisch Appèl [CDA], Democraten 66 [D66] & Christen Unie. 2017. *Regeerakkoord 2017-2021: Vertrouwen in de toekomst*. Geraadpleegd op 22 juli 2020: <https://www.kabinetsformatie2017.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>
- Wagemakers, J. 2016. 'Salafism.' Oxford Research Encyclopedia, Religion. Augustus 2016. Geraadpleegd op 28 juli 2020: 10.1093/acrefore/9780199340378.013.255
- Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen & J. Kullberg. 2019. *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wiktorowicz, Q. 2001. *The management of Islamic activism: Salafis, the Muslim Brotherhood, and state power in Jordan*. New York: State University of New York Press.
- . 2006. 'Anatomy of the Salafi movement.' *Studies in Conflict & Terrorism*, 29(3), pp. 207-239, DOI: 10.1080/10576100500497004
- Witteveen, T. A. M. 1984. *Overheid en nieuwe religieuze bewegingen*. Groningen: s.n.
- Zuijdwijk, J. 2019. *Cijfers Kerkbalans 2017*. Utrecht: R.-K. Economencollege.

Bijlage A. Interviews

#	Aard betrokkenheid	Affiliatie
1	Deskundige	Theologische Universiteit Kampen
2	Deskundige	Rijksuniversiteit van Groningen
3	Deskundige	Vrije Universiteit Amsterdam
4	Deskundige	Kaski, Radboud Universiteit
5	Vertegenwoordiger van een kerkgenootschap	Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO-K)
6	Vertegenwoordiger van een koepelorganisatie	Marokkaans-islamitische koepelorganisatie
7	Vertegenwoordiger van een koepelorganisatie	Turks-islamitische koepelorganisatie aangesloten bij Milli Görüş
8	Vertegenwoordiger van een koepelorganisatie	Landelijke koepelorganisatie van migrantenkerken SKIN (Samen Kerk In Nederland)
9	Vertegenwoordigers van een overheidsinstantie	Een bestuursorgaan binnen de Rijksoverheid

Bijlage B. Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB)

Deze bijlage bevat een beschrijving van de activiteiten van de Parlementaire ondervragingscommissie naar ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen (POCOB) en een samenvatting van haar bevindingen.

In mei 2018 dienden de Kamerleden Van der Staaij en Karabulut een motie in waarin het presidium van de Kamer werd verzocht een voorstel voor te bereiden voor een parlementaire ondervraging naar de ongewenste financiering van moskeeën. Na het debat besloten de indieners de motie aan te houden, zodat het kabinet concrete stappen kon zetten. Ondanks het toegezegde onderzoek en het in gang gezette beleid, oordeelde de Tweede Kamer dat er nog onvoldoende inzicht bestond in de problematiek en mogelijke oplossingen. Derhalve is de motie op 5 maart 2019 alsnog in stemming gebracht en aangenomen (Handelingen II 2018/19, nr. 58, item 22, 2019). Het presidium heeft op 27 juni het onderzoeksvoorstel gepresenteerd om een zogenoemde parlementaire ondervraging uit te voeren naar ongewenste beïnvloeding van maatschappelijke en religieuze organisaties in Nederland, zoals moskeeën, uit onvrije landen en de wijze waarop dit doorbroken kan worden.

Binnen de parlementaire ondervraging was het horen van deskundigen en getuigen onder ede het uitgangspunt. Na een vooronderzoek van de voorbereidingscommissie hebben er negentien verhoren plaatsgevonden in februari 2020. Daarbij zijn de verhoren opgedeeld in twee delen (Tweede Kamer, 2020):

1. Een algemeen deel waarin een aantal deskundigen zijn gehoord over de problematiek in algemene zin: beïnvloeding in Nederland (10 februari), gevolgen voor de gemeenschap (12 februari) en inzicht in financiering van moskeeën (13 februari); en
2. Een deel waarin enkele casussen van (vermoedelijke) ongewenste beïnvloeding zijn onderzocht: Stichting As-Soennah in Den Haag (17 februari), Stichting alFitrah in Utrecht (19 februari) en Islamitische Stichting Nederland (ISN) / Hollanda Diyanet Vakfi (20 februari).

In het eindverslag van de parlementaire ondervraging (Rog et al., 2020) kijkt de POCOB naar ongewenste buitenlandse beïnvloeding van maatschappelijke en religieuze organisaties in Nederland. Bovendien worden gevolgen voor de gemeenschap, het huidige Nederlandse beleid en mogelijke maatregelen voor de toekomst om ongewenste beïnvloeding tegen te gaan, besproken.

De ondervragingscommissie concludeert dat er zowel religieuze als politieke invloed is op Nederlandse maatschappelijke en religieuze organisaties. De commissie kijkt hierbij voornamelijk naar moskeeën met salafistische invloeden, de Moslimbroederschap en Diyanetmoskeeën. Invloed vindt plaats in de vorm van het oprichten, besturen en financieel ondersteunen van stichtingen, scholen en moskeeën van de eigen signatuur. Daarnaast worden moskeeën ondersteund door het scholen, uitzenden en betalen van imams en

predikers. Ook worden literatuur, lesmethodes en wervingsmateriaal verspreid in Nederland vanuit het buitenland. Salafistische aanjagers, politiek-religieuze bewegingen en (sociale) media spelen hierbij een belangrijke rol. Een deel van de beïnvloeding komt uit landen die door Freedom House⁹⁷ worden gedefinieerd als onvrij en Nederlandse kernwaarden of vrijheden afwijzen, volgens de POCOB. Volgens de commissie kan de buitenlandse invloed leiden tot het overdagen van anti-integratieve, antidemocratische en antirechtstatelijke denkbeelden, radicalisering van jongeren. De commissie geeft aan dat de buitenlandse invloed en radicalisering kan bijdragen aan polarisatie en het ontstaan van parallelle samenlevingen en uiteindelijk de Nederlandse rechtsstaat kan ondermijnen.

Het verslag focust specifiek op buitenlandse financiering. De commissie heeft in haar verhoren en de onderzochte casussen bedragen van “enkele duizenden euro’s tot circa 2.5 miljoen euro langs zien komen met een uitschieter van 8 miljoen euro” (Rog et al., 2020, p.68). Uit het onderzoek concludeert de commissie dat er op 3 manieren buitenlandse invloed via financiering is: vooraf, via zeggenschap en door overname van de moskee.

De POCOB geeft aan dat de ondersteuning van maatschappelijke en religieuze organisaties aan de ene kant gezien wordt als een religieuze plicht (zakatplicht) en aan de andere kant een bewust financieringsbeleid is vanuit Turkije en diverse Golfstaten om “hun specifieke visie op de islam naar westerse landen te verspreiden en bestendigen” (Rog et al., 2020, p.12). De donateurs besluiten financiering toe te kennen gebaseerd op de religieus-politieke visie en status van de aanvragende persoon of organisatie. Er vindt dus een soort voorselectie plaats. De commissie geeft daarom aan dat financiering “de boodschap van de moskee niet veranderen, die is namelijk al gelijk aan de boodschap van de donateur, maar financiering zal deze boodschap wel verder professionaliseren en versterken” (Rog et al., 2020, p.46). In het verslag worden ook voorbeelden genoemd van invloed via zeggenschap. Voorbeelden hiervan zijn deelname in het bestuur van een moskee, zoals bij de Essalam Moskee in Rotterdam, en het sturen van predikers en lesmateriaal, zoals bij Diyanetmoskeeën. Ten slotte is er nog buitenlandse invloed door overname van een Nederlandse moskee. De commissie geeft hierbij het voorbeeld van de Al Houda-moskee in Geleen, waar jongeren de macht in de moskee overnamen na het krijgen van financiering uit Golfstaten. De commissie concludeert dat er een gebrek aan transparantie is over buitenlandse financiering. Er ontbreekt financiële verantwoording, omdat met name stichtingen nauwelijks een administratieplicht hebben. Daarnaast is er ook geen internationale regelgeving die donaties reguleert. Via diplomatiek verkeer wordt wel informatie gedeeld over de afkomst van geld, maar dit gebeurt alleen op vrijwillige basis. Ook ontbreekt transparantie over het doel van de financiering. Het geld wordt soms uitgegeven aan de activiteiten van de moskee, maar ook soms belegd om inkomsten te genereren waarmee activiteiten kunnen worden gefinancierd.

De gevoeligheid van het onderwerp en de dunne lijn tussen godsdienstvrijheid en ongewenst gedrag waarmee de commissie te maken heeft gehad, blijken onder andere uit de discussie die gedurende en na afloop van de verhoren door de POCOB is ontstaan over de inzet van het middel en de uitvoering van de parlementaire ondervraging naar ongewenste beïnvloeding. Vier islamitische organisaties stuurden bijvoorbeeld een brief aan het presidium, waarin zij hun ongenoegen kenbaar maakten over het gegeven dat de commissie enkel aandacht heeft gehad voor moskeeën en hun geldstromen (NOS 2020). Na afloop van

⁹⁷ Voor meer informatie, zie: <https://freedomhouse.org/>

de verhoren schreef het overlegorgaan Overleg Joden, Christenen en Moslims (OJCM), met vertegenwoordigers van de joodse, christelijke en islamitische koepelorganisaties, in een brief aan de commissievoorzitter erop te vertrouwen dat bestaande wetgeving voldoet en dat “vooral een grote mate van zelf-transparantie kan bijdragen aan het wegnemen van in ieder geval het beeld dat organisaties vanuit onduidelijke hoek, hetzij buiten- hetzij binnenlands, worden (mede)gefinancierd en beïnvloed” (OCJM, 2020). Bovendien schrijft het OJCM: “De verhoren hebben tot nu toe onbedoeld geleid tot polarisatie en groeiend wantrouwen tussen verschillende bevolkingsgroepen en moslims onderling” (OCJM, 2020).

Dat het moeilijk is gebleken om de leden uit de verschillende geledingen van de Kamer op één lijn te krijgen, bleek onder andere uit het opstappen van PVV-Kamerlid Edgar Mulder uit de ondervragingscommissie. Hij gaf aan zich niet te kunnen verenigen met de inhoud van het eindverslag van de commissie omdat de commissie volgens hem geen oordeel geeft over buitenlandse beïnvloeding in het eindrapport (Tweede Kamer, 2020; NOS, 2020).

Bijlage C. Complete vragenlijst enquête

In deze bijlage is een uitdraai van de online enquête opgenomen. De vragenlijst bestaat uit zeven delen en 44 vragen. Online waren niet alle vragen tegelijkertijd te zien. De zogenaamde *skip logic* van de online enquête ontbreekt. Met andere woorden, veel vragen werden alleen gesteld indien er werd aangegeven dat er sprake was van een bepaalde vorm van financiering. Het overgrote deel van de vragen betreft dus opvolgvragen. Onderstaande vragenlijst was online ook beschikbaar in het Engels, Arabisch en Turks.

Onderzoek naar buitenlandse financiering van religieuze instellingen in Nederland

1. Introductiepagina

Hartelijk dank voor het openen van de enquête naar de financiering van religieuze instellingen in Nederland. Op deze pagina vindt u de belangrijkste informatie over het onderzoek en deze enquête. Mocht u verdere vragen hebben, kunt u contact opnemen met het onderzoeksteam via: enquete@rand.org.

- **Context.** Op 30 mei 2018 werd een motie ingediend in de Tweede Kamer waarin de regering werd verzocht een "een nieuw onafhankelijk onderzoek te laten uitvoeren om de aard en omvang van buitenlandse financiering van religieuze organisaties in kaart te brengen" (Kamerstuk 29 614, nr. 82). Er werd vastgesteld dat de overheid hier tot op heden geen goed zicht op heeft.
- **Uitvoering.** De Rijksoverheid heeft hier vervolgens opvolging aan gegeven door twee onafhankelijke onderzoeksbureaus (RAND Europe en Breuer&Intraval) de opdracht te geven dit onderzoek uit te voeren.
- **Doel en afbakening.** Deze vragenlijst is een belangrijk onderdeel van dit onderzoek. De uitkomsten van de vragenlijst zouden moeten bijdragen aan een verbeterd beeld op de financiering uit het buitenland die religieuze instellingen in Nederland ontvangen. Dit onderzoek beperkt zich daarbij tot een aantal grote religieuze koepels. Onder religieuze instellingen worden bijvoorbeeld parochiën, christelijke gemeenten of moskeeën verstaan. We vragen gedetailleerd over het jaar 2018 en globaal over 2013-2017 en 2019.
- **Deelname.** Voor invulling van deze vragenlijst is kennis van de financiële administratie van de instelling vereist (m.n. over het jaar 2018). Dit kan bijvoorbeeld een penningmeester of voorzitter van de instelling zijn. Deelname is op vrijwillige basis, en draagt bij aan een betere transparantie binnen religieuze sector.
- **Anonimiteit.** De door u ingevulde informatie wordt strikt vertrouwelijk behandeld en wordt niet gedeeld met derden (dus ook niet met de overheid). Het doel van dit onderzoek is te komen tot het totaalbeeld, niet om individuele instellingen eruit te lichten. Er zal dan ook niet herkenbaar over individuele instellingen worden gerapporteerd.
- **Deadline.** De vragenlijst kan worden ingevuld tot 26 juni 2020.

Kenmerken van uw instelling

Graag zouden we u naar enkele karakteristieken van uw instelling vragen.

1. Wat is de naam van uw instelling?

2. Wat is de postcode van uw instelling?

3. Tot welk kerkgenootschap of welke stroming behoort uw instelling?

4. Hoe groot is de geloofsgemeenschap van uw instelling (in geschat aantal leden)?

2. Algemene vragen over financiering in 2018

In dit gedeelte zouden we u enkele algemene vragen over de financiering van uw instelling willen stellen. In het bijzonder zijn we hierbij geïnteresseerd naar financiële steun die uit het buitenland ontvangen wordt. Dit kan bijvoorbeeld een geldbedrag zijn dat overgemaakt wordt door een filantropische organisatie uit een ander land. Donaties kunnen ook gedaan worden door andere typen donoren (zoals donaties van niet-ingezetenen, dus die niet in Nederland wonen, die op bezoek zijn) en via verschillende kanalen (zoals donaties via ambassades, bemiddelingsbureaus of tussenpersonen in Nederland). Mocht u geen toegang hebben tot de exacte gegevens, is een schatting voldoende.

5. Wat is het totaalbedrag aan opbrengsten (/baten) van uw instelling in het jaar 2018 in euro's?

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

Bedrag:

Financiële steun aan uw instelling kan bijvoorbeeld een geldbedrag zijn dat overgemaakt wordt door een filantropische organisatie uit een ander land. Donaties kunnen ook gedaan worden door andere typen donoren (zoals donaties van niet-ingezetenen, dus die niet in Nederland wonen, die op bezoek zijn) en via verschillende kanalen (zoals donaties via ambassades, bemiddelingsbureaus of tussenpersonen in Nederland).

6. Ontving uw instelling financiële steun uit het buitenland in 2018?

Ja

Nee

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

7. Uit welk land of welke landen was deze financiering in 2018 afkomstig?

8. Welk type donor betrof het hier? (meerdere antwoorden mogelijk)

- Overheidsinstelling
- Religieuze organisatie
- Commerciële instelling
- Non-gouvernementele organisatie (NGO)
- Filantropische instelling
- Individu
- Anders, namelijk:

9. Welk totaalbedrag was hiermee gemoeid?

3. Meer gedetailleerde vragen over financiering in 2018

Graag zouden we u enkele vragen willen stellen over de bestemmingen en de bronnen van de financiering die uw instelling ontving in 2018.

We onderscheiden drie groepen van bestemmingen of doeleinden:

- Lopende financiering van religieuze activiteiten (hertoe behoren de vaste lasten, bijv. salarissen, onderhoud, energie, belastingen en verzekeringen, etc.)
- Inkomsten met een specifiek doel ten behoeve van de instelling, bijvoorbeeld nieuwbouw, renovatie, nieuwe apparatuur, etc.
- Inkomsten ten behoeve van maatschappelijke doelen (bijv. onderwijs, armoedebestrijding, etc.)

10. Ontving uw instelling financiële steun voor de lopende financiering van religieuze activiteiten (hertoe behoren de vaste lasten, zoals salarissen, onderhoud, energie, belastingen en verzekeringen)?

Niet van toepassing

Willen we liever niet zeggen

Ja, het volgende bedrag:

11. Ontving uw instelling financiële steun voor een specifiek doel ten behoeve van de instelling, bijvoorbeeld nieuwbouw, renovatie of nieuwe apparatuur?

Niet van toepassing

Willen we liever niet zeggen

Ja, het volgende bedrag:

12. Ontving uw instelling financiële steun voor maatschappelijke doelen, zoals onderwijs of armoedebestrijding?

Niet van toepassing

Willen we liever niet zeggen

Ja, het volgende bedrag:

Met betrekking tot de financiering die uw instelling ontving uit het buitenland ten behoeve van **de lopende financiering van religieuze activiteiten** (hertoe behoren de vaste lasten, bijv. salarissen, onderhoud, energie, belastingen en verzekeringen):

13. Kunt u hieronder aanvinken wat de bronnen waren van deze financiering? [Meerdere antwoorden mogelijk]

Werving bij particulieren (bijv. periodieke bijdragen uit het buitenland van de geloofsgemeenschap of donaties tijdens benefieten door niet-ingezetenen)

Werving bij bedrijven gevestigd in het buitenland (bijv. periodieke bijdragen of donaties tijdens benefieten)

Werving bij particuliere fondsen en stichtingen

Werving via kansspelen

RAND Europe

Nalatenschappen van buitenlandse particulieren (legaten en erfenissen)

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

Anders, namelijk:

14. Waren er voorwaarden verbonden aan deze financiering uit het buitenland? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

Ja

Nee

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

15. Kunt u toelichten om welke voorwaarden het daarbij ging? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

Met betrekking tot de inkomsten die uw instelling ontving uit het buitenland **voor een specifiek doel ten behoeve van de instelling**, bijvoorbeeld nieuwbouw, renovatie of nieuwe apparatuur:

16. Kunt u hieronder aanvinken wat de bronnen waren van deze financiering? [Meerdere antwoorden mogelijk]

Werving bij particulieren (bijv. periodieke bijdragen uit het buitenland van de geloofsgemeenschap of donaties tijdens benefieten door niet-ingezetenen)

Werving bij bedrijven gevestigd in het buitenland (bijv. periodieke bijdragen of donaties tijdens benefieten)

Werving bij particuliere fondsen en stichtingen

Werving via kansspelen

Nalatenschappen van buitenlandse particulieren (legaten en erfenissen)

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

Anders, namelijk:

17. Waren er voorwaarden verbonden aan deze financiering uit het buitenland? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

Ja

Nee

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

18. Kunt u toelichten om welke voorwaarden het daarbij ging? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

Met betrekking tot de inkomsten die uw instelling ontving uit het buitenland ten behoeve van **maatschappelijke doelen**, zoals onderwijs of armoedebestrijding:

19. Kunt u hieronder aanvinken wat de bronnen waren van deze financiering? [Meerdere antwoorden mogelijk]

Werving bij particulieren (bijv. periodieke bijdragen uit het buitenland van de geloofsgemeenschap of donaties tijdens benefieten door niet-ingezetenen)

Werving bij bedrijven gevestigd in het buitenland (bijv. periodieke bijdragen of donaties tijdens benefieten)

Werving bij particuliere fondsen en stichtingen

Werving via kansspelen

Nalatenschappen van buitenlandse particulieren (legaten en erfenissen)

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

Anders, namelijk:

20. Waren er voorwaarden verbonden aan deze financiering uit het buitenland? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

Ja

Nee

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

21. Kunt u toelichten om welke voorwaarden het daarbij ging? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

4. Vragen over materiële steun

Ondersteuning uit het buitenland kan ook in de vorm van goederen (zoals Bijbels of Korans) of diensten (zoals priesters, predikanten of imams) aangeboden worden.

22. Ontving uw instelling donaties, giften of steun in natura uit het buitenland in 2018?

Ja

Nee

23. Wat is de financiële waarde van de materiële steun (zoals donaties, giften of steun in natura) die uw instelling in 2018 ontvangen heeft?

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

Totaalbedrag in euro's:

24. Kunt u toelichten waar deze materiële steun (zoals donaties, giften of steun in natura) uit bestond?
[meerdere antwoorden mogelijk]

	Goederen	Diensten
Lopende financiering van religieuze activiteiten	☐	☐
<ul style="list-style-type: none"> • Voorbeeld goederen: heilige boeken • Voorbeeld diensten: diensten van een priester, predikant of imam 		
Inkomsten met een specifiek doel voor de instelling	☐	☐
<ul style="list-style-type: none"> • Voorbeeld goederen: nieuw meubilair • Voorbeeld diensten: vrijwilligerswerk in het kader van een renovatie 		
Inkomsten voor maatschappelijke doeleinden	☐	☐
<ul style="list-style-type: none"> • Voorbeeld goederen: lesmateriaal • Voorbeeld diensten: vrijwilligerswerk in het kader van armoedebestrijding 		

25. Met betrekking tot de materiële steun in de vorm van goederen ten behoeve van de lopende financiering van religieuze activiteiten (zoals heilige boeken):

Wat was de financiële waarde van deze materiële steun?

Welke goederen betrof het hier?

26. Met betrekking tot de materiële steun in de vorm van diensten ten behoeve van de lopende financiering van religieuze activiteiten (bijvoorbeeld de diensten van een priester, predikant of imam):

Wat was de financiële waarde van deze materiële steun?

Welke diensten betrof het hier?

27. Met betrekking tot de materiële steun in de vorm van goederen ten behoeve van een specifiek doel voor de instelling (bijvoorbeeld nieuw meubilair):

Wat was de financiële waarde van deze materiële steun?

Welke goederen betrof het hier?

28. Met betrekking tot de materiële steun in de vorm van diensten ten behoeve van een specifiek doel voor de instelling (zoals vrijwilligerswerk in het kader van een renovatie):

Wat was de financiële waarde van deze materiële steun?

Welke diensten betrof het hier?

29. Met betrekking tot de materiële steun in de vorm van goederen voor maatschappelijke doeleinden (zoals lesmateriaal):

Wat was de financiële waarde van deze materiële steun?

Welke goederen betrof het hier?

30. Met betrekking tot de materiële steun in de vorm van diensten voor maatschappelijke doeleinden (zoals vrijwilligerswerk in het kader van armoedebestrijding):

Wat was de financiële waarde van deze materiële steun?

Welke diensten betrof het hier?

31. Uit welk land of welke landen waren deze donaties, giften of steun afkomstig?

32. Welk type donator betrof het hier? (meerdere antwoorden mogelijk)

- Overheidsinstelling
- Religieuze organisatie
- Commerciële instelling
- Non-gouvernementele organisatie (NGO)
- Filantropische instelling
- Individu
- Anders, namelijk:

33. Waren er voorwaarden verbonden aan deze financiering uit het buitenland? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

- Ja
- Nee
- Weten we niet
- Willen we liever niet zeggen

34. Kunt u toelichten om welke voorwaarden het daarbij ging? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

5. Vragen over buitenlandse financiering vóór en na 2018

Tot nu toe waren de vragen gericht op het jaar 2018. We zijn echter ook geïnteresseerd naar een indicatief beeld van eventuele buitenlandse financiering in de vijf jaar vóór en de periode na 2018.

35. Heeft uw instelling financiering uit het buitenland ontvangen in de vijf jaar vóór en/of in de periode na 2018?

Ja

Nee

36. Wat was het totaalbedrag aan financiële en materiële financiering uit het buitenland in de 5 jaar voorafgaand aan 2018 (2013-2017)?

We hebben geen financiering uit het buitenland ontvangen in deze periode

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

Totaalbedrag in euro's:

37. Wat is tot nu toe ontvangen aan financiële en materiële financiering uit het buitenland in de periode na 2018?

We hebben geen financiering uit het buitenland ontvangen in deze periode

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

Totaalbedrag in euro's:

38. Uit welk land of welke landen was deze financiering afkomstig?

39. Waren er voorwaarden verbonden aan deze financiering uit het buitenland? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

Ja

Nee

Weten we niet

Willen we liever niet zeggen

40. Kunt u toelichten om welke voorwaarden het daarbij ging? Bijvoorbeeld ten aanzien van bestuursleden, geloofsopvattingen en/of gedragsvoorschriften

6. Afsluitende vragen

Tot slot enkele vragen over eventueel contact in het vervolg van dit onderzoek.

41. Zouden we uw instelling in een volgende fase van dit onderzoek eventueel nogmaals kunnen benaderen voor nadere toelichting?

Ja

Nee

42. Uw contactgegevens zijn persoonlijke gegevens onder Europese wetgeving. Voor de verwerking daarvan hebben we uw goedkeuring nodig. Voor een uitgebreide privacyverklaring, zie hieronder. Verleent u uw toestemming aan ons om de door u verstrekte gegevens voor de duur van het project op te slaan en te gebruiken om contact met u op te nemen?

Ja

Nee

43. Wat is uw telefoonnummer?

44. Wat is uw e-mailadres?

Bijlage D. Contact met islamitische koepelorganisaties

Koepelorganisaties	Reactie ontvangen	Medewerking	Uitnodigingen verstuurd door koepel
Islamitische Stichting Nederland (ISN) (Diyamet)	Ja	Voorzitter geeft te kennen bij monde van het secretariaat geen medewerking te willen verlenen.	Nee
Turks Islamitische Culturele Federatie (TICF) (Diyamet)	Nee		
Milli Görüs Nederland (MGN)	Ja	Secretariaat geeft in gesprek aan medewerking te willen verlenen.	Ja
Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN) (Süleymançı-beweging)	Nee		
Raad van Marokkaanse Moskeeën Nederland (RMMN)	Ja	Bestuurslid geeft na gesprek en consultatie van regionale koepelbesturen de enquête liever niet te delen met moskeeën, gezien onrust n.a.v. POCOB	Nee
Unie van Marokkaanse Moskee Organisaties in Nederland (UMMON)	Nee		
Nederlandse Islamitische Federatie (NIF)	Ja	Secretariaat geeft in gesprek aan medewerking te willen verlenen.	Ja
Islamitische Vereniging voor Bosniaks in Nederland (IVBN)	Nee		
Federatie Ahmadiyya Anjumans Isha'at Islam Nederland (FAAIIN)	Nee		
HAK-DER - Federatie van Alevitische en Bektashitische Sociaal-Culturele verenigingen in Nederland	Nee		
Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR)	Ja	Bestuurslid reageert per email met enkele vragen, maar	Nee

		staakt daarna de correspondentie	
Federatie Islamitische Organisaties, Den Haag (FIO)	Ja	Bestuurslid geeft in gesprek aan geen medewerking te willen verlenen.	Nee
Samenwerking Islamitische Organisaties Regio Haaglanden (SIORH)	Nee		
Samenwerking Moskeeën Brabant en Zeeland (SMBZ)	Nee		
RVMNH (Raad van Marokkaanse Moskeeën in Noord-Holland)	Nee		
SMUO (Samenwerking Moskeeën Utrecht en Omgeving)	Nee		
World Islamic Mission	*		
Unie van Marokkaanse Moskeeën in Amsterdam en Omstreken	*		
Marokkaanse Moskeeën Unie Midden Holland e.o.	*		
Limburgse Islamitische Raad	*		
Raad van Marokkaanse Moskeeën Utrecht e.o.	*		

* Geen contactgegevens geïdentificeerd

Bijlage E. Topiclijst interviews

1. Achtergrond geïnterviewde

- Kunt u kort uw achtergrond en functie (expertise) toelichten?

2. Organisatie

- Organisatiestructuur [op het niveau van de Denominatie/Kerkgenootschap/Stroming]
 - Kunt u kort toelichten hoe de Denominatie/Kerkgenootschap/Stroming is georganiseerd?
 - Hoe verhoudt deze organisatiestructuur zich tot andere denominaties/kerkgenootschappen/stromingen?
 - In hoeverre is de financiële huishouding van instellingen binnen [Denominatie/Kerkgenootschap/Stroming] gecentraliseerd?
- Financiële structuur van individuele instellingen
 - T.b.v. dit onderzoek hebben wij een typologie opgesteld van de inkomsten van religieuze instellingen die behoren tot de 3 voornaamste denominaties in Nederland:
 - Lopende financiering religieuze activiteiten (Vaste lasten, bijv. salarissen, onderhoud, energie, belastingen en verzekeringen, etc.)
 - Inkomsten met specifiek doel t.b.v. kerkgenootschap (Bijv. nieuwbouw, renovatie, nieuw orgel, etc.)
 - Inkomsten t.b.v. maatschappelijke doelen (bijv. onderwijs, armoedebestrijding)
 - Onder deze categorieën vallen verschillende inkomstenbronnen, zoals werving, nalatenschappen, inkomsten uit diensten, inkomsten in natura, inkomsten uit onroerende zaken en inkomsten uit rente/dividendenbeleggingen
 - Zijn de inkomsten in [Denominatie/kerkgenootschap/stroming] hier in te passen? Kunt u inkomstenbronnen bedenken die hierbuiten vallen?
 - Welke typen inkomsten hebben [kerken/moskeeën binnen Denominatie/kerkgenootschap/stroming] in Nederland?
 - Kunt u iets zeggen over de algemene inkomstenpatronen (in 2018)? Wat zijn de voornaamste inkomsten?
 - Bestaan er verschillen in het inkomstenpatroon tussen stromingen of eventuele afsplitsingen binnen [denominatie/kerkgenootschap/stroming]?
 - Hoe wijkt dit af van de inkomstenpatronen bij andere denominaties/kerkgenootschappen denkt u? Wat is hier de verklaring voor?

- Wat is de gemiddelde totaalopbrengst van [religieuze instellingen: kerkgenootschap X, moskeeën, etc.] in Nederland?
- In welke mate publiceren de instellingen een financieel jaarverslag?
- In welke mate beschikken de instellingen over een ANBI-status?

3. Buitenlandse financiering

- Beschikbare informatie:
 - Welke informatie is beschikbaar over buitenlandse financiering van religieuze instellingen binnen [Denominatie/Kerkgenootschap/Stroming] in Nederland?
 - Wat is er bekend over de relatieve omvang van de buitenlandse financiering? Hoe staat buitenlandse financiering in verhouding tot het totaalbedrag aan opbrengsten?
 - Wat is de kwaliteit van deze informatie? (In hoeverre) Leveren deze beschikbare bronnen vertekende informatie op?
- Specifieke instellingen:
 - We hebben een enquête gehouden onder een groot aantal religieuze instellingen in Nederland. Sommigen gaven daarbij aan financiering uit het buitenland te ontvangen, waaronder ook: [resultaten per relevante groep]. Komen deze gegevens overeen met wat u weet van de instellingen aangesloten bij [...]
 - Kunt u specifieke voorbeelden noemen van bedragen, data en namen van instellingen? [We willen u er hierbij nogmaals op wijzen dat er niet herkenbaar over individuele instellingen gerapporteerd zal worden]
 - De buitenlandse financiering waar u kennis van heeft – uit welke landen is buitenlandse financiering doorgaans afkomstig?
 - Waaruit bestaat de steun?
 - Welke financieringsinstrumenten worden er gebruikt?
 - Is er ook (geen) sprake van steun in natura/diensten?
 - Welke kenmerken hebben de instellingen waarbij er sprake is van buitenlandse financiering?
- Noodzakelijkheid:
 - In welke mate kunnen de activiteiten ook worden bekostigd door andere inkomstenbronnen, met het oog op de inkomenspositie/het inkomenspatroon van de instellingen?
- Transparantie:
 - Zou meer financiële transparantie door religieuze instellingen wenselijk zijn?
 - Zo ja, hoe zou dit bereikt kunnen worden?
 - Zo nee, waarom niet?

4. Mogelijke beïnvloeding:

- Graag zouden we enkele vragen willen stellen over de eventuele uitoefening van invloed op de geloofsopvattingen en gedragsvoorschriften binnen de instellingen, die mogelijk gepaard zou kunnen gaan met buitenlandse financiering.

- Voor de gevallen waarbij er sprake was van buitenlandse financiering waar u kennis van heeft genomen, waren daar voorwaarden verbonden aan de financiering? Zo ja, welke zijn dat?
- Zijn er aanwijzingen dat buitenlandse financiering van religieuze instellingen samenhangt met de uitoefening van invloed op de geloofsopvattingen en gedragsvoorschriften/ striktheid van de koers binnen de instellingen? Hoe vaak is dat aan de orde?
- Bestuurswisselingen? Zo ja, welke nationaliteit betreft het dan?
- Beleidswisselingen?
- Ander vormen van beïnvloeding?
- Om welk type van instelling gaat het dan? Hebben deze instellingen andere karaktereigenschappen dan de instellingen die ook buitenlandse financiering ontvangen maar waarbij geen voorwaarden verbonden zijn aan de steun?
- In welke mate gaven deze voorwaarden voor financiering –voor zover bekend - aanleiding tot een richtingenstrijd, discussie of andere problemen in de instellingen? Hoe uitte zich dat?
- Welke positieve effecten van de financiering vanuit het buitenland zijn er te noemen?

5. Maatschappelijke wenselijkheid/afsluitende vragen

- Welke (positieve en negatieve) maatschappelijke effecten zijn te verbinden aan buitenlandse financiering van [...]?
- Zijn voorwaarden die worden gesteld aan steun uit het buitenland van invloed op deze effecten?
- Is er iets waarvan u denkt dat wij het mogelijk over het hoofd zien of dat extra aandacht verdient?

Bijlage F. Toelichting van de doorlooptijd

Het onderzoek is in juli 2019 na een aanbestedingstraject gegund aan RAND Europe en Breuer&Intraval. Het heeft enige tijd geduurd voordat de leden van de wetenschappelijke begeleidingscommissie waren bevestigd, waarna op 30 september de eerste bijeenkomst heeft kunnen plaatsvinden, tijdens welke de aanpak van het onderzoek kon worden besproken.

Vanwege het uitgangspunt van het onderzoek om de online enquête met medewerking van de verschillende vertegenwoordigende en koepelorganen af te nemen, heeft het bovendien enige tijd geduurd voordat deze kon worden verspreid onder religieuze instellingen. Dit gegeven heeft enige vertraging opgeleverd. Aan de deelname van het deel van de koepelorganen dat uiteindelijk zijn medewerking heeft verleend, zijn verscheidene telefonische en/of persoonlijke gesprekken voorafgegaan. Toen bleek dat een deel van de koepelorganen niet (meer) reageerde en/of medewerking afwees, is in december 2019 besloten de enquête met deze beperkte medewerking af te nemen. Afhankelijk van de medewerking van de verschillende vertegenwoordigende organen is de enquête tussen begin januari en eind februari 2020 voor de verschillende denominaties en kerkgenootschappen gelanceerd.

Als gevolg van de opgetreden vertraging, is besloten om af te wijken van het originele onderzoeksontwerp, waarbij de casestudies pas zouden worden geselecteerd naar aanleiding van de enquêteresultaten. In plaats daarvan is al in december een vijftal instellingen geselecteerd op basis van de resultaten uit de analyse van mediaberichten.

Bovendien is het voorliggende onderzoek, dat in opdracht van het kabinet wordt uitgevoerd, samengevallen met het onderzoekstraject van de POCOB van de Tweede Kamer. Hoewel de precieze invloed moeilijk is in te schatten, zijn met name de publieke verhoren van de POCOB van invloed geweest op de onderzoeksactiviteiten van dit onderzoek. Met name bij de islamitische koepelorganen en individuele instellingen werden regelmatig de POCOB verhoren als reden genoemd voor het niet-verlenen van medewerking aan dit onderzoek.⁹⁸

De doorlooptijd van de onderzoeksactiviteiten zijn samengevat in onderstaande tabel.

⁹⁸ Nadat in december is besloten om islamitische instellingen direct per email en vervolgens telefonisch te benaderen, omdat de gesprekspartners bij het CMO niet meer reageerden op onze correspondentie, hebben wij getracht met individuele koepelorganisaties in contact te komen (zie hoofdstuk 3). Deze verzoeken tot medewerking per email en telefoon vielen deels samen en/of vonden plaats na de POCOB verhoren.

Activiteit of mijlpaal	Periode of datum
Gunning onderzoek RAND Europe en Breuer&Intraval	Juli 2019
Ontwikkeling typologie voor inkomsten religieuze instellingen	Augustus 2019
Eerste bijeenkomst begeleidingscommissie	30 september 2019
Eerste contacten met vertegenwoordigende organen	Augustus- September 2019
Bureau-onderzoek en ontwikkeling vragenlijst	Oktober – november 2019
Tweede bijeenkomst begeleidingscommissie	17 december 2019
Toezegging medewerking van het CIO (christelijke kerkgenootschappen)	December 2019
Besluit om enquête direct aan islamitische instellingen te verspreiden	Januari 2020
Lancering online enquête	Januari – februari 2020
Verhoren POCOB	13 – 20 februari 2020
Selectie en uitvoering eerste vijf casestudies	Januari – maart 2020
Benaderen van regionale en vertegenwoordigende islamitische koepelorganisaties per email en telefonisch	Februari – april 2020
Derde (virtuele) bijeenkomst begeleidingscommissie	7 april 2020
Selectie en uitvoering laatste vijftien casestudies	April – juni 2020
Telefonisch afnemen enquête met islamitische instellingen, vanwege relatief lage respons	Mei 2020
Interviews met betrokkenen en deskundigen	April – juni 2020
Conceptrapportage	23 juni 2020
Vierde (virtuele) bijeenkomst begeleidingscommissie	29 juni 2020
Verwerking commentaar begeleidingscommissie	27 juli 2020
Vijfde (virtuele) bijeenkomst begeleidingscommissie	1 september 2020
Verwerking commentaar begeleidingcommissie	15 september 2020
Zesde (virtuele) bijeenkomst begeleidingscommissie	22 september 2020
Afronding eindrapport	25 september 2020

Bijlage G. Inkomstentypologie Nederlandse religieuze instellingen

Onderstaande tabel is een uitgebreidere versie van Tabel 3-2 op pagina 38 van dit rapport.

I. Lopende financiering religieuze activiteiten <i>(Het financieren van de vaste lasten, zoals salarissen, onderhoud, energie, belastingen, verzekeringen, enz.)</i>	II. Inkomsten met specifiek doel t.b.v. het kerkgenootschap <i>(Bijv. nieuwbouw, renovatie, nieuw orgel, enz.)</i>	III. Inkomsten t.b.v. maatschappelijke doelen <i>(Bijv. onderwijs, armoedebestrijding)</i>
Werving bij levende particulieren		
<ul style="list-style-type: none"> • Inzameling tijdens gebedsdiensten: bijv. wekelijkse collecte tijdens kerkdienst (christendom) • Overige periodieke bijdragen van de geloofsgemeenschap: bijv. Kerkbalans (PKN/RKK), jaarlijkse collecte rondom feestdagen, Shart/ Shard/ Char (moskeebijdrage/ ledenbijdrage- maandelijke bijdragen om de vaste lasten te kunnen dekken; Islam) • Overige periodieke of incidentele werving: bijv. benefieten, offerfeest (Islam) 	<ul style="list-style-type: none"> • Inzameling tijdens gebedsdiensten: bijv. collecte tijdens kerkdienst (christendom) • Overige bijdragen van de geloofsgemeenschap • Overige periodieke of incidentele werving: bijv. benefieten, offerfeest (Islam) 	<ul style="list-style-type: none"> • Inzameling tijdens gebedsdiensten: bijv. collecte tijdens kerkdienst (christendom) • Overige bijdragen van de geloofsgemeenschap • Overige periodieke of incidentele werving: bijv. benefieten, offerfeest (Islam)
Werving bij bedrijven		
<ul style="list-style-type: none"> • Periodieke bijdragen • Incidentele of eenmalige werving: bijv. benefieten 	<ul style="list-style-type: none"> • Periodieke bijdragen • Incidentele of eenmalige werving: bijv. benefieten 	<ul style="list-style-type: none"> • Periodieke bijdragen • Incidentele of eenmalige werving: bijv. benefieten
Werving bij fondsen		
	<ul style="list-style-type: none"> • bijv. Restauratiefondsⁱ, Kerk en Wereldⁱⁱ, Divina Commedia in Azione, Caleb Foundation, Stichting Goede Doelen Marinus Heuvelmann, Donumⁱⁱⁱ 	<ul style="list-style-type: none"> • bijv. Triodos Cultuurfonds, Restauratiefonds^{iv}, Kerk en Wereld^v, de Groot Fonds, Caleb Foundation, Stichting Goede Doelen Marinus Heuvelmann, Donum,^{vi} ISN

I. Lopende financiering religieuze activiteiten	II. Inkomsten met specifiek doel t.b.v. het kerkgenootschap	III. Inkomsten t.b.v. maatschappelijke doelen
Werving bij kansspelen		
Overheidssubsidies		
N.v.t.	bijv. restauratiefonds, ^{vii} subsidie voor renovatie monumentaal kerkgebouw	bijv. armoedebestrijding
Nalatenschappen van particulieren (legaten en erfenissen)		
Inkomsten uit diensten		
bijv. Zaal verhuur, publicaties, cursusaanbod, onderwijs, huiswerkbegeleiding	bijv. Zaal verhuur, publicaties, cursusaanbod, onderwijs, huiswerkbegeleiding	
Inkomsten in natura		
<ul style="list-style-type: none"> • Goederen (betaling/donatie van producten zonder de tussenkomst van geld): bijv. Bijbels (christendom), Korans (Islam), meubilair. • Diensten (betaling/donatie met producten of diensten, zonder de tussenkomst van geld): bijv. vrijwilligerswerk, imam (Islam). 	<ul style="list-style-type: none"> • Goederen (betaling/donatie met producten of diensten, zonder de tussenkomst van geld) • Diensten (betaling/donatie met producten of diensten, zonder de tussenkomst van geld): bijv. vrijwilligerswerk 	<ul style="list-style-type: none"> • Goederen (betaling/donatie met producten of diensten, zonder de tussenkomst van geld) • Diensten (betaling/donatie met producten of diensten, zonder de tussenkomst van geld)
Inkomsten/opbrengsten uit onroerende zaken:		
bijv. kerkgebouwen (christendom), moskeeën (Islam), woningen, verkoop van zerken (RKK).	bijv. kerkgebouwen (christendom), moskeeën (Islam), woningen.	
Inkomsten uit rente, dividendbeleggingen		

ⁱ <https://www.restauratiefonds.nl/wonen-in-een-monument/financien/financiering-aanvragen/monumentale-kerk>

ⁱⁱ <https://www.protestantsekerk.nl/kerk-en-wereld-subsidie-aanvragen/>

ⁱⁱⁱ <https://www.fondswervingonline.nl/nieuws/subsidie-voor-kerken>

^{iv} <https://www.restauratiefonds.nl/wonen-in-een-monument/financien/financiering-aanvragen/monumentale-kerk>

^v <https://www.protestantsekerk.nl/kerk-en-wereld-subsidie-aanvragen/>

^{vi} <https://www.fondswervingonline.nl/nieuws/subsidie-voor-kerken>

^{vii} <https://www.restauratiefonds.nl/wonen-in-een-monument/financien/financiering-aanvragen/monumentale-kerk>

Bijlage H. Overige Turks-islamitische stromingen en bewegingen

Süleymancı-beweging

De koepelorganisatie van de zogenoemde Süleymanlıs (zij het doorgaans niet door henzelf) heet Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN) en is de oudste Turks-islamitische stroming in Nederland (Van Heelsum & Tillie, 1999). De koepel is sterk hiërarchisch georganiseerd en richt zich op een conservatieve levensstijl, spiritualiteit en godsdienstonderwijs, met name voor kinderen en jongeren (Sunier & Landman, 2014; Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019; RadarAdvies, 2017). Volgens RadarAdvies (2017) opereren lokale moskeeën⁹⁹ echter in redelijke zelfstandigheid. Voor eventuele buitenlandse aansturing werd in hun onderzoek geen aanwijzingen gevonden. Wel is SICN onderdeel van een Europees netwerk, waarvan, net als bij Milli Görüş, het hoofdkwartier in het Duitse Keulen is gevestigd. Het hoofdkwartier is nauw verbonden met Süleymancı-federatie in Istanbul (Landman, 2014). Binnen het netwerk zijn de contacten echter informeel. De Süleymancı-beweging is apolitiek en de Turkse identiteit speelt geen wezenlijke rol van belang in het beleid van de organisatie (Sunier & Landman, 2014; RadarAdvies, 2017). Voorheen werd de beweging in Nederland gekenmerkt als gesloten, maar tegenwoordig zou er een meer open houding zijn (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). Er zijn 41 moskeeën aangesloten bij SICN (SICN, 2020).

Alevieten

Het alevitisme is zowel een islamitische geloofsovertuiging als een levensbeschouwing (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). In Turkije is het alevitisme na de soennitische islam de grootste religieuze stroming. Ruwweg is ongeveer een kwart van de Turks-Nederlandse gemeenschap alevitisch. Alevieten bouwen geen moskeeën, maar hebben wel gebedshuizen waar ze bijeenkomen (Van Oudenhoven, et al., 2008). Er zijn ongeveer 25 alevitische gebedshuizen, of *Cemevi*, in Nederland (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). Een aantal van hen zijn aangesloten bij twee koepelorganisaties: de HAKDER Federatie, de Federatie van Alevitische en Bektashitische Sociaal-Culturele verenigingen in Nederland, en de Nederlands Alevitische Federatie, of het Turkse equivalent *Hollanda Alevi Federasyonu* (HAF). Landman (2014) merkt hierbij op dat er tussen de gebedshuizen grote verschillen bestaan tussen de visie op de alevitische identiteit en de relatie met de islam, en dat alevieten vooral plaatselijk georganiseerd zijn.

⁹⁹ De bij SICN aangesloten organisaties hanteren zelf de naam 'islamitisch centrum' in plaats van moskee.

Nurcu-beweging

De Nurcu-beweging is een Turkse islamitische stroming. Het is een relatief kleine groepering in Nederland met enkele organisaties in Rotterdam, Amsterdam, Den Haag en Eindhoven (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). Deze organisaties worden madrassa's genoemd, studiehuizen, en zijn geen moskee, noch zijn ze verenigd in een landelijke koepelorganisatie.

Gülen-beweging

De Gülen-beweging, onder aanhangers bekend als *Hizmet* (dienstbaarheid), kenmerkt zich door het naleven van een islamitische levensstijl in combinatie met de omarming van de moderniteit (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). Inspirator voor de beweging is de islamitische geleerde en prediker Fethullah Gülen. De exacte omvang van de beweging in Nederland is niet bekend, en de beweging heeft geen moskeeën. Er lijkt dan ook geen sprake van een hiërarchisch opererende religieuze stroming. De geloofsbelijdenis vindt voornamelijk plaats in het privédoel. Wel zijn de Gülen-aanhangers zeer actief in de interreligieuze dialoog (Sunier & Landman, 2014). In Nederland zijn de voornaamste organisaties gelieerd aan deze beweging scholen, huiswerkinstituten, vrouwenorganisaties, ondernemersverenigingen en media (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). Verbondenheid en samenwerking met de beweging wordt niet altijd publiekelijk bekend gemaakt (RadarAdvies, 2017). Een belangrijke bron van inkomsten voor de Gülen-beweging zijn donaties van sympathiserende ondernemers (Sunier & Landman, 2014). De Turkse overheid, onder leiding van president Recep Erdoğan, heeft de beweging in 2016 aangemerkt als een terroristische organisatie. In datzelfde jaar, beschuldigden de Turkse overheid en een groot deel van de Turkse bevolking Fethullah Gülen en zijn aanhangers ervan achter de mislukte staatsgreep in Turkije te zitten. Dit bracht ook spanningen binnen de Turks-Nederlandse gemeenschap met zich mee. ISN, Milli Görüş en SICN hebben sindsdien de banden verbroken met organisaties die geassocieerd worden met de Gülen-beweging (RadarAdvies, 2017). Van structurele uitsluiting binnen de Turkse moslimgemeenschap zou echter geen sprake zijn.

Turkse Federatie Nederland

De Turkse Federatie Nederland (TFN) is een politiek-islamitische koepelorganisatie die verbonden is aan de Turkse politieke partij MHP (Nationalistische Actie Partij). De AIVD heeft de TFN en de daaraan gerelateerde 'grijze wolven' in het verleden in verband gebracht met rechts-nationalistisch geweld (Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit, 2019). TFN heeft 54 lidorganisaties, waaronder moskeeën. Volgens Kennisplatform Integratie en Samenleving & Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2019) onderhoudt de TFN nauwe banden met de MHP. TFN is lid van het CMO.